

ILIRI

od Bardileja do Gencija

Pierre Cabanes

Knjiga 1.

Pierre Cabanes

ILIRI

od Bardileja do Gencija

(IV. - II. stoljeće prije Krista)

Prevela

Vesna Lisičić

SVITAVA

Nakladnik: SVITAVA

Biblioteka Antika

Urednik *Dinko Čutura*

Knjiga 1

Uredila *Bruna Kuntić-Makvić*

Naslov izvornika *Les Illyriens de Bardylis à Genthois*

Prevela *Vesna Lisičić*

Lektura *Danica Pajić*

Grafički urednik *Hrvoje Brekalo*

Recenzenti *dr. Petar Selem, dr. Boris Olujić*

Naklada 1000

Tisak

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94 (398) "-03/-01"

CABANES, Pierre

Iliri od Bardileja do Gencija : (IV.-II. stoljeće prije Krista) /
Pierre Cabanes ; prevela Vesna Lisičić. - Zagreb : Svitava,
2002.

Prijevod djela: Les Illyriens de Bardylis a Genthois. - Kazalo.

ISBN 953-98832-0-2

I. Iliri -- Povijest

II. Ilirik -- Povijest

420228055

O bično mislimo da možemo shvatiti (to, naravno, ne znači i prihvatiti, a pogotovo ne odobriti) kako i zašto prikazi i istraživanja povijesti najnovijega doba, 20. ili 19. stoljeća podliježu ahistoričnosti i anakronističnosti. Korišteni naše stvarnosti u to se vrijeme jasno razabiru, pa je jasna i uporabljivost te povijesti za "politiku" u najširem značenju "javnih poslova", od onih koji su stvarno opći i potrebni zajednicama, do onih koji su nametnuti osobnim ambicijama pojedinih javnih djelatnika. Prosječni visokoobrazovani konzument stručnoga ili popularnoga povijesnoga štiva, bez obzira na svoju specijalnost, obično ne očekuje da će ista zastranjenja pronaći i u prikazima stare povijesti. Samo oni koji se bave drevnim razdobljem doista znaju koliko se daleko u prošlost proteže potreba da povijesni prikaz pokaže ili dokaže nešto čime će se moći podupirati kojekakve pretenzije u sadašnjosti. Stvarnu učinkovitost takvih argumenata valjalo bi ozbiljno ispitati.

Druga Jugoslavija je svoju istoimenu prethodnicu trajanjem znatno nadmašila, no u povijesti naroda između Alpa, Drave, Dunava, Morave, gornjega toka Vardara i Jadrana ona je bila tek kratkotrajna tvorevina. Razdoblje njezine razgradnje pobudilo je pozornost i prema najstarijoj povijesti toga prostora. Prastanovnike većega njegovog dijela konvencionalno se naziva Ilirima. Oni su nedvojbeno sudjelovali u etnogeneza ovdašnjih suvremenih naroda. Neki, poput Albanaca, zbog raznovrsnih i jakih kontinuiteta s pravom u njima gledaju pretke. Drugi, poput Srba, upravo zbog veze između starovjekovnih Ilira i suvremenih Albanaca poduzimaju sve da se antički opseg ilirskoga imena reducira – iako su u međuvremenu, tijekom povijesti, i sami posizali za tim imenom. Treći su, poput Hrvata, zbog različitih okolnosti ilirskim imenom i ilirskim predajama tijekom više stoljeća izražavali svoju kulturnu i nacionalnu posebnost, te pravo na vlastiti politički okvir – a da pri tome Albance nisu ni posvajali, niti im nijekali pravo na ilirsko nasljedstvo. Poseban odnos prema ilirskome prastanovništvu imaju i Crnogorci, i netom afirmirani Bošnjaci, pa čak i oni najudaljeniji, Slovenci.

Možda je dobar pokazatelj za vrijednost povijesnoga argumenta to, što se uoči i tijekom posljednjih ratnih zbivanja pojačano zanimanje za Ilire nije pokazalo samo kod publike s prostora koji se nekoć nazivao ilirskim, već i kod stranaca koji su se suočili s ovdašnjim sukobom i sudjelovali u njegovom zaustavljanju. Svjedočans-

tvo je tome niz knjiga, autorskih monografija o Ilirima, koje su objavljene od kasnih osamdesetih godina na ovamo. Među njima su treće hrvatsko izdanje knjige *Iliri: Povijest, život, kultura* Aleksandra Stipčevića (Zagreb: Školska knjiga 1992), prvo i ponovljeno angloameričko izdanje knjige *The Illyrians* Johna J. Wilkesa (Oxford: Blackwell Publishers Ltd – Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers Inc. 1992, 1995, u seriji “The Peoples of Europe”; hrv. prijevod Split: Laus 2000), knjižica *Iliri e Traci* Dragoslava Srejovića (Milano: Jaca Book spa 1996, u biblioteci “Enciclopedia del Mediterraneo”, Sezione Storia 7). Svi su autori djelatni znanstvenici, a svim je knjigama namjena da uz oslon na znanstvenu literaturu upute širi čitateljski krug o drevnim Ilirima, opširnije ili kraće, već prema koncepciji izdavača. Svaka knjiga ima posebnosti o kojima valja kritički progovoriti na drugome mjestu.

Ovdje želim objasniti zašto smo kao prvi svezak niza “Antika” u izdanju Svitave odlučili predstaviti upravo prijevod knjige *Les Illyriens de Bardylis à Genthios: IVe-IIe siècles avant J. - C.* Pierrea Cabanesa. Ona je tiskana godine 1988. u biblioteci “Regards sur l’histoire” (“Pogledi na povijest”), u nizu “Histoire ancienne” (“Stara povijest”) što ga uređuje G. Charles-Picard. Pierre Cabanes osobno poznaje teren južne Iliride. Ondje je sudjelovao u arheološkim istraživanjima i osobno ih vodio. Poznaje i starine i aktualne prilike. Prije no što se prihvatio povijesti Ilira, na sličan je način obradio epirsku povijest (*L’Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine 1272-1671*, Centre de recherches d’histoire ancienne vol. 19, Besançon – Paris 1976). Knjigu *Les Illyriens...* objavio je prije nego što je izbio otvoren sukob na našem povijesnom prostoru. Upravo u znanstvenoj produkciji iz Albanije i tadašnje Jugoslavije (Srbije i Kosova) savršeno je otčitao prijenos aktualnih problema na starovjekovne prilike. Knjigu nije pisao zbog toga, ali se o tome očitovao.

Prema njegovim vlastitim riječima, nakana mu je bila da “olakša rad studentima koji pripremaju ispite i moraju u kratkom vremenu otkriti povijesne dimenzije dosad slabo poznatih krajeva.” Iskustvo sveučilišnoga profesora pomoglo je P. Cabanesu da u tome nađe metodu i mjeru kojom njegova knjiga postaje vodič, ključ za razuman i moderan pristup ilirskoj povijesti, nipošto samo za studente, već za svakoga zainteresiranog. Nju bi valjalo čitati prije bilo koje gore navedene knjige, čak i prije one A. Stipčevića, na koju se i sam Cabanes oslanja jer je njegovoj knjizi daleko prethodila prvim izdanjem. Time je P. Cabanes očigledno odgovorio i na anomalije koje je zamijetio u literaturi.

Što to čini P. Cabanes? Na razumljiv, razborit i nadasve profesionalan način unosi red u gradivo koje obiluje nejasnoćom i nesigurnošću, a često je bilo interpretirano s neobuzdanom proizvoljnošću. Literaturu prikazuje čitko, bistro, bez uzrujavanja i pristranosti. Prihvaća se niza neugodnih pitanja: gdje su granice južnoga ilirskog područja, koji se narodi mogu pribrojiti Ilirima, kakav je bio njihov društveni i politički ustroj, kakva je, zapravo, bila kraljevska vlast u Ilira... Pred čitateljem razložito i valjano raščlanjuje relevantna izvorna mjesta, prilaže ih na uvid u prijevod, a na kartama prikazuje sve što je potrebno da bi se izlaganje pratilo. P. Cabanes tumači nedoumice pradávnih pisaca. Težište problema pred čitateljevim okom pomiče s tradicionalnog pitanja, kuda je linija granice tekla na terenu, na prirodne okolnosti i na civilizacijske kriterije starih Grka po kojima se postavljala i pomicala civilizacijska granica prema barbarima. Nastaje uzbudljiva pripovijest o mentalitetu naroda koji je utemeljio zapadnu civilizaciju, a koji je i sam različito prepoznavao i definirao ilirstvo. Dvije studije o društvenim i gospodarskim prilikama u Ilira, jedna o ranijima, a druga o njihovoj promjeni, izvanredno su uvjerljiv i učinkovit tumač za fizičku pojavnost ilirskih središta i za događajnu povijest Ilirije do Gencijeva pada.

Izlaganje P. Cabanesa uvlači čitatelja u svoje tokove, zaokuplja ga i upućuje u povijesnu kritiku na blag i atraktivan, a ipak nedvojbeno učinkovit način. Nije se nužno slagati sa svakom Cabanesovom postavkom, no ne može se izbjeći da se od njega nauči kako valja razmišljati. Poslije toga, neke klopke manje savjesno sazidane literature potpuno gube snagu. P. Cabanes je izlaganje ograničio i prostorno (južna Ilirida, najsjeverniji doseg Poneretvlje), i vremenski (IV – II. st.), no radi jasnoće izlaganja posizao je po potrebi i do Cezarova i Augustova doba, a zemljopisno do Visa, Hvara, Salone, Trogira, Zadra i Istre. Metode pak koje se od njega mogu naučiti primjenjive su univerzalno, a konkretna postignuća u svezi s južnom Iliridom od koristi su za proučavanje i poznavanje društva i povijesti sjevernijih područja. To su glavni razlozi za naš izbor.

Potrebno je još nekoliko praktičnih napomena. U djelu koje se pretežno bavi onim ilirskim područjem koje je u starini bilo u neprekidnom kontaktu s grčkim svijetom i gdje je obilje izvorno grčkih vlastitih imenica odlučili smo stara imena kroa-tizirati po pravilu *Graeca Graece*: "Ono što je grčko, na grčki način". Nema, naime, nikakve dvojbe da se tako najbliže stvarnosti reproducira izgovor koji je stajao iza tih grafija. Sustavni prelazak na "tradicionalni izgovor" prema latinskom bio bi ovdje posve neumjestan, tim više što se radi o razdoblju prije rimskoga osvojenja, a dio južne Iliride kojim se ova knjiga ponajviše bavi kasnije

pretežno pripada grčkojezičnom području rimske države. U kroatizaciji smo se u načelu oslanjali na razložitu i tolerantnu *Transkripciju i adaptaciju grčkih imena* Damira Salopeka (Radovi Latina et Graeca 3., Zagreb: VPA – L&G 1976.). Tome je korisnome djelu sada više od četvrt stoljeća, pa je očito da kroatizacija danas nije isto što je bila kad je ono pisano. Stoga smo u ponečemu nastojali sutavno provesti rješenja za koja se Salopek nije bio zalagao (međuvokalsko -s- kao -z-) Činjenica je da iz različitih razloga nijedno pravilo nije univerzalno: odstupanja su uvijek potrebna. Kroatizira li se titula utemeljitelja – osnivača novoga polisa na uvriježeni način (*ekist*), ona se drastično udaljava od svoje realne forme i gubi vezu s riječju od koje je potekla. Odlučili smo se, dakle, za oblik “ojkist” (usp. i “apojkija”). Ime posljednjega vladara Ilirskoga Kraljevstva u grčkim se izvorima piše s –th-, a u latinskim sa –t- (*Génthios*, *Gentius*). Njegov izvorni izgovor bio je nedvojbeno u skladu s time, te se A. Domić-Kunić svojedobno s dobrim razlozima založila da se to ime kroatizira kao Gentije (A. Domić-Kunić, Gentije – Međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opuscula archaeologica* 17/1993, 205-251). Pa ipak, u hrvatskoj latinističkoj historiografiji problematika ilirskih ratova ima takvu tradiciju i Gencijevo je ime toliko učestalo da nam ga je neobično gledati u drugom obliku. Budući pak da se težište kazivanja o Iliriji i ilirskoj povijesti u Gencijevo doba i u Cabanesovu djelu očigledno pomaklo prema sjeverozapadu, opredijelili smo se za uobičajeni oblik “Gencije”.

Tu i tamo trebalo je grčke riječi navesti u izvorniku. U francuskome se izdanju rjeđe za to koristi alfabet, a češće francuskom jeziku prilagođena latinička transkripcija. Mi smo se najčešće odlučivali za latiničku transkripciju koja bi hrvatskom čitatelju omogućila da grčke riječi što ispravnije izgovori, naročito s obzirom na mjesto naglaska. Kreirana je jedna *ad hoc* norma za transkripcije koje su uvijek u kurzivu (italic). Vokal koji treba naglasiti označen je iktusom (osim kod vrlo poznatih izraza poput *polis* ili *demos* za koje ne bi trebalo biti dvojbe o mjestu naglaska).

Pred poseban nas je problem postavio pravopis albanskih vlastitih imenica. On je vrlo nestalan unutar Cabanesove knjige, u našim standardnim pomagalima (Npr. *Atlas svijeta*, ur. B. Feldbauer, Zagreb: JLZ “Miroslav Krleža” 1988), pa i u citiranim radovima albanskih autora. Stoga smo imena uglavnom prenijeli onako kako stoje u knjizi P. Cabanesa, a svoje smo kazalo dali na ljubaznu provjeru prof. dr. Zefu Mirditi, znanstvenom savjetniku u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Njemu zahvaljujemo i za pomoć oko ispravka krivo pofrancuženoga imena grad-

skih vrata staroga Lisa (Gavijarijeva vrata), a prof. dr. Aleksandru Stipčeviću zahvaljujemo što je riješio iskrivljenu informaciju o hramu na području Peći kod Amantije.

Imena starih pisaca i naslove njihovih djela nismo navodili uobičajenim kraticama (osim Plinijeve *Naturalis historia*, što je zabilježeno u popisu kratica), vjerujući da će tako širina Cabanesova oslonca na stare izvore biti proničnija čitateljima. Sve loše strane i nedosljednosti ovih rješenja urednikova su odgovornost.

Knjiga P. Cabanesa u svome izvornome obliku nema nikakva popisa kratica, niti kazala. Smatrali smo to nedostatkom i nastojali smo ga u hrvatskome izdanju otклонiti, koliko je to izvornik omogućavao. Izvornim smo ilustracijama prema mogućnostima pridružili fotografije spomenika s hrvatskoga povjesnog prostora koji se u djelu spominju, a nisu bili slikovno prezentirani u izvornome izdanju.

Time predajemo knjigu čitateljima, nadajući se da će ovim nevelikim, ali učinkovitim ilirskim lembom plovidba biblioteke "Antika" u izdanju Svitave započeti pod sretnim auspicijima.

U Zagrebu, 28. veljače 2002.

Bruna Kuntiћ-Makvić

SADRŽAJ

Uvod	3
I. poglavlje - Teritorij Ilira	7
Južna granica Ilirije	11
Pokušaj da se objasni nedoumica starih autora	18
Ilirska granica s Makedonijom i Trakijom	25
Grčke kolonije u Iliriji	28
Narodi južne Ilirije	33
<i>Tekstovi</i>	37
<i>Bilješke</i>	42
II. poglavlje - Ilirska kraljevstva (393-270)	49
Prvi poznati kraljevi u Iliriji	51
Bardilej	52
Bardilejevi nasljednici	57
Usporedba sa susjednim kraljevstvima	60
<i>A - Makedonija</i>	60
<i>B - Trakija</i>	63
<i>C - Epir</i>	67
Kraljevski naslovi	71
Kraljevi u Iliriji	73
Klit	76
Glaukija	78
Ilirija poslije Glaukije	81
<i>Tekstovi</i>	90
<i>Bilješke</i>	96
III. poglavlje - Društvene i gospodarske promjene u južnoj Iliriji od	
IV. do II. stoljeća prije Krista	105
Društvene i gospodarske promjene	106
Društvo	109
Gospodarska djelatnost	112
Optjecaj novca	116
Razvoj gradova	118

Epidamno - Dirahij i Apoloniја
Rađanje i razvoj gradova u južnoj Iliriji
Posljedice urbanizacije
Bilješke

IV. poglavlje - Razdoblje rimske intervencije u Iliriji (230 - 167)

Agronovo kraljevstvo i prvi odnosi s Rimom
Ilirsko gusarstvo
Ilirsko-epirski rat (230)
Prvi ilirski rat
Reorganizacija južne Ilirije
Drugi ilirski rat
Ilirija pod makedonskom prijetnjom
Ilirija u drugom makedonskom ratu
Gencijeva vladavina
Ilirija nakon poraza
Bilješke

Zaključak

Najčešće kratice u bilješkama

Kazalo

Slike

Uvod

Povijest Ilirije i njezinih stanovnika Ilira u antici dugo se razmatrala prvenstveno kroz njihove odnose s južnim susjedima ili s kolonijama koje su bile utemeljene na obalama Jadranskoga mora, odnosno:

- kroz ratove s makedonskim kraljevima iz argeadske dinastije, u prvoj polovici IV. st. pr. Kr.

- kroz intervenciju protiv Mološana na strani Dionizija Sirakuškog

- i napose kroz sukobe s Rimom od godine 230, kao predigru makedonskim ratovima i etolsko-sirijskome ratu, koji su doveli do toga da Rimljani uspostave vlast nad Balkanskim poluotokom i nad Malom Azijom.

Cjelokupna suvremena historiografija, što solidno potvrđuje M. Holleaux, smatrala ih je stoga zanimljivima tek od Agronove i Teutine vladavine. To je usmjerenje odabrao još G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, 1877, nakon kratke studije koju je posvetio razdoblju prije 230. godine. Zasluga je Curta Schütta, *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*, Wrocław, 1910, što je svoju disertaciju usmjerio prema proučavanju razdoblja prije rimske intervencije koja zauzima samo mali dio njegove knjige. M. Holleaux tek vrlo kratko spominje situaciju u Iliriji prije Agronova kraljevanja, u poglavlju koje je sastavio za *Cambridge Ancient History*, VII, 1928, pogl. XXVI, str. 822-857, a kojim ćemo se mi koristiti u izvornoj francuskoj verziji, "Les Romains en Illyrie", *Études d'Epigraphie et d'Histoire grecque*, IV, 1952, str. 76 - 114, ur. L. Robert. Holleaux to čini kako bi objasnio razvoj gusarstva, a sliku koju o tome daje vrijedi citirati: "To je pučanstvo najprije dugo bilo podijeljeno na narode ili plemena neovisne jedne o drugima, sa zasebnim vladarima. Na jugu su u V. i IV. stoljeću najznačajniji bili Taulanti, čiji se kralj Glaukija usudio oduprijeti Aleksandru, suprotstavio se Kasandru, uzeo je pod zaštitu Pira i, kao saveznik ili kao neprijatelj, pokazao je svoju moć obližnjim grčkim gradovima, Dirahiju, Apoloniji i Kerkiri. No, poznato je da je nedugo nakon godine 250. - iako se ne zna točno otkad - taj sustav podjele nestao. Uspostavljena je prostrana ilirska država kojom je upravljao jedan jedini vladar, čiji su suverenitet priznavali lokalni "dinasti", poglavari naroda ili gradova (πολιδυνασταί)" (81). Ako je tomu vjerovati, kaos bi odjednom, oko polovice III. stoljeća prije Krista, ustupio mjesto unitarnoj državi. Tu se dotičemo jednoga od značajnih problema ilirske povijesti, a to je da je ilirska država nastala više ili manje nenadano.

Nedvojbeno je bilo prerano pisati velike povijesne sinteze dok se god nisu

mogla provoditi terenska istraživanja i dok stručnjaci za lingvistiku nisu mogli pokušati odrediti ilirski jezik. Nakon mnogih putnika koji su posjetili te krajeve, kao, na primjer, A. Degrand, francuski konzul i autor djela *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Pariz, 1901, valja nadasve podsjetiti na radove K. Patscha, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Beč, 1904. i C. Praschnikera, "Muzakhia und Malakastra. Archäologische Untersuchungen in Mettelalbanien", *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts in Wien*, XXI-XXII, 1922-24. Barem potonjem članku prethodili su C. Praschniker i A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Beč, 1919. Nakon I. svjetskog rata vođena su arheološka istraživanja u Jugoslaviji i u Albaniji. Tu valja nadasve istaknuti radove Talijanske arheološke misije koji su djelomice objavljeni u tri sveska *Albania antica*, posvećena posebice nalazištima u Haoniji (Fenike i Butrot) u južnoj Albaniji, i radove Léona Reya na položaju Apolonije, koji su objavljeni u šest svezaka časopisa *Albania, Cahiers d'Archéologie, d'Histoire et d'Art en Albanie et dans les Balkans*, od 1925. do 1939. Nakon II. svjetskog rata poduzeta su potpunija arheološka istraživanja i njihovi su rezultati objavljivani, na jugoslavenskoj strani u časopisima kao što su *Živa antika* u Skopju, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* u Sarajevu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* u Splitu (koji od 1927 nastavlja *Bulletino di archeologia e storia dalmata*) i *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* (kasnije *Vjesnik Arheološkog muzeja*) u Zagrebu, u člancima A. Benca, D. i M. Garašanina, R. Katičića, F. Papazoglu, D. Rendića-Miočevića i drugih. Na albanskoj strani rezultate arheoloških istraživanja donose sljedeći časopisi: *Buletin i Institutit të Studimeve* (1947), *Buletin i Institutit të Shkencave* (1958-51), *Buletini për Shkencat Shoqërore* (1952-1957), *Buletin i Universitetit Shetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore* (1957-1963), *Studime Historike, Studia Albanica* od 1964. godine (na francuskom jeziku), Centar za arheološka istraživanja Albanske akademije znanosti od 1971. godine objavljuje časopis *Iliria*, a Institut za spomenike kulture časopis *Monumentet*. Brojni su članci prikazali rezultate iskapanja, perom Hasana Ceke, Selima Islamija, Skendera Anamalijsa, Frana Prendija, Dh. Budine, M. Korkutija, N. Ceke, F. Drinija i mnogih drugih.

Drukčiji su temi Ilira pristupali lingvisti koji su nastojali odrediti jezik kojim je govorilo pučanstvo koje nije ostavilo nikakav zapis na svojem jeziku na istočnoj obali Jadranskog mora. Najznačajnija su djela H. Krahea, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heilderberg, 1929, obojena, mora se priznati, određenim panilirizmom, u tom smislu što on u svoje popise uključuje mnoga imena drugoga podrijetla. Nakon II. svjetskog rata H. Krahe objavljuje veliko djelo, *Die Sprache der*

Illyrier, I-II, Wiesbaden, 1955-1964. Gotovo istodobno Anton Mayer izdaje knjigu *Die Sprache der alten Illyrier*, Beč, 1957-1959. U istome smjeru radio je I. I. Russu u djelu naslovljenom *Illirii. Istoria, limba si onomastica, romanizarea*, Bukurešt 1969. To je također razdoblje radova albanskog znanstvenika E. Çabeja koji se trsio istaknuti veze između ilirskog i albanskog jezika.

Napredak ostvaren arheološkim istraživanjem i lingvističkim proučavanjem ponovno je potaknuo povjesničare da se upuste u povijesnu sintezu, ne polazeći više od odnosa Grka i Rimljana s Ilirima, nego, koliko je to moguće, stavljajući Ilire u središte proučavanja. Valja istaknuti tri pokušaja, od kojih je svaki s vlastitim obilježjima te su po tome komplementarni. Prvi je djelo A. Stipčevića *Iliri*, objavljeno u Zagrebu 1974. godine i prevedeno na engleski 1977. pod naslovom *The Illyrians. History and Culture*, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey. Prva je verzija izdana na talijanskome 1968. godine pod naslovom *Gli Illiri*, u Milanu. Ta knjiga daje manje prostora povijesti od početka do kraja rimske vladavine (II. poglavlje), da bi se više zadržala na svakodnevnom životu i običajima, na ekonomskim i društvenim strukturama, na ratovanju i naoružanju, vjerskom i umjetničkom životu. Drugu povijesnu sintezu pružio je W. Pajakowski, *Ilirowie, Illyrioi, Illyrii proprie dicti*, Poznań, 1981. (na poljskom), a albanski istraživači pod vodstvom Selima Islamijsa objavili su *Les Illyriens, aperçu historique*, Tirana, 1985. (na francuskom), uz sudjelovanje S. Islamijsa, S. Anamalijsa, M. Korkutijsa i F. Prendijsa.

Naš naum u ovome djelu nije toliko ambiciozan, u tom smislu što mu je područje vremenski ograničenije. Proučavanje će se usmjeriti na razdoblje koje se proteže od IV. stoljeća, odnosno od vladavine kralja Bardileja do rimske pobjede sredinom II. stoljeća prije Krista. Bit će dakle odloženi ustranu teški problemi prapovijesti i protohistorije tih područja južne Ilirije koja su istodobno obilježena glasinačkom civilizacijom što dolazi sa sjevera i egejskim prinosima iz Tesalije, Makedonije i Epira. Prostorno će se naše proučavanje također ograničiti na južni dio Ilirije, onaj koji je najizravnije u dodiru sa zemljama juga i grčke civilizacije. Čak i tako suženo, područje proučavanja ostaje vrlo prostrano. Zaključke koji su izvedeni iz danas dostupne dokumentacije mogu dovesti u pitanje novi arheološki nalazi, posebice iz krajeva gdje se aktivno istražuje tek posljednjih četrdesetak godina. Željeli bismo da ovo djelo bude od koristi prikazom sadašnjega stanja istraživanja koje ćemo nastojati iznijeti, i da olakša rad studentima koji pripremaju ispite i moraju u kratkom vremenu otkriti povijesne dimenzije dosad slabo poznatih krajeva.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
RESEARCH REPORT
NO. 10, 1954
BY
J. H. GOLDSTEIN AND
R. L. WATKINS

RECEIVED
JAN 10 1955
BY
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
RESEARCH REPORT
NO. 10, 1954
BY
J. H. GOLDSTEIN AND
R. L. WATKINS

1

2

3

4

5

6

7

I: poglavlje

Teritorij Ilira

Određenje Ilirije, kao i proučavanje njezine povijesti, odmah se sučeljava s oskudnošću antičke dokumentacije koja je rijetka, s dugim razdobljima šutnje između ono malo podataka koje obično dobijemo kad strane vojske dođu ratovati u te krajeve ili kad se u Iliriji zbije događaj čije posljedice osjeti susjedni grčki svijet. Mislimo, naravno, na ulogu građanskog rata u Epidamnu - Dirahiju, u godinama što su prethodile izbijanju peloponeskog rata, a koji Tukidid (I, 24-55) naširoko opisuje, zadržavajući se, valja to reći, više na grčkim gradovima: Epidamnu, Korkiri i Korintu, negoli na barbarima Taulanatima koji žive u blizini Epidamna i upleću se u građanski rat. Mnogo kasnije, ali na isti način, Polibije (II, 8-12) poklanja pažnju Ilirima zbog gusarenja koje dovodi do prvoga rata s Rimljanima godine 230/229. Uz to, ta je literarna dokumentacija uvijek stranoga podrijetla, grčkoga i posebice atenskog u klasično doba, peloponeskoga s Polibijem u helenističko doba, ili kasnije rimskoga. Nijedan pisani izvor ne potječe iz Ilirije, čije tlo nasreću pruža podosta arheoloških, epigrafskih i numizmatičkih podataka koji djelomično mogu popuniti praznine literarnih izvora. No, i ti su prvorazredni izvori, proistekli iz ilirskog tla, obilježeni stranim pečatom jer su svi epigrafski tekstovi redigirani grčkim jezikom, kao i imena novčarskih dužnosnika, zajednica koje kuju novac ili kraljeva. Naime, dominantna kultura, ona koja dolazi s juga, postupno je prodrla u Iliriju. Grčki se jezik koristio kao službeni, kao jezik administracije, premda Polibije (XXVIII, 8) svjedoči da se na dvoru kralja Gencija, godine 170/169. nije govorilo grčkim nego nekim drugim jezikom. Taj je jezik poznao Pleurat, član poslanstva koje je uputio Perzej, te je on služio kao prevoditelj.

Ako literarna dokumentacija nije nimalo obilna, a i osrednje je kvalitete, u tom smislu što često dolazi od autora vremenski i prostorno daleko od događaja o kojima izvješćuju, druga teškoća čini posao povjesničara Ilirije još opasnijim, a povezana je s aktualnim napetostima na Balkanu. Rasprave o antičkoj povijesti tih krajeva teško mogu ostati akademske, ili barem smirene. Ubrzo postaju napete zbog opreka među pripadnicima susjednih zemalja, koje potječu od krajnje izmišljanosti različitih etničkih, lingvističkih ili religijskih skupina. U XX. je stoljeću nemoguće povući jasnu granicu koja bi odvajala zemlje s homogenim narodima.

Često se zaoštravaju napetosti između Bugara i Makedonaca iz Jugoslavije*, Srba i Albanaca zbog Kosova, a da ne govorimo o grčkim manjinama u Albaniji i Albanima u Grčkoj koji trenutačno nisu predmetom svađa među susjednim državama. Ti geopolitički problemi, naslijeđeni od Otomanskog Carstva, nemaju rješenja doli u zajedničkoj dobroj volji balkanskih država. No povjesničar antike vrlo dobro osjeća kako ova ili ona strana može iskoristiti njegove riječi da bi pravdala potraživanja zasnovana na pravu prvenstva u zaposjedanju, kao u sukobu što suprotstavlja Izraelce i Palestince. Navest ću samo jedan primjer koji se čini dovoljno znakovitim za način na koji se ponekad zlorabi antička povijest. Riječ je o Dardaniji. U djelu o Ilirima koje su nedavno objavili albanski istraživači, jedno je poglavlje posvećeno Dardancima koje se smatra Ilirima. Isto je, uostalom, s Epiranima - i na taj ćemo se problem još vratiti. U prikazu koji je nedavno objavila, (1) F. Papazoglu burno reagira na tvrdnju da su Dardanci Iliri te oštro kritizira poglavlje koje je redigirao S. Anamali. Čitatelj koji nije u tijeku današnjih problema između Jugoslavena i Albanaca u tom će razmimoilaženju mišljenja vidjeti samo suprotstavljanje dvoje znanstvenika. No događa se da neiskusniji autor prostodušno izlaze pravi razlog tome suprotstavljanju, kao što to čini E. Sedaj u ne baš zadovoljavajućem članku posvećenom "Ilirskim plemenima u homerskim pjesmama"(2) kad piše: "U posljednje vrijeme, među albanskim znanstvenicima, štoviše i u umjetničkoj književnosti, napose u pjesništvu, pitanje Dardanaca kao ilirskog plemena koje je nastavalo krajeve u kojima u naše vrijeme živi većina jugoslavenskih Albanaca već je postalo vrlo aktualno, a slijedom toga i njihova veza s Homerovim Dardancima." Pa ako čitatelj još nije shvatio, on stavlja točku na i u sljedećem odlomku, precizirajući: "U povijesnom razdoblju Dardanci se pokazuju kao stanovnici gornje Mezi je i krajeva današnjeg Kosova". Povjesničar će vrlo lako shvatiti da su Dardanci u stvari taoci sasvim aktualnog sukoba koji suprotstavlja Srbe i Albance u regiji Kosova: odrediti ih kao Ilire znači stati na stranu prvenstva ilirsko-albanske nazočnosti na tome teritoriju; smatrati ih stranim Iliriji znači odbaciti tu tezu. Stara povijest postaje zalogom sukoba XX. stoljeća i mora pribaviti dijametralno suprotne argumente jednima i drugima, ovisno o tome pripadaju li jednoj ili drugoj zemlji. To očividno nisu dobri uvjeti da se antiku pokuša obraditi što je moguće objektivnije. Neka povjesničaru koji nije balkanskoga podrijetla bude dopušteno pristupiti tim problemima, a da ga se ne sumnjiči da se priklonio ovoj ili onoj suvremenoj državi, ovoj ili onoj strani, jer njegovi naponi teže samo za tim da se, s onoliko sigurnosti koliko je to moguće, utvrde drevne činjenice.

* P. Cabanes je svoj tekst dovršio prije raspada druge Jugoslavije, a tiskanje prvoga izdanja bilo je dovršeno u jesen g. 1988. Rijetke referencije na tadašnju političku stvarnost nismo smatrali potrebnim mijenjati.

Na posljétku, pojam teritorija nije jednostavno odrediti, budući da antika ne poznaje hermetičke granice kakve je uspjelo uspostaviti tek XX. stoljeće. Ljudi, stada i roba kolali su bez teškoća, osim onih tehničkih koje su zadavali stanje putova, razbojništvo i gusarenje. Čak i nakon raspada Otomanskog Carstva, uoči I. svjetskog rata, granice između Grčke, Albanije i Jugoslavije nisu ometale kretanje vlaških pastira i njihovih stada. Jake napetosti koje su uslijedile po završetku drugog svjetskog sukoba, građanski ratovi i sasvim različite političke opcije koje su odabrale razne države, podigle su među njima vrlo nepropusne granice. Bez nepremostivih granica među sobom, antičke su države imale način života te društvenu i ekonomsku organizaciju koji se međusobno nisu nimalo razlikovali, barem ne na maloj udaljenosti. Naprotiv, znatne su se promjene u načinu života mogle primijetiti među pučanstvom istoga jezika, smještenim u različitim klimatskim i vegetacijskim zonama. Slijedom toga, često nije lako odrediti točno mjesto gdje, na primjer, zemlja Ilira počinje, a gdje završava. Imat ćemo prilike vratiti se tim prijelaznim zonama, tim rubovima koje je kadšto čak i starima bilo teško pripisati jednom ili drugom svijetu, kad budemo raspravljali o južnoj granici Ilira i o položaju Epirana. Njih su albanski autori knjige naslovljene *Iliri* brzopleto smjestili među Ilire, posvećujući im poglavlje koje je ozlojedilo F. Papazoglu, što se vidi u njezinom prikazu (3).

Određenje teritorija Ilira (Sl. 1) treba najprije potražiti kod starih autora. Valja nam potom precizirati zonu koja će se detaljnije proučavati u ovoj knjizi. Doista se čini da se iz starih izvora pomalja jedna vrlo prostrana Ilirija, ako je vjerovati Herodotu koji sredinom V. st. prije Krista rabi termin *Illyriói* da označi narode smještene na prostranoj površini od sjevera Jadranskog mora do epirskih granica. U I, 196, Venete naziva Ilirima; Iliri su i narodi središnje Dalmacije (IV, 49), u području rijeke Angra (nedvojbeno Zapadna Morava) u zemlji Autarijata. Spominje također i Enheleje (IX, 43), u središnjoj Albaniji, što navodi na to da se opiše jedna prostrana Ilirija koja je na zapadu ograničena jadranskom obalom, na sjeveru dodiruje alpski masiv, Savu i Dunav, a na istoku ide do obala Morave i Vardara koji je odvajaju od Trakije. Upravo je to definicija koja stoji u uvodu albanske knjige *Iliri* (str. 5).

Drugi, precizniji opis ilirskih naroda dao je Pseudo Skilak u *Periplu*, 22-27, no to je djelo redigirano tijekom dužeg razdoblja i rezultat je povezivanja opisa koji nisu istodobni. (4) Konačni se oblik općenito smješta oko sredine 4. st. prije Krista. Za autora *Peripla*, koji narode opisuje onako kako ih se na jadranskoj obali susreće kad ih se otkriva s mora, *éthnos* Ilira (*Illyriói*) počinje južno od Liburna i proteže se sve do Haonije. Prema C. Mulleru (5), prvi ilirski narod, susjedi Liburna, bili bi *Hierastánnai*. (To predstavlja *hapax* koji je urodio mnoštvom ispravaka, posebice

u *Iaderaténai*, što bi bili stanovnici Jadera - Zadra ili *Iadasínoi* - *Iadastínoi*, prema dvama natpisima, jednome iz Fara, (Sl. 2) drugome iz Salone (Sl. 3) (6). Za njima prema jugu slijede *Boulinói* i *Hylloi* (oblik *Iadastínoi* smjestio bi potonje na teritorij blizu Salone, dakle južno od Bulina i Hila). U *Periplu* se potom nabrajaju *Nestói*, pa *Maniói*, Autarijati, Enheleji i Taulanti u zaleđu Epidamna - Dirahija. Valja primijetiti da u ovom opisu naroda koji nastavaju jadaransku obalu, od Liburna na sjeveru do Haonije na jugu, nema mjesta za Ardiječce, koje ipak poznaje Teopomp (7) u istome razdoblju IV. stoljeća.

Ta prostrana Ilirija, prisutna kod Herodota, čiji obalni dio opisuje Pseudo Skilak, osjetno je smanjena u Pseudo Skimnovoj *Periégezi* koja je redigirana koncem II. st. prije Krista, no na temelju ranijih sastavnica. U tom opisu Bulini i Hili više se ne ubrajaju među Ilire, čije područje sada počinje tek južno od zadarskog poluotoka, u visini Šibenika. Pomak Ilirije prema jugu zacijelo objašnjava navala Kelta i pritisci što su ih Liburni vršili na svoje južne susjede (8). Ilirija kakvu je opisao Eratosten (9), koji je pak pisao prije Pseudo Skimna, u drugoj polovici III. stoljeća, još je stješnjenija prema jugu, budući da su iz nje isključeni i Nesti. Treba li nastaviti putem smanjivanja Ilirije, prizivajući one *Illyrii proprie dicti* koje spominju Plinije Stariji (10) i Pomponije Mela, (11) a koji su navodno bili smješteni južno od Skodre, u sjevernoj Albaniji? Ili bi bilo bolje sačuvati Apijanovu veliku Iliriju (12), koja je vrlo slična rimskom *Iliriku*, jer je on opisuje ovako: "Za Grke, Iliri su narodi koji nastavaju područje s. onu stranu Makedonije i Trakije, Haonije i Tesprotije, do rijeke Istra."?

Velika Ilirija koja se povremeno pojavljuje kod Herodota, pa u Pseudo Skilakovu *Periplu* i u Apijanovu djelu, a koja se, naprotiv, stješnjuje u djelu Pseudo Skimnovu i Eratostenovu, zapravo nikada nije tvorila jedinstvenu državu koja bi okupila sve zemlje od Jadrana do Save i Dunava. Stari autori i natpisi samo u njezinom južnom dijelu svjedoče o organiziranim ilirskim državama s moćnim vladarima poput Bardileja, Glaukije, Agrona i Gencija. Ova će se studija stoga posebice posvetiti upravo tim južnim područjima velike Ilirije, odnosno područjima koja su u izravnijem dodiru s južnim zemljama: s Makedoncima, Epiranima, Tračanima i egejskim Grcima, ne prelazeći na sjeveru dolinu Neretve. Zemljopisno ime Ilirije primjenjivalo se, u stvari, na mnogo šire područje no što je Ilirija koju bi se moglo označiti političkom, a koja će nas ovdje jedino zanimati (Sl. 4) (13).

Južna granica Ilirije

Zbog vrlo različitih stavova stranih istraživača o tom pitanju opravdano je zadržati se duže na ovoj granici. Treba li, zajedno s albanskim autorima knjige *Iliri*, Epirane u potpunosti uključiti među Ilire, ili ih od njih posve odijeliti? Naprotiv, potaknuti smo postaviti sljedeće pitanje o razvijenim gradovima južne Ilirije: nisu li, na primjer, Bilis i Amantija grčki gradovi? Ti nas upiti vraćaju na pitanje postoji li između Epirana i Ilira precizno razgraničenje, jesu li Epirani Heleni ili nisu, ili pak, postavljajući problem na drugi način, gdje počinje grčki svijet, a gdje završava barbarski (14)?

Odgovor na sva ta pitanja može se izgraditi samo na detaljnom ispitivanju starih izvora, a iz njih se vrlo brzo stječe dojam da su stari - barem oni koji su o tome pisali i koji su neizbježno Grci - osjećali stanovitu nelagodu pred čudnim svijetom što su ga otkrivali dok su putovali sjeverozapadnim krajevima stare Grčke. Upravo su ti izvori, s malim razlikama u pojedinim razdobljima, no s istinskom ustrajnošću od arhajskoga do helenističkog vremena, stvorili dojam da je riječ o stranome svijetu koji počinje mnogo dalje na jugu no što je zemlja Haonaca.

Sve od početka arhajskog doba ti se krajevi prikazuju kao zemlje koje dodiruju podzemni svijet. Alain Ballabriga (15) je posvetio nekoliko dobrih stranica tom zemljopisnom području. Iz *Ilijade* (16) izdvaja ovaj Ahilejev odgovor Peoncu Asteropeju, koji sebe naziva potomkom rijeke Aksij, a Ahilej ga je netom smrtno ranio: "... borbe nema sa Zeusom, Kronovim sinom; / Ni jaki se Aheloj usporediti ne može s njime, / A ni veliki silni Okean struja dubokih, / Iz kog istječu svi, i rijeke i svako more, / Izvori, što ih ima, i veliki svi još studenci...". Zacijelo je moguće umanjiti važnost toga što se spominje rijeka Aheloj, kao što to čini P. Mazon (17) ističući da Ahilej "sasvim prirodno pomišlja na najglasovitiju rijeku sjeverne Grčke". Može se također, poput A. Ballabriga, istaknuti da je Zenodot ispustio stih 195. koji spominje Okeana i podsjetiti da je Wilamowitz u njemu vidio kasniji dodatak prvoj inačici koja je Aheloju dodjeljivala ulogu izvora svih voda. Uostalom, kod Makrobija (18) preko Didimova fragmenta nalazimo vrlo sličnu verziju: "Akuzilaj je u prvoj knjizi Povijesti pokazao da je Aheloj doista najstariji od svih rijeka. On kaže: Okean ženi svoju sestru Tetiju; iz njihove veze rađa se tri tisuće rijeka; najstariji je Aheloj, i njemu osobito pripadaju počasti". Isti Makrobije (19) citira Efora kad govori o proročistu u Dodoni: "Bog je doista gotovo uvijek svima koji su ga pitali za savjet propisivao da žrtvuju Aheloju." A. Ballabriga pak zaključuje: (20) "Osim oceanskih značajki, čini se da je tok Aheloja u najstarije vrijeme još imao značajku kozmičke granice, rijeke koju valja prijeći kako bi se stiglo u zemlje onoga svijeta". To znači priznati da se u tom davnom razdoblju

grčki svijet zaustavljao istočno od Aheloja, čak i ako se Dodonu u homerskim spjevovima već pohađalo kao proročansko središte.

Prije kraja arhajskog razdoblja, Akarnanija ipak ulazi u pjesnički obzor, no zemlje s onu stranu Aheloja i nadalje se prikazuju poput "pojasa zapadnih granica preko kojih se ulazi u onaj svijet" (21).

Čini se da je Tesprotija središte tih udaljenih zemalja i da ona drži ključ onoga svijeta, i to dodonskim proročištem (koje tek koncem V. stoljeća prelazi u ruke Mološana koji se šire prema zapadu), paklenim vodama Aheronta (22) i Kokita, te Nekromantejem, mjestom gdje se susreću živi i mrtvi (23). Dodonsko svetište koje se pojavljuje u Katalogu brodova (24) i smješteno je u surovu zemlju, povezano je s Tesalijom u Gunejevu kraljevstvu: ne može mu se prići ni kopnenim ni morskim putovima s dalekog zapada, već valja prijeći Pindsko gorje. Herodot (25) podsjeća na poslanstvo koje je Perijandar, izgubivši ženu Melisu, poslao iz Korinta "u zemlju Tespročana, na obale rijeke Aheronta, da pita proročište mrtvih". Ma kakav bio njegov točan položaj, to je proročište mrtvih u Tesprotiji postojalo i primalo brojne posjetitelje, što doista potvrđuje da smo ovdje na granici svijeta živih, na ulazu u onaj svijet. Ovamo je i Odisej došao susresti proroka Tireziju (26).

Osjećaj da se ovdje dosižu granice svijeta živih opet dobro potvrđuje Herodot (VIII. 47) kad nabraja grčke snage kod Salamine: "Svi narodi koji dadoše vojnike žive s ove strane Tesprotije i rijeke Aheronta: Tespročani su zapravo susjedi Ambrakijaca i Leukadana koji bijahu došli iz najudaljenijih krajeva". Termin koji autor rabi je *eskhatiá*, a on je posebice eksplicitan jer označava rubove, granice, zemlju koja je, primjerice, dopala ocu Heziodovom kad je doselio, a koja, naravno, nije bila najbolja. Ako se može primijetiti stanovito povlačenje granice poznatih zemalja koja s toka Aheloja prelazi na tok Aheronta, to je još uvijek rubna zemlja, *eskhatiá*.

To je relativno povlačenje vezano - a spominjanje Perijandra već je na to upućivalo -, uz pokret korintske kolonizacije u tom području. Akarnanijska obala posijana je korintskim kolonijama, a sama Ambrakija pojavljuje se kod Hekateja iz Mileta (27) kao zemlja kojom vlada Gerion, čija goveda krade Heraklo. Pseudo Skilak (28) ta goveda smješta još sjevernije, na bogate pašnjake Kestrine. No kolonije se osnivaju samo kod barbara, a ne u Atici, u Beotiji ili Lakoniji: to je otočić grčke zemlje ili, bolje, helenizirane zemlje u barbarskome kraju, pa Tukidid, u doba peloponeskoga rata koncem V. stoljeća, još ne oklijeva podijeliti taj atribut svim narodima oko Ambrakije. *Apoikía* se usađuje kod barbara čiju će zemlju iskorištavati i s tim će domorodačkim narodima održavati više ili manje bliske i dobre odnose. To je posebice vidljivo za Epidamno - Dirahij, gdje suprotstavljanje aristokrata i *démosa* omogućava domorocima da se izravno upletu u poslove grada.

Postoji, međutim, jedan Herodotov odlomak (VI, 127) koji, čini se, daje odgo-

vor koji baš i nije u skladu s općim shvaćanjem da Grčka počinje tek na Aheloju ili na Aherontu, a čiji smisao ne ostavlja mjesta dvojbi. Herodot je upravo objasnio da je sikionski tiranin Klisten "želio pronaći najboljeg od svih Helena kako bi mu dao Agaristu za ženu", i ponavlja da se objava, obznanjena tijekom olimpijskih natjecanja, odnosila na Grke (drugačije nije ni moglo biti), te da su se šezdeset dana kasnije u Sikionu doista Grci predstavili kao pretendenti. U nabranjanju kandidata kao posljednji je naveden Mološanin Alkon. Kod njega je posebno to što je označen samo imenom, bez patronimika, kao i Etolac Males, Titormov brat, i Eretrijac Lizanija. Ako bi odsutnost patronimika i mogla biti znak barbarstva u Mološaninovu i Etolčevu primjeru, zacijelo to ne bi mogao biti slučaj Eubejca iz Eretrije. Ne valja, dakle, iz toga prebrzo izvlačiti zaključak da je riječ o barbarima. Sa sjevera mološke zemlje dolazi još i Amfimnest, Epistrofov sin iz Epidamna, korkirsko-korinthske kolonije. No sva trinaestorica kandidata za Herodota su Grci. Sikionski tiranin Klisten nipošto ne nastoji udati kćer za ne-Grka. To je važno svjedočanstvo koje nam pruža Herodot: Mološanin Alkon doista je smatran Helenom. Tako je bilo i s makedonskim kraljem Aleksandrom u vrijeme drugoga perzijskog rata, no razlika je u tome što je Aleksandar kao iznimka priznat Helenom među Makedoncima kojima se to svojstvo ne priznaje, dok Mološanin Alkon nipošto nije kralj svoga naroda. Ništa ne dopušta da ustvrdimo da je uopće u rodu s kraljevskom obitelji Eakovića. Može se naprosto misliti da je iz dobre obitelji mološkoga plemstva, no nema nikakva razloga da to što ga se naziva Helenom bude jedinstveni privilegij u Molosiji.

Nakon Herodota, Tukidid je vrlo zanimljiv svjedok koji ne poznaje osobno krajeve sjeverozapadno od Grčke, dok s dobrim poznavanjem predmeta govori o Trakiji, kamo se bio sklonio po završetku svojega nesretnog zapovjedništva. Pa ipak, izvješćivanje o vojnim operacijama u peloponeskom ratu obvezuje ga da se bavi tim zemljama, Akarnanijom, Ambrakijom i Epirom. U njegovom se djelu mora uočiti da su zemljopisne spoznaje jednoga Atenjanina iznova napredovale prema sjeveru. On više nije ograničen na obale Aheloja pa čak ni Aheronta. Kad opisuje primorje tijekom sukoba između Korkire i Korinta (29), navodi Efiru u Tesprotiji, Aheront i jezero Aheruziju, pa čak spominje i jednu drugu, sjeverniju rijeku, *Thyamis* (ili *Kalamas*) koja dijeli Tesprotiju od Kestrinc. Jamačno je moguće istaknuti Tukididovu kartografsku nepreciznost kad nastoji odrediti položaj tih rijeka i rtova kopnene obale u odnosu na otok Korkiru, no ipak valja uočiti činjenicu da spominjanje Tijamisa, nakon Aheloja i potom Aheronta, znači da se poznata područja šire prema sjeveru, što za povjesničara peloponeskog rata ne znači da su ona potpunoma izašla iz barbarstva.

Konac V. ili početak IV. stoljeća prije Krista razdoblje je tijekom kojega se pos-

tupno uspostavlja tradicija trojanskoga podrijetla epirskih naroda i dinastija (30). Epigrafski potvrđeno postojanje Pergamaca (31), na koje se Vergilije vraća povodom Enejinih putovanja i njegovoga neočekivanog susreta s Andromahom u Butrotu, također je smješteno na granici poznatoga svijeta. Trojanci koji su izmakli kraljevstvu mrtvih pošli su se naseliti na prag svijeta živih, na granicu s onim svijetom koji je već primio najveći dio stanovnika Troje.

Približavanje između zemljopisa poznatog svijeta u Tukididovo doba i trojanske legende koja se uspostavila u Kestrini, u Butrotu, ne smije nas odvratiti od pažljivijeg proučavanja Tukididovog svjedočanstva o granici između grčkoga i barbarskog svijeta, kakvu je sebi predočavao Atenjanin iz druge polovice V. stoljeća. U glasovitom odlomku, na početku Povijesti peloponeskog rata (32), Tukidid opisuje stari način života koji su sačuvali Ozolski Lokrani, Etolci, Akarnanci i stanovnici kopnenih zemalja (*épeiros*) toga područja. Imat ćemo se priliku vratiti na taj važni tekst koji ističe razliku između dva načina života, onoga Atenjana i egejskih Grka, te onoga žitelja sjeverozapada. Valja, međutim, odmah primijetiti da ih Tukidid, u nabranju naroda koji smo netom spomenuli, smješta u Heladu, a ne izvan nje - čak i ako izgleda da se njegova saznanja ograničavaju na Akarnance i da ne idu prema sjeverozapadu dalje od toga. No premda se radi o područjima Helade, za Tukidida su mnogi od tih naroda barbari:

- stanovnici amfilohijskog Arga "prihvatiše grčki jezik kojim danas govore i koji su preuzeli od Ambrakijaca (...); ostali stanovnici Amfilohije su barbari" (33), - primjedbu valja shvatiti nadasve kao tvrdnju da nisu helenofoni

- "kasnije, tijekom rata, Ambrakijci poduzeše taj pohod, zajedno s Haoncima i nekim drugim barbarima iz okolice" (34)

- i, kao da želi dobro istaknuti razliku između Grka i Barbara, za isti pohod Tukidid precizira, govoreći o Lakedemonjanu Knemu: "Od Grka imao je sa sobom ljude iz Ambrakije, Anaktorija i Leukade" - tri korintske kolonije; "a od barbara imao je..." i slijede imena Haonaca, Tesproćana, Mološana, Atintana, Paraveja, Oresta. Jedni su označeni kao *abasileutoi*, oni bez kralja, dok drugi imaju kralja, što je dodatna oznaka barbarstva (35). To nabranje očividno mora posebno zaokupiti našu pažnju, jer ako se Haonci, Tesproćani i Mološani obično okupljaju kao Epirani, s drugima nije tako, i s Atintanima već ulazimo u južnu Iliriju

- suprotstavljanje Grka i barbara se nastavlja, pa sljedeći odlomak Tukididovog kazivanja (36) jasno ističe razliku između Grka koji su nastupali u dobrome poretku i oprezno, i Haonaca koji su bili puni samopouzdanja, nedvojbeno stoga što su smatrani najratobornijima, najboljim ratnicima (*makhimótatoi*). Zajedno s drugim barbarima oni srljali naprijed pa upadaju u zasjedu koju su postavili stanovnici Strata i mnogo ih je posječeno. Oni su barbari zato što ne znaju govoriti grčkim

jezikom, oni su to i po svojoj nesposobnosti da vješto vode vojne operacije

- istovjetne značajke Tukidid pripisuje Etolcima koje atenski strateg Demosten želi svladati u pohodu 426. godine, no ovaj put Atenjani nisu pobjednici; Etolci su veliki ratnički narod koji živi u neutvrđenim selima. Tukidid nabroja tri velika *éthne* što tvore etolski narod: Apodoti, Ofioneji i Euritani, te dodaje još jednu značajku: oni govore potpuno nerazumljivim jezikom (*agnostótatoi de glóssan*) i jedu sirovu hranu (*omóphagoi*) (37). Opaska o jeziku ne znači da Etolci nisu Grci nego da govore grčkim narječjem koje je Atenjaninu teško razumljivo. A onoga kojega se slabo razumije smatra se strancem i prezire ga se.

To znači da se u Tukididovom djelu pojavljuje sve više značajki barbarstva koje opisuju stanovnike sa sjeverozapada Helade: nerazumljiv jezik, neutvrđena sela, čudna prehrana jer jedu sirovo, gotovo bi se povjerovalo da ne poznaju vatru, poput prapovijesnih ljudi! Tome se dodaje da su neki od njih vjerni kraljevskoj vlasti, te nesposobni za hoplitsku bitku, što je oznaka pravog građanina u klasično doba. Tukidid ne razlikuje jasno one koji su, po njemu, pripadali Heladi, kao Lokrani Ozolski, Etolci i Akarnanci, od drugih koji su obitavali još dalje: Haonaca, Tesproćana, Mološana, Atintana, Paraveja, Oresta. Svi su oni podjednako barbari i oni nikada ne nastoji odrediti granice Helade i južne Ilirije, koje, čini se, prelazi a da to uopće ne primjećuje kad govori o Atintanima istodobno kad i o Mološanima. Svi ti narodi čude Atenjanina Tukidida koji slabo razumije njihov način života.

U IV. se stoljeću suprotstavljaju protuslovna mišljenja, otkrivajući nedvojbeno, kao i u V. stoljeću, nelagodu pisaca pred tom čudnom situacijom koju otkrivaju na sjeverozapadu. Povjesničar Efor (38) "na zapadu stavlja početak Helade u Akarnaniju, prvu zemlju koja graniči s epirskim *éthne*", odnosno on smješta ulaz u Grčku u Ambrakijski zaljev, što se slaže s Tukididovim stavom: sjeverno od korinjske kolonije Ambrakije drugi je svijet.

Istoga je mišljenja Pseudo Skilak u *Periplu* (28-33). Nakon što je predstavio Ilire (22-27), kako smo već zabilježili, završavajući, nakon Enheleja, s Taulantima, Atintanima i Amantima, autor poslije Ilira predstavlja Haonce, potom Tesproćane, Kasopejce i Mološane, kojima ne precizira etničku pripadnost. I jedni i drugi, Iliri, Haonci, Tesproćani, Kasopejci, Mološani žive po selima (*katá kómas*). Nadalje, slijedeći stalno opis autora *Peripla*, poslije Mološana dolazi se do Ambrakije, označene kao grčki *pólis*, a odlomak 33 precizira: "Odatle počinje Grčka koja je neprekinuta do rijeke Peneja i do Homolija, magnezijskog grada na toj rijeci". Iz te slike koju je Pseudo Skilak dao sredinom IV. stoljeća zapravo proizlazi da su ilirski svijet sjeverno od Haonije, na sjeveru Akrokeraunskoga gorja, i grčki svijet koji počinje u Ambrakiji jasno rascijepljeni. Između njih neka je vrsta ničije zemlje, napućena narodima koje mi nazivamo Epiranima, no o kojima nam se ne kaže

jesu li grčki, ilirski, ili tvore neku treću kategoriju koju treba razlikovati od te dvije. Za Pseudo Skilaka oni naprosto s Ilirima dijele običaj obitavanja u selima, što se smatra notornom značajkom barbarstva.

U II. stoljeću prije Krista sjeverna se granica Grčke još nije konačno zaustavila i Polibije, (39) presretan da podvali nasljednom etolskom neprijatelju, stavlja u usta Filipu V. Makedonskom, tijekom pregovora u Nikeji, u nazočnosti Flaminina, ovu tvrdnju i pitanje koje za njom slijedi: "Etolci većinom nisu Grci. A krajevi koje nastavaju Agrejci, Apodoti i Amfilošani nisu Grčka. Znači li to onda da mi ih prepuštate?" Vješto je pitao makedonski kralj, zadovoljan što je našao argument koji mu može omogućiti da održi vlast nad tim krajevima, u onoj mjeri u kojoj oni nisu grčki. U tonu Polibija iz Megalopola čuje se protuetolski žalac, no to pokazuje da se doista održavala predodžba da Grčka prestaje malo zapadnije od Delfa.

Strabon, u Augustovo doba, najprije priziva Homerov zemljopis koji stavlja Tesprotiju za zapadnu granicu Grčke (40). Za njega (41) granicu između Epirana i Ilira valja smjestiti na Akrokeraunsko gorje i duž crte koja dolazi do Ohridskog jezera. Stalo mu je jasno razlikovati epirska *éthne* od ilirskih, dok Heleni počinju s Akarnancima, Etolcima i Lokranima Ozolskim. Takav je bio već i Tukididov opis. Naposljetku, Plutarh (42) smješta progonstvo osuđenih Grka na onu stranu Akrokeraunskoga gorja.

Odgovor koji na kraju ovoga pretraživanja po starim autorima valja dati na pitanja što se postavlja o identitetu Epirana, o granici između grčkoga i barborskog svijeta, o rasprostranjenosti Ilira, može samo pokazati da su stari autori u nedoumici. Jasno se vidi da putnik koji dolazi iz središnje Grčke i napreduje na zapad, u Lokridu Ozolsku, Etoliju i Akarnaniju, nailazi na promjene. Ti krajevi jesu u Heladi, no dvojba raste s druge strane Ambrakijskoga zaljeva, počev od zemlje Tesproćana i od Aheronta. To su zasigurno barbarske zemlje, no to je točno već i južnije, (organizacija po selima, bez polisa), a Mološanin Alkon ipak je prihvaćen kao jedan od grčkih pretendena na ruku Agariste iz Sikiona. Jedan je element jasan i kod svih isti: ti narodi, Haonci, Tesproćani, Kasopejci i Mološani, nikada nisu nazivani Ilirima. Postoji granica između Ilira i Epirana pri Akrokeraunskom gorju, no zbog njihovog načina života ne može ih se jasno razlikovati. Time se objašnjava zašto Tukidid drži da se prema Atintanima valja odnositi jedanko kao i prema njihovim susjedima Mološanima. Ipak je posve pouzdano barem to da stari autori ne navode na to da se Epirane uvuče među Ilire, kao što su to pokušali albanski istraživači u knjizi *Iliri*.

Uz stare autore koji donose niz podataka, valja dati mjesta svjedočanstvima što ih priskrbljuju epigrafski dokumenti. Njihova je prednost u tome što bez posrednika prenose mišljenje i odluke koji se tiču sjeverozapadnih krajeva, iako su ih

donosile instance koje su često vrlo daleko odatle. Najstariji sačuvani natpisi otprilike su suvremeni Pseudo Skilaku, pa prema tome i dolasku Filipa II. Makedonskog na vlast. Dva najstarija mološka ukaza u Dodoni datirana su time što spominju kralja Neoptolema, Alketovog sina, koji je vladao samo dvije godine (370-368) (43). Napisani su grčkim jezikom, obojanim sjeverozapadnim dijalektom, a to traje do kraja helenističkog razdoblja. Opisuju jake i dobro ustrojene ustanove: kralja, prostata Mološana, tajnika (*grammatéus*) i vijeće demijurga (*damiorgoi*) koje okuplja predstavnike deset velikih *éthne* koja su u to vrijeme tvorila zajednicu Mološana, *Koinón*. Natpisi iz IV. stoljeća koji za njima slijede (44) imaju iste značajke: uporabu grčkog jezika, dobro strukturirane i raznovrsne ustanove mološke države koja se očividno ne sastoji od polisa, gradova-država, nego od *éthne*. Naravno, imamo se pravo upitati o korištenju grčkoga jezika: je li to ondje jezik svakodnevne uporabe ili je riječ o službenom, administrativnom jeziku, različitom od govornog jezika kojim se služi lokalno pučanstvo? Na takvo pitanje nikada nije lako odgovoriti jer jezik kojim se samo govori ne ostavlja nikakvog traga. - a upravo je to drama sjevernijeg, ilirskog jezika. Nasuprot tome, važan su doprinos natpisi nađeni na Peloponezu. To su popisi tearodoka nađeni u Epidauru (45) i Argu (46). Prvi, datiran oko godine 360, pokazuje da će teori koji su iz Epidaura došli najaviti Asklepijeve igre, redom pozvati na sudjelovanje stanovnike Pandozije (nedvojbeno za četiri elejske kolonije sjeverno od poluotoka Preveze, Pandoziju, Elatreju, Batiju i Buketij), Kasope, Tesproćane, Pojon (koji još nije identificiran, ali zacijelo se nalazi na tesprotskoj obali, jer teori potom prelaze na Korkiru koja ne pripada epirskoj cjelini nego je korinška kolonija), potom u Haoniju (označenu ne imenom svojih stanovnika nego zemljopisnim terminom, Haonija), Artikiju (također neidentificiranu, ali zasigurno blizu granice između Haonije i Molosije, u području gornjeg Tijamisa) i k Mološanima, prije no što se vrate u Ambrakiju. Drugi popis, iz Arga, uklesan je generaciju kasnije, oko 330. godine, i sasvim sigurno predstavlja pojednostavljenu političku kartu područja Epira koji je na putu ujedinjavanja, ali teori pozivaju sve epirske države da pošalju predstavnike na Herine igre. Došavši iz Ambrakije, posjećuju kraljicu Kleopatru, ženu Aleksandra Mološanina koji je otišao u pohod na južnu Italiju i možda je već mrtav, potom idu u Fenike, veliki haonski grad, prije no što će doći do Korkire i Apolonije u Iliriji. U oba slučaja jasno je da ljudi iz Epidaura i Arga, zaduženi za organizaciju panegirije i igara, pozivaju Grke a ne Barbare. Epirani su pozvani a Iliri ne, naravno, s izuzetkom kolonijskih naseobina. To dobro pokazuje da su sredinom IV. stoljeća Epirani smatrani Helenima, i time su natpisi mnogo jasniji nego literarna tradicija čiju smo nedoumicu istaknuli, no koja nije priječila jasno rješenje koje pruža epigrafija.

Pokušaj da se objasni nedoumica starih autora

Ako natpisi pružaju jasan odgovor na pitanja postavljena o granici između grčkoga i ilirskog svijeta, barem od IV. stoljeća prije Krista. oklijevanja, pa čak i kontradikcije starih autora traže objašnjenje. Ako smo još u Heladi, čemu ta nedoumica? Mogu li postojati dvije Grčke, tako različite da je teško prihvatiti da im je pučanstvo istovjetno? Završava li Grčka na vodama Aheloja, na obalama Ambrakijeskoga zaljeva, i počinje li Ilirija u blizini Akarnanije?

Léon Heuzey daje, ako ne objašnjenje, a ono barem opaske pozornoga putnika: "Mjeseca rujna 1856, podoh iz Atene istraživati Akarnaniju. Najprije prijedoh Beotiju po cijeloj dužini; potom, usmjeravajući se ka zapadu, udoh u zbijeni lanac Parnasa, glasovitim prolazom koji stari nazivahu Usječeni put i koji vodi do Delfa. Od Delfa, preda mnom se otvarao potpunoma drugačiji kraj od onoga kojim sam prošao. Činilo mi se da sam ušao u neku drugu zemlju i da više nisam u Grčkoj. Posvuda šume, posvuda vode tekućice, tlo istodobno prepuno drveća, tjesnaca i planina. Grčka je na mnogim mjestima pusta i divlja, no na drugi način. Odavno svikle na gole predjele što ih je spalilo jarko sunce, na planine što su prije goleme stijene, čiji sam najveličanstveniji primjer netom vidio u Parnasu, moje oči kao da bijahu iznenađene vegetacijom i zelenilom, i svim tim neredom sirove i žive prirode" (47). Ovo je svjedočanstvo gotovo prelijepo da bi pomoglo objasniti nedoumicu starih autora; oslanjajući se na njih, L. Heuzey reagira upravo kao Tukidid, i ne skriva da se izravno njime nadahnjivao. Da se u to uvjerimo, ako je to još potrebno, dovoljno bi bilo usporediti Heuzeyev nastavak pripovijedanja i glasoviti Tukididov odlomak I, 5. L. Heuzey nastavlja: "Čitav taj dio kopna, brdovit i šumovit, što se prostire do Jonskog mora i što ga nazivahu Lokridom, Etolijom, Akarnanijom, zemljom Euritana, Dolopa, Amfilošana, oduvijek je činio odvojen kraj, različit od ostatka Grčke, toliko samim tlom koliko i značajkama plemena koja se ondje smjestiše. S manje pogodnosti nego ostali Grci, i možda manje daroviti, stanovnici tih šuma ostadoše izvan općeg kretanja helenske rase. Svikoše na grub život, i čini se da ne osjetiše nevjerojatnu potrebu za stegom i napretkom koja je tako rano počela djelovati na pučanstvo istoka i juga. U najljepšim vremenima Grčke oni još bijahu na običajima hajduštva i gusarstva, surovim i ratobornim navadama herojskog doba. Sačuvaše nošnju i oružje starih Grka, pa su Tukididovi suvremenici trebali samo pogledati nekog Etolca, čovjeka iz Lokride ili Akarnanije, da vide kako su izgledali Homerovi junaci. (...) Za one koji nadasve traže tragove civilizacije i umjetnosti, Grčka završava u Delfima. Iza njih su samo više ili manje barbarski narodi, koje se moglo priznavati grčkima, ali ih se nikada nije uistinu držalo Grcima. Tu već počinje Epir. Stari, oni koji su bili prvi, tako su

prošudili. Povjesničari i zemljopisci o toj zemlji pišu obeshrabrujuće kratko i često u očevidnom neznanju. Nakon što je opisao Fokidu, Pauzanija jedva izdaleka baca pogled na Amfisu i na Naupakt, i time završava svoju knjigu koju je ipak nazvao *Vodič po Heladi* (48).

L. Heuzey Tukididovim očima otkriva krajeve smještene zapadno od Delfa. Zapravo bih morao reći Tukididovim ušima. jer vrlo je dvojbeno da je Tukidid osobno vidio zapadne krajeve. On o njima govori nakon što je prikupio zapažanja trgovaca koji su pomorskim putovima pohodili korintske kolonije Ambrakiju, Korkiru, Apoloniju ili Epidamno, te putnika koji su prošli istim putom prema zapadu kao i L. Heuzey, i, nedvojbeno, nadasve zapažanja atenskih vojnika koji su ratovali u tim krajevima tijekom pohoda u godinama 429-426. Raznovrsne opaske što su tako stigle do Tukidida koji je bolje poznao egejski svijet i Trakiju, odražavaju nadasve čuđenje Atenjana prebačenih u svijet različit od njihovoga, koji procjenjuju u odnosu na apsolutno mjerilo, na jedini model načina života koji je bio norma - onaj atenski.

Prva opaska, koja se vrlo jasno javlja kod L. Heuzeya, ali i kod starih autora, promjena je krajobraza, vegetacije, prirode, što je nužno vezano uz drukčiju klimu.

Podneblje Epira i južne Ilirije hladnije je zimi, manje vruće ljeti i nadasve vlažnije od onoga na egejskim obalama. To je prijelazna klima između sredozemne i srednjoeuropske, a izrazitijom je čine visoki planinski reljefi od kojih se sastoji najveći dio tih krajeva:

Srednje temperature:

	Siječanj	Srpanj	Kolovoz	Prosinac	Srednja godišnja
Atena	8,8°	27°	26,8°	10,8°	17,5°
Arta	8,2°	27,2°	27,3°	9,6°	17,4°
Janjina	5,6°	25,2°	25,3°	6,7°	15,1°
Kozani	3,7°	24,2°	23,9°	4,1°	12,8°

Oborine:

Atena	396 mm				
Arta	114 mm	17 mm	15 mm	190 mm	1110 mm
Janjina	140 mm	38	51	203	1261
Vlora	1080				
Berat	1200				

Nekoliko ovdje prikupljenih brojki već pruža rječit uvid u klimu, sa srednjom

temperaturom koja je posebno niska u gornjoj Makedoniji, u Kozanima, no u Janjini se već primjećuje osjetno sniženje, čak u odnosu na Artu (današnji grad podignut na položaju Ambrakije). Oborine još više označuju potpunu promjenu u odnosu na egejske obale. Više su od metra, ostavljaju mjesta samo za kraće suho razdoblje ljeti, a zimi su često u obliku snijega, na srednjim visinama i, prirodno na višim planinama. Nije rijetko vidjeti djelomično zaleđena jezera, kao u Janjini, ali to se događa i na Ohridskom i Prespanskom jezeru. Štoviše, u veljači 1988. snijeg se spustio vrlo nisko, okružujući dolinu Drina, kao i na planine brežuljkastog pojasa središnje Albanije.

Jake oborine i njihova raspodjela tijekom godine koja skraćuje sušno razdoblje, nadalje u visinama i što se više ide prema sjeveru, omogućavaju razvoj obilnijih vodotokova, koji nisu obične brzice čije je korito ljeti suho. Već se Ao j, spuštajući se s visina centralnog Pinda, pojavljuje kao rijeka znatnog protoka, čak i ljeti. To je još točnije za Drim na sjeveroistoku Albanije, što je u naše vrijeme omogućilo izgradnju niza brana za proizvodnju električne energije. Na brzicama središnje i južne Grčke to očito nije moguće.

L. Heuzeya se nadalje dojmila promjena biljnog pokrova iza Delfa. Grmovita mediteranska vegetacija preživljava posvuda gdje to zimski mrazevi dopuštaju. Maslinici, vinogradi i, u današnje vrijeme, plantaže agruma ponos su albanskog primorja, od Sarande do Himare. Na obalnom pojasu sve do Skadra, a u unutrašnjosti do Berata održavaju se barem maslinici i vinogradi, no visoki predjeli i zaravni kao kod Korčë su im nedostupni. Zauzvrat, putnika se doima obilno zelenilo koje je u suprotnosti s visokim vapnenačkim stijenama, dostojnima divljenja, na primjer u Timphe. Šume i pašnjaci smjenjuju se u gornjim zonama, ovisno o visini: hrastove šume na srednjim visinama, a slijedi ih crnogorica koja prepušta mjesto planinskim livadama, kako se to dobro može vidjeti duž ceste koja vodi od Janjine do Metsova. K tome, šuma koja se u XX. stoljeću održala, vrlo je oskudna. Pretjerano iskorištavanje ju je velikim dijelom uništilo. Ne manjka povjesnih svjedočanstava o tom uništavanju, ponekad namjernom, ponekad radi potrage za zaradom. U pismu koje su 12. veljače 1572, malo nakon bitke kod Lepanta, službe Porte uputile kadijama Narde (Arta), Preveze i Yanyje (Janjina), naređuje se sustavno krčenje šume da bi se spriječio razvitak gerilskih pokreta:

“U području Narde (Arta) nalazi se pojas gustih šuma, a kako je moguće da bijedni Nevjernici (odatle) uzrokuju štete carskim dobrima, potrebno je uništiti (taj pojas), pa će svaki od vas morati dovesti dovoljan broj radnika sa sjekirama i poslati ih u dotičnu šumu; to je važna stvar (...). Neka se svaki od vas time pozabavi, neka dovede dovoljan broj radnika ovisno o svojoj kazi da posjeku tu

šumu i očiste taj šumoviti kraj" (49).

U vrijeme francuske revolucije šuma je iskorištavana za brodogradnju, kako to navodi ministar vanjskih poslova Le Brun u uputama koje šalje Françoisu Noëlu, opunomoćeniku kod Mletačke Republike:

"26. kolovoza 1792. u šest sati poslije podne, građanin La Salle, posrednik i francuski počasni konzul u Albaniji, zadužen za sječu građevnog drva za vojnopomorsku bazu u Toulonu, ubijen je hicem iz pištolja u Prevezi" (50)

a pukovnik W. Leake objašnjava, u svezi s tim La Salleom:

"The Suliotes brought a considerable quantity for him down the river of Luro" (51).

Drvo se splavarenjem transportiralo do Arskog zaljeva i do Preveze. U sjevernijim krajevima događalo se isto, a to vrijedi i za istočnu padinu Pindskog lanca. Makedonija je bila na vrlo dobrom glasu, kao što dokazuje svjedočanstvo Tukididovo kad je Brazida godine 424/423 zauzeo Amfipol:

"Osvajanje Amfipola izazvalo je kod Atenjana vrlo jake bojazni; uz druge razloge, grad im je bio koristan zbog pošiljki drva koje su odatle dolazile za brodogradnju" (52),

svjedočanstvo Andokidovo kad je došao upomoć vojsci iz Sama godine 411:

"Za početak, dopremio sam vašoj vojsci iz Sama drvo za vesla, dok su se Četiri stotine ovdje dočepale vlasti. Arhelaj, gost moga oca i moj, dopustio mi je sjeći i odvoziti onoliko drva koliko hoću" (53),

ili pak Ksenofontovo, kad Spartancima prenosi riječi Polidamanta iz Farsala o Jazonu iz Fere:

"držeci Makedoniju, odakle Atenjanima dolazi drvo, moći ćemo izgraditi mnogo više brodova nego oni" (54).

Ta je lijepa šuma znatno bogatstvo za područje sjeverno od Grčke, pa i za južnu Iliriju. U višim područjima, gdje klima više ne omogućava rast drveća, šire se pros-

trani visinski pašnjaci, gdje bujna trava u svakom lijepom razdoblju može hraniti velika stada ovaca i koza, ali i krda goveda, što je prema jugu vrlo rijetko, da ne govorimo o konjima kojih je mnogo već od Tesalije. Epir, Makedonija i Ilirija pogodni su za pastirski život, ali život pastira nomada koji sele između komplementarnih područja. S jedne strane su to viša područja prema kojima se stoka penje kako se snijeg topi i trava raste, a s druge zimovališta kamo se sklanja čim je loše vrijeme potjera s planine, najčešće na priobalnim ravnica. U današnjoj Grčkoj ritam sezonskih selidbi obilježen je proslavama svetog Jurja (23. travnja) i svetog Dimitrija (26. listopada). U tim je krajevima jasno, i to do naših dana, da je planinsko, ljetno obitavalište glavno, a u ravnici je samo nužno sklonište koje se napušta čim je to moguće. Jedno od tih sela bilo je mjesto zanimljivih iskopavanja (55). Smješteno sjeverno od Janjine, u Zagorima, na 1030 m nadmorske visine, bilo je nastavano od IX. do konca IV. stoljeća prije Krista. Ono je tip takvih neutvrđenih sela (*kómai*) koja predstavljaju jedan od elemenata što su ga pribilježili stari autori i značjku koja ih je najviše iznenađivala: ti čudni stanovnici Epira ili južne Ilirije žive u takvim selima umjesto da se organiziraju u *póleis*, gradove-države, kako se to čini u središnjoj i južnoj Grčkoj. Stari autori otkrivaju i to da stanovnici tih sela žive pod oružjem, no je li to čudno za pastire koji moraju štiti stada od divljih zvijeri (vukova, medvjeda i posebice orlova) i ponekad od kradljivaca?

Ta obrnuta ili silazna selidba, s glavnim obitavalištem na planini, što ne smeta stada i njihove pastire da se do ljetnih pašnjaka penju još i više, pretpostavlja raspodjelu ekonomskih funkcija, kako se to vidi kod Atamana koji nastavaju planinski kraj između Ambrakije i Tesalije. Heraklid (56) bilježi da u tom narodu žena obrađuje polja, dok je muškarac pastir. Takva se raspodjela može vrlo dobro objasniti jer stanovništvo ne živi samo od proizvoda uzgoja (meso i mliječni proizvodi) i skupljanja plodova ili lova, nego mu trebaju i žitarice i povrće. Komplementarna djelatnost žene objašnjava, barem djelomično, to što ona u društvu nipošto nema isto mjesto kao u središnjoj ili južnoj Grčkoj, posebice u Ateni. To je vidljivo nadalje zahvaljujući bogatim natpisima o oslobađanju robova koji su nađeni u Dodoni i još više u Butrotu, u Haoniji. U tim se dokumentima jasno vidi da muškarac rijetko sam donosi odluku o otuđenju dijela imovine. Pravilo je da se nabraja obiteljska skupina: otac, majka, sinovi i kćeri, pokatkad djedovi i bake, zetovi ili snahe. Nije rijetkost da je žena u položaju da obavi ulogu glave obitelji i da oslobodi roba. Događa se također da ona sama odlučuje, ne spominjući nikakva tutora (*kýrios*), kao što je to pravilo u klasičnoj i helenističkoj Ateni.

Sloboda žene, njezina veća uloga u društvenom i gospodarskom životu i obiteljskom zajedništvu dobara, originalne su značajke tih sjeverozapadnih krajeva.

va, posebice Epira. Nedostaje aktualna dokumentacija koja bi sa sigurnošću potvrdila da se te značajke nastavljaju i sjevernije, u južnoj Iliriji. Primijetimo samo da se način života doima sasvim istovjetnim – važnost šuma i ljetnih pašnjaka, selidba pastira u kraju gdje se zaoštavaju zemljopisne značajke juga: produljivanje vapnenačkog planinskog reljefa u smjeru sjeverozapad - jugoistok, svježija i vlažnija klima. To bi moglo potaknuti na pomisao da isti uzroci povlače za sobom iste učinke i da stoga društveni ustroj južne Ilirije mora umnogome sličiti onome u susjednom Epiru.

Još jedan razlog da se atenski ili grčki putnici s juga čude kad prolaze tim krajevima leži u tipu državne organizacije. Stanovnici egejske Grčke postupno su odredili životni okvir, a to je grad-država, *pólis*, s njegovim ljudskim (građanstvo) i prostornim sastavnicama (grad ili *ásty* i pripadajuće ruralno područje ili *khóra*). Ta organizacija vrlo dobro odgovara malome društvu sastavljenom od sjedilačkih poljodjelaca koji obrađuju polja, odlaze u grad na tržnicu i sudjeluju u zajedničkim poslovima s ograničenim brojem svojih sugrađana. Grad je zatvoren i potpun svijet, u tom smislu što je njegovo građanstvo najčešće razmjerno veličini obradivog zemljišta. Malo veći demografski prirast remeti krhku ravnotežu ekonomskog i društvenog života. Smanjenje pučanstva uzrokuje druge veće neprilike i ugrožava i samo postojanje te građanske zajednice. Bjelodano je da takav okvir ne može odgovarati društvu nomadskih pastira, čije su rute duge i potrebno je da se uspostave sporazumi s različitim seoskim zajednicama duž tih putova. Sezonska premještanja često su duga sto do dvjesto kilometara. Zatvoren svijet, poput onoga grčkih gradova, potpuno je neprikladan za takve djelatnosti. Zbog toga su narodi na sjeverozapadu radije prihvatili širi okvir naroda (*éthnos*) koji okuplja više seoskih zajednica i koji može stupati u savez sa susjednim *éthne*, sve dok ne uspostave široku federaciju, poput one Mološana, Haonaca ili Tesproćana. Nabranje bi se moglo produžiti, govoreći također o širokom savezu Atintana, Paraveja i Oresta, da se vratimo narodima koje je spomenuo Tukidid (57). To su te velike zajednice koje dobivaju naziv *koiná*. Riječ *koinón* može ovdje označavati zajedničku skupštinu u kojoj su okupljeni svi članovi saveza, ali i samu zajednicu i državu, baš kao i termin *éthnos*, što se, primjerice, vidi u natpisu iz Magnezije na Meandru koji donosi ukaz Epirana kojim se priznaju igre i utočište svetišta Artemide Leukofriene (58). U tom dokumentu, u retku 42, dvije ugovorne strane navedene su službenim imenom: s jedne strane *pólis* Magnećana, a s druge *éthnos* Epirana. Valja samo znati i to da se ti termini mogu odnositi na vrlo skućene zajednice, kao i na široke saveze.

Razumije se da uopće ne dolazi u obzir da ovdje pristanemo uz tvrdnje L. Heuzeya s početka ovoga poglavlja o "slabijoj nadarenosti" toga pučanstva, o nji-

hovim "navadama hajduštva i gusarenja". Ta objašnjenja ne zadovoljavaju i dijelom su nepravedna, ako se, na primjer, pomisli na ženu i njezina prava koja su veća ovdje negoli u Ateni, uzoru grčkih gradova. Posebno bi bilo pogrešno zamišljati da je život u selima, što ga Tukidid i Pseudo Skilak navode kao zapanjujuće obilježje društvenog života tih krajeva, bio bez svake druge organizacije. Čitajući ovu knjigu vidjet ćemo koliko se gradova razvilo tijekom IV. stoljeća prije Krista u južnoj Iliriji kao i u Epiru. Njih Pseudo Skilak nije primijetio, i njegovo djelo nije baš precizan pogled na situaciju u doba kad je *Peripl* bio završen, nego više kompilacija koja se hranila posuđivanjem često iz mnogo starijih opisa. Nedvojbeno je tako i s njegovom slikom života u Iliriji i Epiru. Rađanje gradova u toj zemlji pastira objašnjava se jamačno demografskim prirastom koji je popraćen sve učestalijim sjedilačkim životom jednoga dijela pučanstva. Pastirski život može zaposliti samo ograničen broj ljudi, on sasvim odgovara zemlji sa slabom gustoćom naseljenosti. Čim se stanovništvo poveća iznad toga praga, neizbježno je da višak pučanstva traži posao u poljodjelstvu koje je sjedilačko, u obrtima ili posredničkoj ulozi trgovaca i prodavača. Na taj se način rađaju urbane aglomeracije koje su istodobno trgovišta, religijska i administrativna središta, obrambena mjesta i utočišta. Vrlo je vjerojatno da su prve zidine bile najprije zaštita za seljane, pastire i njihovo blago. Čak i u gradovima razvijanim od polovice IV. stoljeća, zidovi okružuju površinu koja nije u potpunosti izgrađena. Znatan dio tako zaštićenoga prostora nema nikakvoga traga gradnje. To se dobro vidi u Kasope, ali i u Haoniji u Antigoniji i vrlo vjerojatno u Bilisu u južnoj Iliriji. Te zone zacijelo služe za privremeni prihvata životinja i ljudi u slučaju da zaprijeti napad ili rat.

Gradovi koji pokrivaju vrlo velike površine - 30 ha u Bilisu, 45 u Antigoniji - administrativno ostaju unutar *éthne* kojemu su, vrlo logično, glavni gradovi, a da se pritom ne razvijaju prema modelu grčkog polisa. Izrazit je primjer Haonije: *koinón* je organiziran oko dva najplodnija bazena, jednoga u dolini Drina, u ravnicama Dropull, oko grada Antigonije, i drugoga bistričkog, oko grada Fenike. Oba grada okružuju ruralna područja, koja na različitim točkama ulaska štite tvrđave (59), upravo kao i neki grčki *pólis*, ali nikada, sve do rimskog osvajanja, nemaju drukčijih političkih institucija no što je *koinón* kod Haonaca. To je još jedna značajka što može čuditi grčke promatrače koji na sjeverozapadu ne pronalaze životni okvir na kakav su navikli.

U pokušaju da se objasni nedoumica starih autora pred socioekonomskom organizacijom koju su prigrlili ti krajevi, klimom i krajobrazom toliko različiti od juga i istoka, zapažanja koja pružamo većinom su proizašla iz epirskoga kraja i iz Etolije, odnosno područja bližih Grčkoj. Valja još dokazati da južna Ilirija dijeli iste značajke, a sigurno je da je dokumentacija iz antike sve rjeđa što se više uda-

ljava prema sjeveru. Izgleda da barem glavne značajke reljefa, priroda vapnenačkog tla, krajobraz i vegetacija nisu različiti; da su sezonske seobe pastira i njihovih stada imale veliku ulogu u ekonomskom životu tih krajeva na sjeveru kao i na jugu Akrokeraunskoga gorja, granice između Ilirije i Epira; da je organizaciju obitavanja u neutvrđenim selima u dvije regije istaknuo Pseudo Skilak. Zbog toga Tukidid ne vidi jasne granice između *éthne* Mološana, Tespročana, Haonaca i *éthne* Atintana, Paraveja i Oresta, nego ih jednako smatra barbarima. Za njega, kao i za L. Heuzeya, pravi prekid i zapanjujuća promjena osjeća se odmah zapadno od Delfa, a ne na ilirsko-epirskoj granici. Čudni svijet, nastanjen barbarima, ujedno je prag onostranoga, ulaz u kraljevstvo mrtvih, zemlja u koju su se sklonili odbjegli iz Troje.

Ilirska granica s Makedonijom i Trakijom

Ako su granice između Ilirije i Epira, ili između Makedonije i grčkoga svijeta, dugo zadržale našu pažnju, to je stoga što su one postavile najviše problema starim autorima. S istočne se strane teškoće čine manjima, nedvojbeno zato što su ta područja velikim dijelom Atenjani bolje poznavali. Najpreciznije obavijesti dao je Tukidid, koji je bio u mogućnosti točno opisati te krajeve u kojima je koncem V. stoljeća proveo više od petnaest godina. On jasno suprotstavlja gornju Makedoniju i donju Makedoniju, koja je jedina pod vlašću Perdike I., Arhelajevog prethodnika, u trenutku kad prijeti navala Sitalka iz Trakije, ujesen 429. godine. Najvažniji odlomak za određenje granice Makedonije podvrgnute argeadskim kraljevima, je sljedeći: "Valja, uistinu, Makedoncima pridodati Linkeste, Elime i druga *éthne* koji nastavaju više predjele, a saveznici su Makedonaca i njihovi podanici, premda imaju svoje kraljeve" (60). Vratit ćemo se na važnost ovoga teksta za određivanje odnosa između Makedonaca i stanovništva gornje Makedonije. Kako bismo, zaslada, ostali na pitanjima granice, doista se čini da agreeadska Makedonija prestaje na prvom planinskom lancu koji nadvisuje obalnu ravnicu oko Termkog zaljeva od Bermija do Olimpa. Na zapadu Elimiotida zauzima srednju dolinu Haliakmona, dodirujući na jugu zemlju Perheba, a na zapadu Timfeju. Sjevernije, iza Bermija, Eordeja štiti Linkestidu koja se prostire do Ohridskog jezera, dok se Orestida na gornjem Haliakmonu razvija oko Kastorijskog jezera i Arga Orestidskog, da bi, prema sjeveru, došla do Malog Prespanskog jezera. Prema Tukididu, Aleksandar I. je protjerao Eorde iz njihove zemlje i pripojio je svojem kraljevstvu (61).

Različite kneževine gornje Makedonije imaju svaka svojega kralja, prema organizaciji koja je vrlo slična onoj što je poznata na zapadnoj padini Pinda. Tukidid (62) ujedinjuje narode obiju padina kad opisuje barbare koji dolaze pružiti podršku

Lakedemonjanu Knemu, 429. godine: "Mološani i Atintani bijahu pod zapovjedništvom Sabilinta, skrbnika kralja Taripa koji je još bio dijete, a Paraveji pod zapovjedništvom Oreda, svojega kralja. Tisuću Oresta, čiji kralj bijaše Antioh, sudjelovahu s njima u pohodu, budući da ih je Antioh povjerio Oredu. Perdika, krijomice od Atenjana, također bijaše poslao tisuću Makedonaca". Vidi se da i argeadski kralj, koji vlada nad donjom Makedonijom, sudjeluje u operaciji, baš kao i Oresti kralja Antioha. Tukidid daje isti naslov kralja, *basiléus*, Arabeju, sinu Bromerovom, kojega naziva "kraljem Makedonaca Linkesta" (63) ili jednostavno "Kraljem Linkesta" (64). To je nedvojbeno slučaj i s Derdom (65), koji je zacijelo vladao u Elimiotidi, ali to Tukidid ne kaže jasno.

Čudni položaj gornje Makedonije potvrđuje vrlo oštećen natpis pronađen u Ateni (60), koji sadrži tekst atenskog ukaza o savezu s makedonskim kraljem Perdikom II, nakon kojega slijedi kratak uglavak u korist Arabeja, kralja Linkesta. Dokument završava popisom onih koji polažu zakletvu s makedonske strane, a to je, za naše razmatranje, najzanimljiviji element. Na njemu su najprije navedeni članovi kraljevske obitelji, među kojima i mladi Arhelaj, sin Perdike II, potom plemići donje Makedonije, a na kraju natpisa dolaze imena koja zacijelo pripadaju glavarima gornje Makedonije: Arabej linkestidski, ali i Derda (jamačno elimiotiski) (67), Antioh koji je označen kao *basiléus* i koji bi mogao biti kralj Oresta kojega je već Tukidid spominjao (68), a iza njega je jedno izgubljeno ime, također s kraljevskim naslovom. Nažalost, danas je teško pripisati točan nadnevak tom savezu i natpisu, toliko je politika Perdike II. prema Atenjanima bila promjenjiva (69). No za problem granica koji nas ovdje zanima, variranje između 435. i 413. god. nije znatna neprilika.

Čitav taj predio gornje Makedonije koji je teoretski priključen argeadskoj Makedoniji, ali u praksi neovisan pod vlašću vlastitih kraljeva (70), čini tampon zonu između između Ilira i Makedonaca. Tukidid to dobro prikazuje kad Brazida i Perdika II. prodiru u Linkestidu da potuku Arabeja i nadaju se dobiti pojačanje od ilirskih plaćenika (71). Oni napokon dolaze, ali promijene stranu i stave se u službu linkestskog kralja, što prouzroči povlačenje Brazidinih ljudi i Makedonaca "zbog straha od tog ratobornog naroda", što ujedno pokazuje na kakvom su glasu bili ilirski borci, a mogli su ga steći samo u prethodnim bitkama.

Linkesti, nazivani također i linkestski Makedonci, imaju čak i tradiciju koja povezuje njihovu kraljevsku obitelj s Bakhijadima iz Korinta (72), te su svoje pješaštvo organizirali poput falange hoplita (73), mnogo prije no što su Makedonci iz argeadskog kraljevstva prihvatili taj raspored, zacijelo po uzoru na južnu Grčku. Ako, dakle, Linkesti i jesu obilježeni egejskim utjecajem, oni nastavljaju živjeti u selima (*kómai*), kao što to naglašava Tukidid (74) kad podsjeća na osvajačke

težnje Perdike II. kojega podržava Brazida - ni jedan ni drugi ne trebaju zauzimati gradove, nego samo Arabejeva sela.

Počam od Gornje Makedonije, valja nastojati slijediti zonu dodira s Ilirima, koncem V. stoljeća, čak i ako je dokumentacija često iz kasnijeg razdoblja. Krene li se od juga, to jest od područja gdje se odvajaju granice Epira i Makedonije, u kraju u kojemu se pastirsko stanovništvo često naziva Mološanima ili Epiranima, čak i kad su nastanjeni na istočnoj padini Pindskog lanca kao Timfeji i Oresti, zapravo su Dasareti, prvi ilirski *éthnos* koji je susjed Orestima. Granica je smještena približno duž sadašnje albansko-grčke granice, u području prijelaza između gornjih dolina Haliakmona i Devolla, istočno od Korčë i Bilishta, budući da je ulaz u Iliriju u IV. st. branila utvrda Pelij, ako je vjerovati N. G. L. Hammond (75). Sjevernije, Oresti dodiruju Malo Prespansko jezero i južnu obalu Velikoga. S druge strane, Linkestida je na zapadu ograničena planinskim lancem koji nadvisuje istočnu obalu jezera, počam od vrhunca Pelistera, dakle ostavljajući Ilirima područje uz jezero, Rezensku ravnicu i obalu Ohridskog jezera.

Iza Linkestide, prema sjeveru, počinje Pelagonija, na srednjem toku Erigona. Neki anonimni pelagonski kralj (sačuvano je samo prvo slovo - Π) pojavljuje se na jednom atenskom natpisu, kao proksen i euerget Atenjana u godini 365-364. (76). Erigonska visoravan uglavnom je zemlja Deriopa. Prema istoku su Peonci koji su se, najprije smješteni između Strimona i Aksijsa, kasnije proširili na desnu obalu Aksijsa. Mnogo su propatili od Darijeve intervencije u tom kraju 511. godine, kad se stvarala Trakijska satrapija, i djelomično su bili raseljeni. Njihovo je slabljenje omogućilo Aleksandru I. Makedonskom da se njima nauštrb proširi duž Aksijsa (77). Ponovno se pojavljuju tijekom provale Sitalka i Tukidid pokazuje da je dio Peonaca podvrgnut odriskom kralju, dok su oni koji borave zapadno od Strimona nezavisni (78). I oni imaju kralja, a ostaju odjeliti od Ilira i Tračana, kao što to dobro pokazuje atenski natpis koji obznanjuje savez Atenjana sa kraljevima Ketriporom tračkim, Lipejem peonskim i Grabom ilirskim godine 356. (79), te Diodorov odlomak (80).

Skopski bazen obilježava početak teritorija Dardanaca što se prostire do Niša na sjeveru i od Novog Pazara na zapadu do Bele Palanke na sjeveroistoku. U povijesti ih prvi put spominje Justin (81) u vrijeme Filipa II. Makedonskog, tijekom jednog pohoda toga kralja protiv Ilira, a također i jedan natpis iz Olevena (82). Taj je narod, prema Strabonu i Apijanu, starom tradicijom povezan s Ilirima, ali onomastika pokazuje značajke koje nisu ilirske nego više tračke i keltske, dok arheologija pojačava dojam o tračkoj nazočnosti. To su zaključci F. Papazoglu koje ona ovako sažima:

“The ancient authorities counted the Dardanians among the Illyrians. Judging by linguistic remains, the Illyrian element played a rather decisive part in forming the Dardanian ethnos. Considerable masses of a Thracian population were included in the Dardanian community so that in historical times the eastern part of Dardania had a markedly Thracian character. Political developments contributed to the differentiation of the Dardanians as a separate people” (83).

Dardanci su u stvari zona kontakta ili tampon-zona između Ilira i Tračana.

Izgleda da su koncem V. stoljeća Iliri izdvojeni iz tračke cjeline, kao i od makedonskoga argeadskog kraljevstva, nizom *éthne*, naroda koji često trpe upade velikih susjeda što ih okružuju: Tračana, Ilira, Makedonaca. Njihovo stapanje s tim većim skupinama dovelo je ove potonje međusobno u izravan dodir i umnožilo sukobe.

Grčke kolonije u Iliriji

Proučavanje granica Ilirije, kako s makedonskim i tračkim susjedima, tako i s onima s juga, Epiranima i Grcima, ostavilo je tek malo mjesta ovima potonjim, koje je od Ilirije odvajao široki pojas načina života što je Grcima bio toliko stran da su ga smatrali barbarskim. No kolonijska su naselja bila otočići helenizirane zemlje na samoj ilirskoj obali, s dva velika grada, Epidamnom - Dirahijem i Apolonijom, kojima je vremenski prethodilo osnivanje Orika. Prema predaji koju je prenio Pseudo Skimno (84), Eubejci su, dovedeni vjetrom nakon pada Troje, osnovali Orik, kao što su Eubejci, prema R. L. Beaumontu (85), bili na Korkiri prije korintskih kolona, dok su Elpenor i njegovi Abanti pošli nastaniti Amantiju. Prema drugoj predaji koju su poznavali Herodot i Sofoklo, Kadmo je postao kralj Ilira Enheleja i osnovao je Lihnid.

Osnivanje Epidamna smjestio je u godinu 627. jedan korintski pohod što ga je vodio neki ojkist koji je bio Bakhijad iz Korinta, Falij, sin Eratoklidov (86). Apijan (87) nastoji objasniti dvostruko ime grada, Epidamno - Dirahij. Ako se čini da je literarnoj tradiciji draže prvo ime, kovani novac uvijek nosi kraticu *Dyr*. Sazidan na stjenovitoj uzvisini što se nadvija nad Jadransko more i koja je na jugu ograničena širokom lagunom, odvojenom od mora pješčanom obalnom trakom, stari je grad danas prekriven modernim koji je glavna albanska luka, tako da se arheološka iskapanja mogu izvoditi samo prigodom otvaranja novih gradilišta na mjestima starih kuća. Uz to, grad se jako razvio u rimsko doba i češće se otkrivaju rimski spomenici nego oni iz korintskog ili korkirskog razdoblja. Samo nekro-

pole, razasute izvan grada, na brežuljcima koji stjenovitu uzvisinu produžuju prema unutrašnjosti, pružaju bogati materijal i posebno brojne stele iz helenističkog doba. Procvat grada očarava Tukidida koji naglašava: "S vremenom je Epidamnno zadobio veliku moć i umnožio svoje pučanstvo" (88). Malo više od dvije generacije nakon osnutka, Epidamnno daje kandidata za Agaristinu ruku, Amfimnesta sina Epistrofovog, koji se natječe s Mološaninom Alkonom (89). I ponovno Epidamnno daje, već 516. godine, pobjednika u trci četveroprega u Olimpiji, Kleostena, sina Pontidovog, prvog uzgajivača konja koji je u Olimpiji podigao kip i dao da se upišu imena njegovih konja: Feniks, Koraks, Knakija i Sam (90).

Južnije, blizu ušća rijeke Aoja (koja se od antike pomaknula petnaestak kilometara južnije), osnovan je grad Apolonija u vrijeme koje predaja smješta u 588. godinu, ali taj se podatak temelji samo na jednom Plutarhovom odlomku (91):

"Da Perijandra nije kasno pogodila božanska kazna, ne bi bilo Grka ni u Apoloniji, ni u Anaktoriju, ni u Leukadi"

a prihvaćanje jedne više kronologije za tiranidu Kipselida navelo je da se Perijandarova smrt (92) stavi u 585. godinu. Stoga bi bilo bolje za osnivanje Apolonije zadržati manje precizan datum, negdje oko 600. godine. Arheološki nalazi u nekropolama blizu Apolonije morali bi omogućiti da se s većom sigurnošću utvrdi dolazak prvih korkirskih kolona, prema Pauzaniji (93), a uz sudjelovanje Korinćana, prema Strabonu (94). Prema Stjepanu Bizantincu (95), prva je zasebina brojila samo dvjesto kolona koje je vodio ojkist Gilaks, koji je, navodno, najprije dao gradu svoje ime, Gilakija, no u V. stoljeću koristi se samo ime Apolonija. Čini se da je razvoj te korintske kolonije bio sporiji i skromniji od Epidamna - Dirahija. Možda je i to razlogom što su Apolonjani bili više podvrgnuti korintskom skrbništvu, dok se veliki grad na sjeveru želi osamostaliti od metropole, kao što to pokazuju događaji koji su, u tome kraju, prethodili peloponeskom ratu, a koje Tukidid (96) detaljno prenosi.

No prije nego što dođemo na to razdoblje građanskog rata - bune (*stásis*) u Epidamnno - Dirahiju, nužno je pozabaviti se motivima korintskog kolonijskog naseljavanja duž ilirskih obala, u kraju koji je previše sjeverno da bi bio neophodan za potrebe plovidbe prema Siciliji. Često su se postavljala pitanja o razlozima korintske nazočnosti u Iliriji i neki su, u otprilike istodobnoj koloniji tih istih Korinćana, u Potideji na Halkidici, željeli vidjeti težnju Kipselida da nadziru dva kraja puta koji je tu bio prije nego *via Egnatia*, povezujući luke ilirske jadranske obale s područjem zaljeva Termi, preko doline rijeke Škumbi, Ohridskog jezera, Herakleje linkestidske, Edese i Pele. Dokaz da je bilo razmjene između jadranskih

luka i unutrašnjosti je promet keramikom i brončanim vazama (97) do Novog Pazara i Trebeništa, koje su se pojavile u bogatim grobovima barbarskih vladara. Neke su korintske, no to može biti korintska izrada sa sjeverozapada, a druge dolaze iz Velike Grčke, no jamačno su prešle preko jadranskih ilirskih luka da dođu do mjesta gdje su pronađene. Nedvojbeno je istim tim putom prošao i osnivač kraljevske dinastije Linkesta, koji bi trebao pripadati Bakhijadima, u prvoj polovici V. stoljeća (98). No ustanoviti da je postojao promet dragocjenim proizvodima, kao što su brončane hidrije i krateri ili vaze od raznovrsne keramike, još ne znači da postoji redovita trgovina od Potideje do Epidamna ili Apolonije. Trgovina kopnenim putom ne omogućava teški transport u velikim količinama na tako dugačkim razdaljinama. Stoga se pomišlja na postojanje nalazišta srebra u Iliriji, čija lokacija i nadalje predstavlja problem, uključivo i glasoviti okrug Damastij (99). Ako je Damastij povezaniji s Potidejom nego s jadranskom obalom, to nipošto ne priječi da dio srebrne rudače koju iskorištava Korint prolazi lukama južne Ilirije, odnosno preko Apolonije i Epidamna - Dirahija.

Čini se da je procvat Apolonije u VI. i V. stoljeću izrazito vezan uz zemljišno bogatstvo. Taj je kraj na glasu po uzgoju lijepih stada i, u priči o Eueniju koju prenosi Herodot (100), jedina odšteta koja bi ga mogla navesti da oprosti Apolonjanima što su ga oslijepili jest da mu daruju dva lijepa posjeda i jednu vilu u gradu. Sukob s Tronijem, o kojemu govori natpis iz Olimpije (101), zacijelo se može objasniti željom Apolonjana da kontroliraju zaljev Vlore, a možda i dobru zemlju doline Sušice u području Amanta, prema objašnjenju što ga daje Puzanija (102) o mjestu koje naziva *pólisma*, u kraju Abantidi, u blizini Akrokeraunskoga gorja. Zemljišno bogatstvo pogoduje održavanju vrlo oligarhijskog režima što jasno potvrđuje Aristotel (103) kad opisuje apolonijske institucije koje se, po njemu, ne mogu smatrati demokratskima "budući da slobodni ljudi koji su u manjini vladaju većinom ljudi koji po rođenju nisu slobodni". On navodi dva primjera, a to su Apolonija u Jonskom zaljevu i Tera, te dodaje: "u oba ta grada počasti pripadaju građanima značajnim po dobrom rođenju, potomcima prvih naseljenika, maloje manjini među masom". Pokazatelj je jasan: Apolonija čuva povlašteno mjesto za potomke prvih naseljenika, aristokracija po rodu ima privilegije i jamačno uz to ide i zemljišno bogatstvo, budući da je broj građana, odnosno zemljoposjednika, vrlo ograničen. Što se tiče mase neslobodnih, sasvim je izvjesno da se ona sastoji od domorodačkog stanovništva i o njihovoj sudbini nema naznaka u starim izvorima. Je li riječ o ropskom položaju ili položaju kolektivne ovisnosti nametnute cjelokupnom domorodačkom stanovništvu? Vrlo je dvojbeno da bi položaj sličan položaju roblja shvaćenog kao roba bio moguć u Apoloniji već od VI. stoljeća.

Izgleda da je razvoj Epidamna bio brži i njegov napredak uočljiviji. Postojanje

riznice Epidamna u olimpijskom *Altisu*, pored riznice Kirene, Sibarisa, Bizantija, Selinunta, Metaponta, Megare i Gele, pokazuje rang Epidamna među grčkim gradovima VI. stoljeća. Njegove su institucije slabo poznate, no prema Aristotelu (104) i one su postajale oligarhijske, da bi se potom dijelom promijenile, premda nije moguće točno datirati te promjene, osim da ih se dovede u vezu s građanskim ratom u godinama 437-432. Aristotel bilježi zamjenu filarha, plemenskih poglavara, Vijećem (*Bulé*) čiji sastav nije poznat, no to je Vijeće moralo biti šire po sastavu nego što je obično okupljanje filarha. Na svaki način, Aristotel jasno pokazuje da su u njegovo vrijeme još brojne oligarhijske značajke u konstituiranju Epidamna. Isti autor dovodi u vezu promjenu ustrojstva s jednom obiteljskom svađom (105). Naime, neki epidamnski magistrat nametnuo je globu ocu svoje snahe, no u toj je anegdoti zanimljivo da je oštećeni "osnovao stranku svih onih koji su bili lišeni građanskih prava". To predstavlja priznanje da znatan dio stanovništva Epidamna nema pristupa povlaštenom položaju građanina i valja priznati da u toj masi ne-građana nedvojbeno ima novijih naseljenika, ali i većina domorodaca iz okolice.

O toj je situaciji Tukidid vrlo jasan. Grad je proživljavao unutarnje borbe (*stáseis*) tijekom mnogih godina što su prethodile izbijanju rata sa susjednim barbarima, koji je oslabio i čak uništio grad (106). Novi građanski rat izbija u godinama prije peloponeskog rata. *Démos* je otjerao ljude na vlasti, moćnike (*dynatoi*). Izbačeni iz grada, oni se udružuju s barbarima Taulantima koji žive u okolici i organiziraju pljačku na kopnu i moru, na štetu ljudi iz grada. Ovi pak zatraže pomoć od svoje metropole, Korkire. Kad su odbijeni, obraćaju se delfskom proročištu koje ih potiče da se obrate Korinćanima. Odgovor je tim povoljniji što Korinćani u tome vide dobru priliku za iskazivanje neprijateljstva Korkiri, korintskoj koloniji koja ne ukazuje nikakvu pažnju svojoj metropoli. Kopnenim putem, a to znači od Ambrakije, preko Epira, dolinom Drina, potom od Aoja do Apolonije pa odatle do Epidamna, Korint šalje nove naseljenike i vojnike unovačene u Ambrakiji, u Leukadi i u samom Korintu. Za to su vrijeme aristokrati istjerani iz Epidamna našli pribježište i podršku u Korkiri. Korkirska flota dolazi zauzeti Epidamno uz pomoć Ilira, jamačno obližnjih Taulanata. Korint odgovara slanjem flote od sedamdeset pet brodova s hoplitima, no Korinćani s osamdeset brodova pobjeđuju u pomorskoj bici, na pučini kod tesprotске obale, istoga dana kad se Epidamno mora predati. Korkirani prodaju strane naseljenike, a Korinćane zadržavaju u zarobljeništvu (u ljetu 435.) Nakon dugih priprema koje traju do proljeća 433. i pregovora u Ateni, Korint ne uspijeva spriječiti zaključivanje obrambenog sporazuma (*epimakhía*), a ne istodobno obrambenog i napadačkog saveza (*symmakhía*), između Atenjana i Korkirana. Atena šalje deset brodova, s jedinom zadaćom

da spriječe svako korintsko iskrcavanje u Korkiri. Pomorska bitka kod Sibote najveća je pomorska bitka između grčkih gradova. Korint pobjeđuje, ali na dolazak atenskih pojačanja njegovi brodovi bježe.

Od toga trenutka Tukidid prestaje govoriti o situaciji u Epidamnu koja je privukla njegovu pozornost samo kao detonator krize između Korinta i Korkire, a time i između Korinta i njegovih peloponeskih saveznika s jedne, i Atenjana i njihovih saveznika s druge strane. Više nema riječi o velikoj luci na ilirskoj obali, čiji se razvoj može jednostavno rekonstruirati prema potresima u korkirskoj unutarnjoj politici. U stvari, približavanje Korkire i Atene pogoduje pristašama demokratske vlasti u Korkiri, posebice nekom Pitiji (107), zagovorniku istinskog saveza s Atenjanima. U tim je uvjetima teško zamisliti da Korkira nastavlja u Epidamnu podržavati jedinu aristokratsku stranku koja je, uz pomoć Taulanata i korkirske eskadre, pobijedila na kraju opsade, u ljeto 435. Promjena stranke na vlasti u Korkiri zacijelo je olakšala povratak demosa u Epidamno, a ne može se potvrditi da je to za sobom povuklo izgon ili sječu aristokrata. Nasilja što će uništiti Korkiru, nakon povratka dvjesto pedeset korkirskih zarobljenika koje je Korint oslobodio i nakon ubojstva Pitije i šezdesetorice njegovih pristaša usred zasjedanja Vijeća (108), dovode godine 427. do novog pomorskog poraza Korinćana, do pokolja aristokrata protivnika te do utvrđivanja demokratske stranke na vlasti. Ti su događaji zacijelo imali posljedica za Epidamno koji je također morao prijeći u ruke demokratske stranke.

Našu pažnju ovdje mora privući uloga Ilira, u mjeri u kojoj korintske kolonijske naseobine nisu hermetički zatvoreni otoci, nego gradovi usađeni na teritorij Ilira, a kad je riječ o Epidamnu, na teritorij Taulanata. Dobro bi bilo najprije podsjetiti da su već od prve generacije kontakti između naseljenika i domorodaca bili bliski, jer su Korkirani i Korinćani naseljeni u Apoloniji (samo je dvjesto naseljenika došlo iz Korinta, prema Stjepanu Bizantincu) bili skupina muškaraca koji su morali uzimati za žene domorotkinje kako bi osigurali trajnost kolonije. Iste su takve veze bile početak razvoja Epidamna - Dirahija. Potom smo vidjeli kako su Taulanti umiješani u građanski rat koji je podijelio građane Epidamna: aristokrati su se njima koristili za obranu svoje stvari. Toj intervenciji koju su tražili oni koji su se bojali da su brojčano slabiji, prethodio je rat između Epidamna i barbara o kojemu izvještava Tukidid (I, 24, 4), i koji je oslabio grad. Diodor je precizniji kad spominje ulogu barbara u opsadi Epidamna što ga je držao *demos*. Prema njemu su barbari u pohodu s velikom vojskom, zauzeli su teritorij, *khóru*, i opsjedaju grad (109). To znači da Taulanti predstavljaju znatnu silu i susjedstvo o kojemu ljudi iz Epidamna i te kako moraju voditi računa. Zacijelo je velik broj tih domorodaca nastanjen u samom gradu kako bi ondje radili raznovrsne niske poslove u službi

potomaka prvih naseljenika. Aristotel (110) uzima grad Epidamno kao uzor korištenja javnih robova (*demósioi*) za javne radove. Ta je radna snaga jamačno uzimana iz okolice. Stalna je ekonomska i kulturna razmjena između gradova koje su osnovali Grci i domorodačkog stanovništva što ih okružuje. Proizvodi korinthske izrade prelaze preko Apolonije i Epidamna kako bi došli do unutrašnjosti. Njima se pridružuju i proizvodi tih dvaju gradova, dok domoroci donose dio svojih uroda i zanatske proizvode na tržnice kolonijjskih naselja. Sjajem svojega urbanizma, svojih monumentalnih građevina, ta naselja privlače pažnju barbarskih poglavara koji ih žele oponašati. Ona su poput uzora koje treba kopirati, no ne treba sumnjati da interakcije ipak idu u oba smjera.

O drugim se grčkim naseljima na ilirskoj obali zna vrlo malo. Knidani su, već od VI. stoljeća, osnovali koloniju Korkire Melajne na otoku Korčuli, na pučini ispred ušća Neretve. Početkom IV. stoljeća Parani su osnovali koloniju Far, a Išu je zacijelo osnovao Dionizije Sirakuški (111). Unatoč Diodoru (112), čini se vrlo vjerojatnim da je Dionizijeva kolonija bila Iša, a ne Lis, južno od Skodre, na ušću Drima. Vidjet ćemo da plan grada (Sl.22) i njegov smještaj na obronku koji nadvisuje more mnogo izvjesnije pokazuju da je riječ o naselju stanovnika iz unutrašnjosti koji žele spriječiti napad s Jadranskog mora, nego o gradu što ga je osnovao osvajač sa zapada koji se želi obraniti od mogućih napada barbarskog stanovništva iz unutrašnjosti.

Različita kolonijjska naselja, a nadasve dva velika grada, Epidamno - Dirahij i Apolonija, odigrali su važnu ulogu u razvoju južne Ilirije. Oni su bili putovi prodiranja grčke kulture, jezika, obrtničkih i umjetničkih proizvoda u barbarski svijet, ali oni su i mjesta pogodna za pojavu miješanog društva, zasnovanog na uzajamnim prinosima.

Narodi južne Ilirije

Nakon što smo obišli južnu Iliriju nastojeći joj odrediti granice, posebice južne s Epirom, a jugoistočne i istočne s Makedoncima i Tračanima, i nakon što smo pokazali nazočnost grčkih kolonija na morskoj strani, potrebno je pokušati odrediti različita *éthne* nastanjena na tom području. (Sl. 4) Taj je pothvat pun opasnosti iz više razloga: najprije, izvjesno je da je dokumentacija često vrlo oskudna, jednostavno zato što su stari Grci slabo poznavali narode nastanjene iza svojih granica. Tome valja pridodati teškoće vezane uz premještanja tih naroda između VI. i II. stoljeća prije Krista. Situacija u vrijeme Hekateja iz Mileta nije ista kakvu je znao Polibije, no događa se da kasniji autori posuđuju iz vrlo starih opisa koji više ne odgovaraju stvarnosti njihova vremena. Naposljetku, valja voditi računa o pokret-

ljivosti toga stanovništva, povezanoj uz sezonska premještanja nomadskih pastira. U tim uvjetima ne čudi da su karte što ih crtaju moderni autori često vrlo različite i ostavljaju čitaoce u velikoj nedoumici. Potrebno je dodati da opisivanje raznovrsnih etničkih skupina ne znači nijekanje njihovog zajedničkog obilježja, a to je pripadnost Ilirima. Vrlo sličan ustroj postojao je kod svih susjeda Ilirije, bilo da su to Epirani, Makedonci ili Tračani.

Polazeći s juga, prvo stanovništvo koje je živjelo u susjedstvu Epirana su *Atintani*, no nije ih tako jednostavno smjestiti na terenu. Dovoljno je pogledati probleme koje su prouzročili N. G. L. Hammond i koji je čak udvostručio Atintaniju, razlikujući epirsku Atintaniju od Atintanide koju najprije smješta (113) sjeverno od Elbasana u kraju nazvanom Čermenikë, prije no što će je preseliti mnogo dalje na istok (114), smještajući je sjeverno od Ohridskog jezera, štoviše, blizu Resena, sjeverno od Velikog Prespanskog jezera, tako da se više ne razabire kako taj položaj može omogućiti ljudima iz Epidamna da vide vatre koje su upalili Kasandrovci vojnici na uzvisinama Ilirije i Atintanije, kad su bili na dan hoda od Epidamna (115). Pregledao sam sva postojeća svjedočanstva o Atintanima i neću ovdje ponavljati dokaze, nego ću se ograničiti na pružanje zaključaka, radujući se što je F. Papazoglu (117) u usporednom istraživanju došla do istovjetnih rezultata. Atintanija je smještena u bregovitom kraju što se prostire na desnoj obali Aoja u Mallakastri, sjeverno od Tepelena i možda do Skraparskog kraja. Jedina važnost toga područja u vrijeme makedonskih ratova u tome je što kontrolira jugoistočni put kojim se dolazi do Ilonije, kroz usjeka koji čuvaju ulaz u dolinu Drina, ali i put Berat - Kelcyre do Përmetetskog bazena, koji je povezan s Paravejom. To je način da se nadziru veze između jadranske obale i Tesalije preko prijevoja Metsovo, ili Makedonije cestama koje vode do Korçe, sjeverno do planina Gramos, ili Arga Orestijskog s juga. Vjerojatno je da je *koinón* Biliona, potvrđen nakon 232, dio Atintanije s vlastitom organizacijom nakon što se odvojio od glavne grane *éthnosu* Atintana. Veze tih Atintana s Mološanima bile su bliske, kao što već Tukidid (118) pokazuje na početku Peloponeskog rata.

Drugi *éthnos* nastanjen u južnoj Iliriji, čiji položaj valja precizirati, su *Partini*, koje se često povezuje s Atintanima u rimskom protektoratu nakon prvog ilirskog rata. Čini se da se povjesničari tih krajeva slažu da taj narod treba smjestiti u dolinu Škumbi (stari Genuz), čija je strateška važnost znatna, budući da tom dolinom prolazi cesta koja povezuje luke jadranske obale, Epidamna i Apoloniju, s obalama Ohridskog jezera koje zaobilazi, bilo sjeverno prema Lihnidu (današnji Ohrid), bilo južno, kandavijskim putem. To je trasa koju će kasnije slijediti *via Egnatia*, čiju važnost za veze između Jadrana i zaljeva Termi znamo. Kontroliranje Partina i Atintana omogućavalo je Rimljanima nadzor nad svim pristupima s makedonske

strane koji su, preko južne Ilirije, bili usmjereni prema jadranskoj obali. Smještajući Atintaniju sjeverno od Ohridskog jezera, N. G. L. Hammond (119) zasigurno pretjerano preferira smjer kojim će ići buduća *via Egnatia*, a ostavlja otvorenima putove što vode u Makedoniju i Tesaliju preko platoa Korče i prijevojem Metsovo. Teško bi Rimljani mogli pokazati takav nemar. Lokalizacija Partina utvrđena je prema brojnim svjedočanstvima starih autora: Apijana, Diona Kasija, Plinija Starijeg, Cezara (120).

Između Partina i Atintana, prema istoku se prostire zemlja *Dasareta*, koja je, čini se, prostrana jer obuhvaća čitavo područje između Ošuma i Devolla, koji se sastaju u Apsu (današnji Seman), ravnicu Korčë koju zatvara pelijska utvrda, a sjeverno se Dasaretida prostire do Ohridskog jezera (121). To je jamačno središnja zona južne Ilirije koja je također najizravnije povezana s krajevima Gornje Makedonije, posebice s Orestidom i Linkestidom. Prema Polibiju (122), osim Pelija, početkom II. stoljeća prije Krista, Dasareti imaju više gradova - Antipatriju (koju se obično poistovjećuje s povoljnim položajem beratske utvrde, no o tome istraživači nisu postigli jednoglasnost), Krizondij, Gertunt ili Gerunt i Kreonij, ali njih još treba lokalizirati. Tit Livije (123) među dasaretskim narodima navodi i *Piruste*, no čitanje uopće nije sigurno, čak i ako Ptolemej spominje *Piruste* u južnoj Iliriji na makedonskoj granici (124). Drugi problem predstavljaju *Enheleji*. Polibije (125) navodi jedan lokalitet imenom *Enkhelânai*, u predjelu Ohridskog jezera, dok Strabon (126) govori o *Enkheléioi* koji se nazivaju i *Sesaréthioi*. To poistovjećivanje Enheleja i Dasareta moglo bi objasniti šutnju helenističkih autora koji više ne govore o tom narodu kojega se prije smatralo jednim od najmoćnijih među Ilirima. Herodot (127) podsjeća na delfsko proročanstvo koje je trebalo primjeniti ne na Perzijance nego na vojsku Enheleja, a to je u vezi s migracijama Kadmejaca koji su se, istjerani iz Beotije, sklonili kod Enheleja (128). Upravo ondje će, prema Strabonu (129), vladati potomci Kadma i Harmonije.

Tek u kazivanju događaja iz trećeg makedonskog rata Tit Livije spominje neki drugi ilirski narod, Peneste (130), smještene sjeverno od Dasareta, sjeverno od Ohridskog jezera. Njihov glavni grad je Uskana, za čiju se lokalizaciju predlažu dva različita mjesta u istom kraju: Debar (ili Dibra), zapadnije, ili Kičevo koje više vole jugoslavenski povjesničari (131). Prije toga stari autori nisu nikada spominjali taj narod.

Približavajući se Epidamnu - Dirahiju i Jadranskomu moru, ostajući sjeverno od Partina, odnosno doline Škumbi (Genuza), Apijan predstavlja niz naroda koji su se smjenjivali u okolini te luke (132). To su najprije *Brigi*, zacijelo vrlo star narod nastanjen u Iliriji, koji je vjerojatno došao iz Frigije, a spominju ga Pseudo Skimno i Strabon (133). Herodot (134) govori o tračkim Brigima i kazuje da su neki, koji su

živjeli uz Makedonce, služili u Kserksovoj vojsci. Mnogo kasnije Brigi se pojavljuju u Brutovoj vojsci (135). No nakon grčko-perzijskih ratova, i do toga događaja, o njima se ne govori.

Nadalje, po Apijanuu, Brige su zamijenili *Taulanti* koji su igrali značajnu ulogu u osnivanju Epidamna. Naime, nakon što su ih otjerali Liburni koji su se bavili gusarenjem na moru i razbojništvom po obali, Taulanti su pomogli Korinćanima osnovati Epidamno, pošto su odatle otjerali Liburne. Njihovu nazočnost u blizini Epidamna potvrdio je Tukidid (136) uoči nevolja u godinama 435 - 433. Polien im pripisuje nekog kralja Galaura u VII. stoljeću (137), no valja pričekati Glaukiju, početkom kraljevanja Aleksandra Velikoga, da bi se sa sigurnošću moglo pronaći jednog taulantskog kralja kojega spominje Arijan (138). Prema Titu Liviju (139), Taulanti su dobili posebne pogodnosti od Rimljana godine 168, jer su slobodni i oslobođeni plaćanja svih poreza kao i stanovnici Ise. Plinije Stariji ih spominje zajedno s Labeatima kao bliske Skodri (140). Ustvari, područje Taulanata moralo se, barem od početka razvoja Agronovog kraljevstva, ograničiti na jug Lisa koji je pripadao tome kraljevstvu. Dolina rijeke Mati zacijelo je bila njegova sjeverna granica, dok su na jugu Taulanti graničili s Partinima iz doline Škumbi. Dakle, oni zauzimaju, u zaleđu gradskog područja Epidamna - Dirahija, područje Tirane i njezino zaleđe između dviju dolina Mati i Škumbi.

Neposredno na sjeveru od Taulanata, Polibije i Tit Livije u više navrata govore o *Labeatima*, ali samo u povodu događaja iz godine 169-168, odnosno rata Rimljana protiv kralja Gencija. Ta zemlja Labeata prostirala se, izgleda, od Lisa na jugu, vjerojatno čak od doline Mati do Meteona (današnjeg Meduna, sjeveroistočno od Podgorice), a središte i glavna utvrda Labeata bila je Skodra, čije jezero se zove Labeatida. Naposljetku, u podjeli Ilirije na tri dijela, Lucije Anicije ujedinjuje sve Labeate u drugom području (141). Zemlja Labeata je samo jedan dio kraljevstva Gencija koji je, preko muka prethodnih ratova s Rimljanima, naslijedio kraljevstvo što ga je uspostavio Agron, sin Pleuratov, odnosno dinastija koja se širila po mnogo većoj zemlji prema sjeveru, zemlji onih koji se nazivaju *Ardíðioi* ili Ardijejci.

Područje *Ardijejaca* bilo je predmetom vrlo pomnog proučavanja F. Papazoglu, koja dovodi u pitanje tradicionalno prihvaćenu lokalizaciju Ardijejaca, na desnoj obali Neretve (142). Njezin prijedlog da se Ardijejci, naprotiv, smjeste južno od Neretve, čini se potpunoma opravdanim. Ona se oslanja na Polibija koji pokazuje da su Rimljani, počam od Epidamna, "prodirali prema unutrašnjim krajevima Ilirije, istodobno podvrgavajući Ardijejce" (143) i one koji su se stavljali pod zaštitu Rimljana (*pístis*). Sa svoje strane, Tit Livije (144) ističe da je Ardijejce potčinio Filip V., jer su Etolci godine 208. tražili da ih se vrati Skerdilaidi i Pleuratu. To potčinjavanje datira iz vremena kad je makedonski kralj zauzeo Lis i nije

vjerojatno da je on marširao do sjevera Neretve kako bi potčinio Ardijejce koji su, u stvari, vrlo blizu Labeatima. Vjerojatno je čak da su se oni integrirali u *éthnos* Ardijejaca. Strabon, čije obavijesti odražavaju kronološki različite situacije, ponekad smješta Ardijejce u blizinu Peonaca, Dardanaca i Autarijata, što bi moglo odgovarati situaciji prije sredine IV. stoljeća. Potom ih smješta u odnosu na Panonce koji se protežu na jug do Delmata i Ardijejaca. Napokon, Strabon govori o ardijejskoj obali koju stavlja sjeverno od Rizonskog zaljeva (145).

Teritorij južnih Ilira, koji je predmetom ovoga proučavanja, sada je dakle čvrsto određen, između granica Epira na jugu, granica Gornje Makedonije i Trakije na jugoistoku i na Istoku, a na sjeverozapadu dolinom Neretve, bez jasnog prekida s drugim ilirskim stanovništvom na sjeveru, osim u tome što oni nisu nikad bili uključeni u ilirsko kraljevstvo, koje je predstavljalo posebnost južne Ilirije. To određenje ilirskih granica i *éthne* na jugu ne znači, naravno, da je postojao hermetički prekid sa susjedima s juga i s istoka, kao ni s naseljenicima na jadranskoj obali. Naprotiv, istaknuli smo koliko je starima bilo teško čvrsto postaviti granice grčkog svijeta prema sjeverozapadu i da su ih pokušali smjestiti mnogo južnije nego što su one doista bile, a s te točke gledišta su natpisi, posebice popisi tearoloka najprije iz Epidaura, a potom iz Arga, dali jasne odgovore kad je riječ o IV. stoljeću. Državna organizacija različitih susjednih regija, Epira, Makedonije, Trakije i južne Ilirije, omogućava da se jasnije sagleda teritorijalna podjela četiriju velikih cjelina, čiji su međusobni sukobi samo jedno od lica brojnih ekonomskih i kulturnih dodira koji su ih zbližavali.

TEKSTOVI

I - Način života stanovnika sjeverozapada, prema Tukididu:

“Negdašnji Grci, kao i barbari nastanjeni na rubu kopna ili na otocima, odali su se gusarenju čim su se počele razvijati pomorske veze između zemalja. Na čelu su imali ljude koji su, premda osobno ne najsiriomašniji, nastojali steći korist za sebe

** Na kraju poglavlja donosimo nekoliko prevedenih tekstova na koje smo se pozivali i koji su potrebni za dobro razumijevanje predmeta. Tekstovi su prevedeni s francuskog predloška u knjizi P. Cabanesa

i nahraniti slabe. Naišavši na narode bez utvrda, koji življahu po selima, išli su u otimačinu i to im je bio glavni izvor preživljavanja. Ta djela ne bijahu tada ništa sramno nego su čak donosila slavu. To i danas pokazuju neki narodi na kopnu kod kojih je čast dobro obaviti pljačku, a isto tako i stari pjesnici koji posvuda upućuju isto pitanje putnicima što se iskrcavaju, pitajući ih jesu li gusari. Prema toj predaji, upitani ne niječu taj posao kao što mu ni oni koji traže obavijesti ne pripisuju sramote. Bavili su se i pljačkom na kopnu, a i do dana današnjega veliki dio Grčke živi na stari način, kod Lokrana Ozolskih, u Etoliji, u Akarnaniji i zemljama u unutrašnjosti (*Épeiros*) smještenima u tom području. Običaj nošenja oružja što ga imaju ti narodi u unutrašnjosti ostatak je starih navada pljačkanja. Jer čitava je Grčka nosila oružje, budući da nije bilo zaštićenih nastambi ni sigurnih putova. Živjeti pod oružjem bila je stalna navada, kao kod barbara, pa nas ti dijelovi Grčke gdje se još uvijek tako živi, poučavaju o običajima koji su se nekoć bili svima zajednički. Prvi koji su ostavili oružje bili su Atenjani koji su se, živeći bez straha, usmjeravali prema novoj profinjenosti.”

Tukidid I, 5-6, 1-3.

II - Stanovnici sjeverozapada su barbari:

“Nekoliko generacija kasnije, natjerani nevoljom (stanovnici amfilohijskog Arga) bijahu pozvali Ambrakijce, neposredne susjede Amfilohije, da im se pridruže. Tada oni prihvatiše grčki jezik kojim danas govore i koji su preuzeli od Ambrakijaca koji su im se tako pridružili. Ostali stanovnici Amfilohije su barbari”.

Tukidid II, 68, 5.

“Istog ljeta (429), malo nakon tih događaja, Ambrakijci i Haonci, želeći podvrgnuti čitavu Akarnaniju i odvojiti je od Atene, potaknuše Spartu da opremi flotu, podignutu u savezu (*symmakhía*) i da pošalje tisuću hoplita protiv Akarnanije (...). Knemo Lakedemonjanin imao je od Grka sa sobom ljude iz Ambrakije, Anaktorija i Leukade i tisuću peloponeskih vojnika koje sam bijaše doveo, a od barbara imao je tisuću ljudi što su ih poslali Haonci, narod bez kralja (*abasíleutoi*), kojima su, u ime godišnje vladavine (*prostatía*), na čelu bila dva člana vladarskog roda (*génos*), Fotij i Nikanor. Pohod je uz Haonce uključivao i Tesproćane, narod bez kralja (*abasíleutoi*). Mološani i Atintani bijahu pod zapovjedništvom Sabilinta, skrbnika kralja Taripa koji još bijaše dijete, a Paraveji pod svojim kraljem Oredom. Tisuću Oresta, čiji kralj bijaše Antioh, sudjelovalo je s njima u pohodu, budući da ih je Antioh povjerio Oredu”.

Tukidid II, 80, 1 i 5-6

“Etolci bijahu nedvojbeno velik i ratoboran narod (*éthnos*), no kako su živjeli u neutvrđenim naseljima, a k tomu i osamljenima, i kako im je naoružanje bilo lagano, Mešenjani zaključše da će ih bez muke podvrgnuti prije no što uzmognu zajednički pružiti otpor. Navaljivahu na nj*** da napadne najprije Apodote, potom Ofioneje i nakon njih Euritane, odnosno najveći dio Etolaca, a to su ljudi koji govore gotovo nerazumljivim jezikom i jedu, priča se, sirovu hranu. Kad oni budu svladani, trebalo bi lako postići da ostali prijeđu na drugu stranu “.

Tukidid III, 94, 4-5.

III - Popisi tearodoka:

Popis iz Epidaura (oko 360):

Epir (Ápeiros)

Pandozija: Dioszot

Kasope: Skepa, Aristodam

Tesproćani: Petoj, Simak

Pojon: Admat

Korkira: Mnazalkida, Antired

Haonija: Dorop

Artikija: Skida

Mološani: Tarip

Ambrakija: Forbad, Timogen

IG IV² I, 95, redak 23-32.

Popis iz Arga (oko 330)

Ambrakija: Forbad

Epir (Ápeiros): Kleopatra

Fenike: Satirin, Pilad / Karhak

Korkira: ... ida, Eskrion, sin Teutrov

Apolonija: Do[ro]tej

P. Charneux, *BCH*, XC, 1966. str. 156-239 i 710-714, redak 10-14.

***Atenskog vojskovođu Demostena

IV - Agaristino vjenčanje: Mološani su Grci:

“Klisten, sin Aristonimov, unuk Mironov, praunuk Andreadov, imaše kćer imenom Agarista, i htjede naći *najboljeg od svih Grka* da joj ga dade za muža. Za vrijeme Olimpijskih igara, kao pobjednik u utrci četveroprega, dade objaviti preko glasnika da tko god se *od Grka* smatra dostojnim postati Klistenov zet, treba doći u Sikion šezdeseti dan ili čak ranije, jer je Klisten htio odlučiti o vjenčanju u razdoblju od godine dana od toga šezdesetog dana. *Svi Grci* koji bijahu ponosni na sebe i svoju domovinu pojavili se tada kao pretendenti. Za njih bijaše Klisten dao izgraditi tom prigodom stadion i palestru. Iz Italije dođoše Smindirid, sin Hipokratov, iz Sibarisa, svjetski čovjek koji bijaše do najviše točke doveo profinjnost tankočutnosti (Sibaris je u ono vrijeme bio na vrhuncu procvata), i Damas iz Sirisa, sin Mirida kojega nazivahu Mudri. Oni dođoše iz Italije. Iz Jonskog zaljeva dođe Amfimnest, sin Epistrofov, iz Epidamna. Taj, dakle, iz Jonskog zaljeva. Iz Etolije, gdje se Titorm svojom snagom bijaše izdignuo iznad Grka i povukao se daleko od ljudskog društva u najdalju etolsku zemlju, dođe brat toga Titorma, Males. S Peloponeza Leoked, sin Fidona, tiranina Arga, Fidona koji bijaše uspostavio mjere Peloponežana i koji se od svih Grka ponašao s najviše drskosti, otjeravši agonotete Elejaca i upravljajući sam natjecanjem u Olimpiji. Sa sinom toga Fidona, Amijant, sin Likurgov, Arkadanin iz Trapezunta, i Lafan iz grada Peona u Azaniji, sin onoga Euforiona koji je, kako se priča u Arkadiji, u svoju kuću primio Dioskure i odonda pružao gostoprimstvo svakome tko bi došao. Naposljetku jedan Elejac, Onomast, sin Agejev. Oni dođoše sa samog Peloponeza. Iz Atene stigoše Megaklo, sin onog Alkmeona koji bijaše otišao do Kreza, i Hipoklid, sin Tisandrov, prvi među Atenjanima po bogatstvu i ljepoti. Iz Eretrije, koja je u to vrijeme cvjetala, Lizanija, koji je jedini stigao s Eubeje. Iz Tesalije dođe Dijaktorid iz Kranona, od loze Skopada. Iz mološke zemlje, Alkon. To su svi koji bijahu pretendenti.”

Herodot, VI, 126-128.

V - Nemiri u Epidamnu uoči peloponeskog rata:

A - prema Tukididu:

“Epidamno je grad koji se nalazi na desnoj strani kad se ulazi u Jonski zaljev. Susjedi su mu Taulanti, barbari koji čine jedan ilirski *éthnos*. Grad je osnovala Korkira, ali ojkist bijaše Falij, sin Eratoklidov, rodom Korinćanin koji je potjecao od Heraklovića i kojega su, prema starom pravilu, u tu svrhu dozvali iz metropole.

Među prvim naseljenicima bijaše također ljudi koji su došli iz Korinta i dorskih zemalja. S vremenom je Epidamno znatno osnažio i umnožio pučanstvo. No nakon unutarnjih borbi koje su trajale, kažu, mnogo godina, upropastio ga je rat s obližnjim barbarima i oduzeo mu najbolji dio njegove moći. Napokon, prije rata koji nas zanima, narod izbaci iz grada aristokrate (*dynatoi*). Kad su otišli, oni se pridružiše barbarima u pljački, na kopnu i moru, protiv ljudi iz grada. Epidamnjanima iz grada, našavši se u teškoćama, poslaše izaslanike u Korkiru. Od nje su, kao od svoje metropole, zatražili da ne ostane ravnodušna na njihovu nevolju, nego da im pomogne postići pomirenje s izgnanima i kraj neprijateljstvima s barbarima. Podnesoše taj zahtjev sjedeći i moleći u Herinom svetištu. Korkirani ne prihvatiše njihove molbe i poslaše ih natrag onako kako su došli.

Epidamnjanima, shvativši da kod Korkire ne mogu naći zaštite, bijahu u velikoj nevolji kako da srede situaciju. Odaslaše ljude u Delfe da pitaju boga trebaju li predati svoj grad u ruke Korinćana, svojih osnivača, i pokušati kod njih naći kakvu zaštitu. Odgovoreno im je da to učine i da njih uzmu za poglavare. Epidamnjanima se dakle predadoše Korintu i, kao što je proročište naredilo, predadoše naseobinu u ruke Korinćana, uz objašnjenje da je njihov osnivač iz toga grada i navodeći također izrečeno proročanstvo. Od njih su tražili da ne ostanu ravnodušni na njihovu propast i da im pomognu. Korinćani pak prihvatiše pružiti im zaštitu. To je, s jedne strane, značilo poštovati pravo jer su smatrali da je kolonija isto toliko njihova kao i Korkirina, no bijaše to i zbog neprijateljstva prema Korkiranima koji, premda naseljenici Korinta, o njemu uopće nisu vodili računa. Nije se vidalo ni da im na zajedničkim svečanostima oda ju uobičajeno poštovanje, niti da neke iz Korinta iskazuju čast da prvi prinosi žrtvu, kao što se to radilo u drugim kolonijama. Prema Korinćanima su se odnosili s visoka jer su ih finansijska sredstva u ono vrijeme činila ravnima najbogatijim grčkim gradovima, i jer su po ratnoj opremi bili ispred njih. Što se tiče mornarice čak su se ponekad hvalili velikom nadmoćnošću što ju je posebice potkrepljivalo drevno obitavalište Feačana na Korkiri. Oni su bili poznati kao mornari (to je pridonijelo da ih se potakne na osnivanje flote, a njihova snaga uistinu nije bila zanemariva jer su imali sto dvadeset brodova kad su ušli u rat). Zbog svih tih zamjerki, Korinćani su bili zadovoljni da mogu u Epidamno poslati zatraženu podršku. Zapovjediše da onamo pođe, osim naseljenika koji su to htjeli, dio posade unovačene u Ambrakiji, Leukadi i kod njih. Svi odoše kopnenim putem do korintske kolonije Apolonije, iz straha od Korkirana koji su im mogli zapriječiti put u slučaju putovanja morem. Kad su Korkirani saznali da su naseljenici i vojnici stigli u Epidamno i da je kolonija ponovno predana Korinćanima, bijahu vrlo nezadovoljni. Odmah pokrenuše dvadeset pet brodova koje je kasnije slijedila još jedna eskadra. Tražili su, najprije na uvredljiv način, da

se prognani pozovu natrag (jer izgnani iz Epidamna bijahu došli u Korkiru gdje su pokazali grobove bližnjih i srodstvo koje je postojalo, koristeći se time da zatraže povratak kući). Tražili su također da se opozovu vojnici i naseljenici koje je poslao Korint. Epidamnjani ne htjedoše učiniti ništa od toga i tada Korkirani otpočeše rat protiv njih s četrdeset brodova, praćeni prognanicima kojima je valjalo osigurati povratak i Ilirima koje su uzeli sa sobom. Utaboreni ispred grada proglasiše da Epidamnjani koji to žele mogu, kao i stranci, mirno iz njega izići. U protivnome će ih tretirati kao neprijatelje. Oni ih nisu poslušali i otada su Korkirani opsjedali grad koji leži na prevlaci.

Tukidid, I, 24-26.

B - prema Diodoru Sicilskome:

“Kod Epidamnjana smještenih na obali Jadrana, naseljenika Korkire i Korinta, dođe do pobune (*stásis*). Pobjednička stranka izgnala je mnogo protivnika. Prognanici se okupiše i dobiše pomoć Ilira s kojima zaploviše prema Epidamnu. Barbarske snage bijahu znatne, one zauzeše kraj (*khóra*) i opsjedoše grad. Epidamnjani, nesposobni da se sami bore, poslaše izaslanstvo u Korkiru da zatraži pomoć pozivajući se na krvno srodstvo. Nisu im udovoljili. Oni tada započeše pregovore s Korintom da sklope savez, te ga priznaše za svoju jedinu metropolu. Istodobno zatražiše naseljenike. Korinćani, iz milosrđa prema Epidamnjanima, ali i iz mržnje prema Korkiranima koji jedini od njihovih kolonija nisu metropoli slali žrtve koje običaji nalažu, odlučiše pomoći Epidamnjanima. Poslaše naseljenike i dosta veliku trupu da čuva grad. Bijesni Korkirani poslaše pedeset trijera pod zapovjednišvom stratega. On doplovi do Epidamna i zapovjedi da se prognani vrate. I Korkira posla poklisare u korintski garnizon, tražeći da se prepusti sudu, a ne ratu da riješi problem prognanika. Korinćani se na to nisu obazirali. I s jedne i s druge strane odluči se za rat, počnu se oružati velike pomorske snage i uznastoj se privući saveznike. Eto kako i zbog čega otpočne rat koji bude nazvan korintskim”.

Diodor XII, 30, 2-5.

BILJEŠKE

1. F. Papazoglu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXVI/23 Sarajevo 1987, 201-218, a o Dardancima 213-216.
2. E. Sedaj, “Les tribus illyriennes dans les chansons homériques”. *Studia Albanica*, 1986, 1, 157-172

i posebice 158.

3. F. Papazoglu, *Godišnjak XXV/23*, Sarajevo 1987., 202-206 povodom IV. poglavlja te knjige koje je sastavio F. Prendi, a posvećeno je Epiru; isto čuđenje izražava A. Benac, u izviješću koje slijedi neposredno iza onoga F. Papazoglu, 219-223, a koje se posebice odnosi na prapovijesno i protohistorijsko razdoblje koje obrađuje M. Korkuti.

4. Vidjeti P. Fabre « La date de la redaction du Periple de Scylax », *Les Etudes classiques*, XXXIII, 1965, 353-366 i nadalje A. Peretti, *Il Periplo di Scilace. Studio sul primo portolano del Mediterraneo*, Pisa 1979, 561.

5. C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, I, 28, predlaže u bilješci oblik laderaténai.

6. Natpisi s Fara, *CIG* II 1837 c; i natpis iz Salone, fragment A (inv. br. 2323), koji je preuzeo A. Peretti, 225, bilj. 243.

7. Teopomp *FGrH*, 115 fr. 40 (Atenej X60, 443 B C (=VI 101, 271 E).

8. Pseudo Skimno, *Orbis descriptio*, izd. C. Müller, *GGM*, I, 213-214. stihovi 404-443.

9. Eratosten, fr. III B, 112 (Hu. Berger, *Die geograph. Fragmente des Eratosthenes*, Amsterdam 1954).

10. Plinije Stariji, *N. H.* III, 144.

11. Pomponije Mela, *De Chorographia* II, ss; o tome vidjeti, R. Katičić, "Illyrii proprie dicti". *Živa anti-ka*, XII-XIII, 1964, 87-97 i F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 177-179.

12. Apijan, *Ilirski ratovi* I, I.

13. O problemima povezanim s određivanjem ilirskog teritorija skupljen je niz studija u Zborniku *Simpozijuma o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Posebna izdanja ANUBiH IV, Sarajevo 1964.

14. Usp. P. Cabanes, "Frontière et rencontre de civilisations dans la Grèce du Nord-Ouest", *Ktema*, 4/1979, 183-199 i "Reflexions sur quelques problèmes historiques des confins illyro-épirotes", u *L'Épire et l'Illyrie méridionale dans l'Antiquité*, Clermont-Ferrand, 1987, 17-27.

15. A. Ballabriga, *Le Soleil et le Tartare. L'image mythique du monde en Grèce archaïque*, Pariz 1986.

16. *Ilijada*, XXI, 193-197, prev. T. Maretić – S. Ivšić, MH - Zora, Zagreb 1965.

17. P. Mazon, *L'Iliade* C, U. F. 52, bilj. I.

18. Makrobije, *Saturnalijske*, V, 18, 10.

19. Makrobije, *Saturnalijske*, V, 18, 7-8.

20. A. Ballabriga, *Le Soleil et le Tartare*, 43.

21. A. Ballabriga, *isto*, 43.

22. Te su vode tim strašnije što prolaz kroz gudure u krškim zonama ima za posljedicu "gubljenje" rijeke. Poniranje su poput ulaznih vrata u podzemni svijet.

23. Nakon više kampanja iskopavanja S. I. Dakaris lokalizirao proročište mrtvih u samostan Sv. Ivana pored sela Mezopotamon, na upečutljivom položaju na sutoku Kokita i Aheronta. Čini se da je tu identifikaciju doveo u pitanje članak D. Baatz, "Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus)", *MDAI (A)*, 97, 1982, 211-233. Na tome položaju on vidi utvrđeni toranj iz helenističkoga razdoblja, izgrađen iznad cisterne, i dokazuje da ondje nađeni nazubljeni brončani kotači nikako nisu elementi mehanizma koji je služio da se u nazočnosti hodočasnika izvode scenski prikazi mrtvih, nego su obični dijelovi katapulte koji je ondje bio smješten i odapinjao je strelice, čijih je metalnih vrškova mnogo nađeno. Znači li to da se treba približiti gudurama Aheronta i Nekromantej radije smjestiti u Glykis, gdje je kasnije

izgrađena bizantska crkva?

24. *Ilijada* II, 748.

25. Herodot V, 92, 7.

26. *Odiseja* XI, 93-154.

27. Hekatej, F. Jacoby. *FGrH*, I F 26.

28. Pseudo Skilak 26.

29. Tukidid I, 46, 4.

30. Vidjeti naročito S. I. Dakaris. *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*. Atena, 1964.

31. Usp. natpis iz Pasarona koji je objavio D. Evangelidis, *Epeirōtika Chronika*, 10/1935, 261-263, a koji je ispravio L. Robert. *Hellenica*, I/1940, 95-105; P. Cabanes, *L'Epire*, 561.

32. Tukidid I, 5.

33. Tukidid II, 68, 5.

34. Tukidid II, 68, 9.

35. Tukidid II, 80, 5.

36. Tukidid II, 81.

37. Tukidid III, 94, 4-5.

38. Efor, *FGrH*, 70 F 143, navodi ga Strabon, VIII, I 3 C. 334.

39. Polibije XVIII, 15.

40. Strabon I, I, 10 C 6 i I, 2, 20 C 28.

41. Strabon VII C 316, 323, 326 i VIII, I, 1: usp. niže, 137. bilj. 2.

42. Plutarh, *Fokionov životopis*, 29.

43. Natpis koji je objavio D. Evangelidis, *Arch. Ephem.*, 1956, 1-13 (vidjeti P. Cabanes, *L'Epire*, 534-535).

44. Prikupljeni su u epigrafskom dodatku P. Cabanesa, *L'Epire*, 536-545, br. 2 do 12.

45. *IG* IV² 95, od 23. retka; podsjećam da su teardoci stanovnici Pandozije, Kasope, itd. zaduženi da prime i vode teore, vjerske izaslanike koje šalje određeno svetište.

46. Natpis je objavio P. Charnoux. "Liste argienne de théarodoques", *B. C. H.*, 90/1966, 156-239 i 710-714.

47. L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarmanie*, Pariz 1860., 223-224.

48. L. Heuzey, *isto*, 224-225; v. prijevod Tukididovog teksta na kraju ovoga poglavlja.

49. Tekst citiran u djelu *Lepante, la crise de l'empire ottoman*, koje je predstavio M. Lesure, kol. Archives, Pariz, str. 220.

50. Izvadak iz *Instructions aux envoyés de la République française près la République de Venise (1792-1797)*, 328.

51. W. Leake, *Travels in northern Greece*, I, 181.

52. Tukidid IV, 108, 1.

53. Andokid, *O svom povratku*, 2, 11.

54. Ksenofont, *Grčka povijest* VI, I, 11.

55. J. Vokotopoulou, *Vitsa, The cemeteries of a Molossian settlement* (na grčkome sa sažetkom na engleskom), 3 toma. Atena 1986; o seobi, vidjeti lijepi članak S. Georgudija, "Quelques problèmes de la transhumance dans la Grèce ancienne", *R. E. G.*, 87/1974, 155-185.

56. Heraklid, izd. Müller, II, 219, 33.
57. Tukidid II, 80, 5.
58. O. Kern, *Inscripfen von Magnesia*, 32, uz prijevod prenio J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, 22, 85-88.
59. Usp. P. Cabanes, "L'organisation de l'espace dans la région septentrionale de l'Épire antique", *Bull. Assoc. Géogr. franç.*, Pariz, 1984., br. 49, 25-31.
60. Tukidid II, 99, 2.
61. Tukidid II, 99, 5.
62. Tukidid II, 80, 6-7.
63. Tukidid IV, 83, 1.
64. Tukidid IV, 79, 2.
65. Tukidid I, 57, 3 i 59, 2; Derdina braća dolaze iz gornjih područja.
66. *IG I³*, 89.
67. Ksenofont, *Grčka povijest* V, 2, 38. spominje iste kraljeve gornje Makedonije i izrijeком imenuje Derdu s oznakom "arhont Elimiје"; isti naslov u Trakiji nosi Seut. *Grčka povijest* IV, 8, 26.
68. Tukidid II, 80, 6.
69. O datiranju natpisa *IG I³* 89 posljednji su raspravljali M. Errington, *Geschichte Makedoniens*, München, 1986, 23 i bilj. 3, te D. Lewis, *IG I³* 89, i H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II² 186; taj je savez mogao biti sklopljen prije god. 432. ako se oslanja na Tukidida I 57, 2 i I, 61, 3. no bio je kratkotrajan; drugi je ostvaren posredništvom Ninfodora iz Abdere godine 431. prema Tukididu II, 29, 6; treći, nazvan *homologia* datiran je u 423/2. prema Tukididu IV, 132 i V, 6, 2; naposljetku, može se smjestiti između 417. (Tukidid VI, 7, 3, gdje bilježi prekid između Perdike i Atene) i 413. (Tukidid VII, 9, gdje govori o novom dogovoru).
70. O raznim kraljevskim obiteljima gornje Makedonije. vidjeti N. G. L. Hammond et G. T. Griffith, *A History of Macedonia, II, 550-336 b.C.*, Oxford 1979, 14-22.
71. Tukidid IV 124, 4 i 125, 1-2.
72. Strabon VII, 7, 8.
73. Tukidid IV, 124, 3.
74. Tukidid IV, 124, 4.
75. N. G. L. Hammond, "The campaign of Alexander against Cleitos and Glaucias", *Ancient Macedonia*, II, 503-509.
76. *IG II²* 190. datirao W. S. Ferguson, *Klio*, 14, 393 u 365/364; usp. N. G. L. Hammond i G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, II, 19.
77. Tukidid II, 99, 4; o Peoncima usp. I. L. Merker, "The Ancient Kingdom of Paionia", *Balkan Studies*, 6 (1965), 35-54.
78. Tukidid II, 96, 3.
79. H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II², 309.
80. Diodor XVI, 22, 3.
81. Justin VIII, 6, 3; *Compositis ordinatisque Macedoniae rebus, Dardanos ceterosque finitimos fraude captos expugnat*.
82. O olevenskom natpisu vidjeti M. Hatzopoulos "The Oleveni inscription and the dates of Philip II"

- Reign", in *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, izd. W. Lindsay Adams i E. N. Borza, 1982, 21-42 (koji ide do godine 345); o Dardancima također vidjeti studiju F. Papazoglu, *The central Balkan Tribes in pre-roman Times*, Amsterdam, 1978, 131-269 (olevenski natpis, 556, ona radi-je stavlja u godinu 344/ 343.),
83. F. Papazoglu, *isto*, 269.
84. Pseudo Skimno, 441-443.
85. R. L. Beaumont, "Greek influence in the Adriatic sea before the fourth century B.C." *J. H. S.*, LVI, 1936, 159-204; ne slijedi ga N. G. L. Hammond, *Epirus*, 416.
86. Tukidid I, 24, 2.
87. Apijan, *Gradanski ratovi* II, 39, koji tvrdi da je Epidamno utemeljio domorodački kralj, a Dirahij njegov unuk; prvi je osnovao grad koji je nosio njegovo ime, a drugi mu je dodao luku.
88. Tukidid I, 24, 3.
89. Herodot VI, 127.
90. Pauzanija VI, 10, 6; vidjeti J. Ebert, *Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen*, *Abhandl. d. sächsischen Akad. d. Wiss. zu Leipzig*, 63, 2, Berlin 1972, br. 4, 42-43.
91. Plutarh, *Sporna pravda božja*, 7.
92. O kronološkim problemima, vidjeti Ed. Will, *Korinthiaka*, 362-440.
93. Pauzanija V, 22, 4.
94. Strabon VII, 5, 8, 316, dok Tukidid I, 26, Apoloniju naziva apokijom Korinćana, no ta formula ne poriče sudjelovanje Korkirana u osnutku.
95. Stjepan Bizantinac, s. v. *Apollonia i Gylakeia*.
96. Tukidid I, 24-55.
97. Vidjeti osobito rad C. Rolleya, *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande-Grèce*, Napulj 1982, 87-94.
98. Strabon VII, 7, 7, 326.
99. J. M. F. May, *The coinage of Damastion and the lesser coinages of the Illyro-Paeonian region*, 1939, uspoređuje novac iz Damastiona s novcima iz Peonije i s Halkidike, no oni su tek iz IV. st.; F. Papazoglu, *The central Balkan Tribes*, str. 466, bilj. 97 upućuje na palimpsest Strabonove VII. knjige koji svjedoči o nazočnosti halkidskih naseljenika u Damastionu; razmatrane lokalizacije idu od kraja između Ohridskog jezera i Linkestide do oblasti Kumanovo - Kratovo, ili Novoga Brda na Kosovu, istočno od Prištine.
100. Herodot IX, 93-94.
100. *Inscr. v. Olympia*, 692.
102. Pauzanija V, 22, 2; točna lokalizacija Tronija još nije utvrđena i istraživanja u Kanini nisu još ništa dala za antiku.
103. Aristotel, *Politika* IV, 4, 5 1290 b.
104. Aristotel, *Politika* V, 1, 10-11 1301 b.
105. Aristotel, *Politika* V, 4, 7 1304 b.
106. Tukidid I, 24.
107. Tukidid III, 70, 3.
108. Tukidid III, 70, 6; o nevoljama u Korkiri priča se do poglavlja 85.

109. Diodor XII, 30, 3.
110. Aristotel, *Politika* II, 7, 23 1267 b.
111. Diodor XV, 13, 4; za Far vidjeti također Efor, *FGrH* IIA 70, fr. 89.
112. Diodor piše *Lissos*, a Cl. Vial u svojem izdanju knjige XV, C. U. F., Pariz 1977, 126, odbija ispravak *Issa*, no arheologija Lisosa daje drugačiji uvid i ustvari nameće taj ispravak.
113. N. G. L. Hammond, *Epirus* 600 i 682.
114. N. G. L. Hammond i G. T. Griffith, *A history of Macedonia*, I, 76 i 93 i karta 6: II, 75, 79 i karta 9.
115. Polien IV, 11, 4.
116. P. Cabanes, *L'Epire*, 78-81.
117. F. Papazoglu, "Quelques problèmes de l'histoire épirote", *Živa antika*, XX, 1970, 132-136.
118. Tukidid II, 80, 6.
119. N. G. L. Hammond, "Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.", *J. R. S.* LVIII, 1968, 1-21, posebice str. 8 za lokalizaciju Partina, no karta na str. 3 smješta i Atintanc sjeverno od Partina.
120. Apijan, *Gradanski ratovi* 5, 75; Dion XLII, 49, 2; Plinije *N. H.* III, 145, Cezar, *Gradanski rat*, III, 41, 1; vidjeti o Partinima i R. Mack, *Grenzmarken und Nachbarn Macedoniens im Norden und Westen*, Diss. Göttingen, 1951, 72-83, i E. Swoboda, "Das Parthiner-Problem" *Klio*, 30, 1937, 290-305.
121. Tit Livije XLIII, 9, 7, pridaje Lihnid (Ohrid) Dasaretima godine 170; vidjeti i R. Mack, *isto*, 181-184.
122. Polibije V, 108.
123. Tit Livije XLV, 26, 13.
124. Ptolemej II, 16; usp. R. Mack, *nav. dj.* 191-195.
125. Polibije V, 108, 8.
126. Strabon VII, 7, 326.
127. Herodot IX, 43.
128. Herodot V, 61.
129. Strabon VII, 7, 326.
130. Tit Livije XLIII, 18-20.
131. Vidjeti F. Papazoglu, *The central Balkan Tribes in pre-roman Times*, 192, bilj. 197.
132. Apijan, *Gradanski ratovi*, II, 39.
133. Pseudo Skimno 434-437; Strabon VII, 7 326.
134. Herodot VI, 45 spominje Tračane Brige; VII, 73 kaže da Brigi življahu najprije s Makedoncima prije no što su prešli u Aziju; VII, 185 poimence navodi Brige u Kserksvoj vojsci.
135. Plutarh, *Brut*, 45.
136. Tukidid I, 24, 1; usp. Diodor XII, 40, ih označava samo općim imenom Ilira
137. Polien IV, 1.
138. Arijan, *Anabaza* I, 5, 1.
139. Tit Livije XLV, 26.
140. Plinije Stariji III, 144.
141. O Labeatima, vidjeti Polibije XXIX, 2, 5 i Tit Livije XLIII, 19; XLIV, 23, 32 i 31; XLV, 26.
142. F. Papazoglu, "Sur le territoire des Ardiéens", *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, VII, 1963, 71 - 86 (na srpskohrvatskom, sa sažetkom na francuskome, 84-86).

3. Polibije II, 11, 10 i 12, 2.

4. Tit Livije XXVII, 30, 13.

5. Strabon VII, 5, 1: fr. 4; VII, 5, 12 pokazuje Ardijejce kao susjede Peonaca, Dardanaca i Autarijata; I, 5, 3; 5, 10 smješta ih u odnosu na Panonce; VII, 5, 3; 5, 5; 5, 7 smješta ih sjeverno od Rizonskog ljeva.

II. poglavlje

Ilirska kraljevstva (393-270)

Povjesničari se već više od jednog stoljeća pitaju o naravi institucija koje su služile kao okvir životu Ilira u antici. Oni se, ugrubo, mogu podijeliti na dva pravca. Jedan, koji je posebno obilježio J. G. Droysen (1) i koji se u naše vrijeme nastavlja u značajnom članku F. Papazoglu (2) te, uz tanane razlike, u zajedničkom djelu albanskih istraživača pod vodstvom S. Islamija (3), vidi u Bardileju, protivniku Filipa II. 359. godine, osnivača ilirskoga kraljevstva, čiji bi gospodar tijekom prvog ilirskog rata 229. godine bio Agron. Neki se autori trude rekonstruirati neprekinutu dinastiju od prvoga do drugog i zatim do Gencija, a najbolji je primjer za to pokušaj F. Papazoglu (4) koji, uzevši u obzir oskudnu izvornu građu, podrazumijeva mnogo upitnika. Drugo je stajalište, prema G. Zippelu (5) i C. Shütu (6), Agronu pripisati kraljevstvo Ardijejaca, koji žive daleko na sjeveru, na desnoj obali Neretve, kao što smo vidjeli u prvom poglavlju. Polazeći od toga, neki povjesničari nastoje Bardileju pripisati drugo kraljevstvo, bliže makedonskim granicama. Kako bi objasnili sukob između Bardileja i Filipa II, Zippel izmišlja kraljevstvo Enhelejaca, a C. Schütt se vraća na zamisao o tome kraljevstvu u vezi s mitom o Kadmu i Harmoniji. Drugi smatraju da povijest ilirskog kraljevstva počinje s Agronom, a da je prije toga samo neprozirna magla o kojoj se ne može govoriti. Tako i M. Holleaux (7) sažima te prilike: "Ti su narodi najprije dugo bili podijeljeni u međusobno nezavisne narode ili plemena, sa zasebnim vladarima. Na jugu je u 5. i 4. stoljeću najznačajniji bio narod Taulanata, čiji se kralj Glaukija usudio oduprijeti Aleksandru, potukao je Kasandra, uzео pod zaštitu Pira, a obližnjim je grčkim gradovima, Dirahiju, Apoloniji i Kerkiri pokazao svoju moć, bilo kao saveznik, bilo kao neprijatelj. Konstatiramo međutim da je malo nakon godine 250. - a ne zna se točno od kada - nestao taj sustav podjela. Uspostavila se velika ilirska država kojom je vladao jedan vladar, čiju su vlast priznavali lokalni dinasti i poglavari naroda ili gradova (πολιδυνασται). Podrijetlo te države i povijest njezinog nastanka nepoznati su. Čini se ipak da je ujedinjavanje iz kojega je rođena provelo moćno pleme Ardijejaca." N. G. L. Hammond (8) brzo je reagirao na članak F. Papazoglu jer je već sljedeće godine odgovorio odbacujući dinastijski kontinuitet i jedinstvenost ilirskog kraljevstva, kako bi branio pluralitet dinastija: ardijejske, koju prati od 340. do 160. godine, dinastije dardanskih kralje-

va, jer s tim narodom autor povezuje kraljeve Bardileja i Klita, ali i Monunija i Mitila, dok bi Grabo bio uobičajeni kraljevski naslov kod naroda Grabeja, a Glaukija je vladao nad Taulantima.

Kako vidimo, daleko smo od toga da svi istraživači u jedinstvenom obliku utvrde ili prihvate preciznu definiciju političke organizacije Ilira. Ipak, čini se da su u jednoj točki suglasni, a to je da je samo južna Ilirija bila obuhvaćena pokušajima političkog ujedinjavanja, dok izgleda da je ostatak Ilirije, koji je još slabije poznat, ostao razmravljen do rimskog osvajanja. Uz to, u ovo je istraživanje neophodno uključiti i vanjske događaje koji su mogli poremetiti državnu organizaciju ilirskih područja kao što su, nešto južnije, poremetili organizaciju Grčke. Keltska najezda, koja se od 279. obrušila na Makedoniju i središnju Grčku do Delfa, zacijelo je uzburkla balkanske narode prije no što je stigla do makedonskih granica, i to izraziti je duž dolina Aksija i Strimona, dakle u istočnom dijelu, nego na zapadnom. To znači da su Dardanci, Peonci i Makedonci propatili više nego Iliri smješteni više prema jadranskoj strani, no nije nemoguće da je predio jezerâ (Ohridskog, Malog i Velikog Prespanskog) također pretrpio keltske napade, kao i nešto južnija zemlja Dasareta.

Prije nego što i mi pokušamo jasnije sagledati osjetljivi problem političke organizacije južne Ilirije, valja dodati još jednu opasku. Ona se nameće tim lakše što smo u prethodnom poglavlju istaknuli brojne točke u kojima se mogu uspoređivati južne pokrajine, posebice Epir, ali i Makedonija, te nedvojbeno Trakija i južna Ilirija. Sličnosti koje su vezane uz klimu, reljef, biljni pokrov, način života, pa čak i kad bi to bilo samo obitavanje u selima, umjesto pastirskog života sa sezonskim premještanjima. Ako toliko elemenata zbližuje tu prostranu cjelinu, vrijedno je truda barem usporediti način političke organizacije jednih i drugih. Zasigurno, svako područje može imati svoju posebnost, no ne mogu se potpuno razlikovati. To je barem put kojim se može poći u pokušaju da se bolje razumiju rezultati što ih daje analiza starih izvora.

Naposljetku, dodajem da dvije novije studije predstavljene na međunarodnom kolokviju o južnoj Iliriji i Epiru u antici, koji je održan u Clermont-Ferrandu u listopadu 1984, (9) daju vrlo koristan doprinos boljem rasvjetljavanju problema ilirske države i kraljevstava koja su se smjenjivala u južnoj Iliriji od IV. do II. stoljeća prije Krista. P. Carlier je održao izlaganje pod nazivom "Ilirski kraljevi i kralj Ilira" (10) koje pruža jasnu sliku različitih dinastija i sugerira da je "kralj Ilira naprosto onaj od ilirskih kraljeva koji ima hegemoniju nad svim Ilirima, ili točnije, nad južnim Ilirima". M. Hatzopoulos je pak odredio "Granice makedonske ekspanzije u Iliriji pod Filipom II.". On ostaje vrlo blizak stajalištima N. G. L. Hammonda, odnosno sklon mnogostрукim ilirskim državama, pa dijeli i njegovo

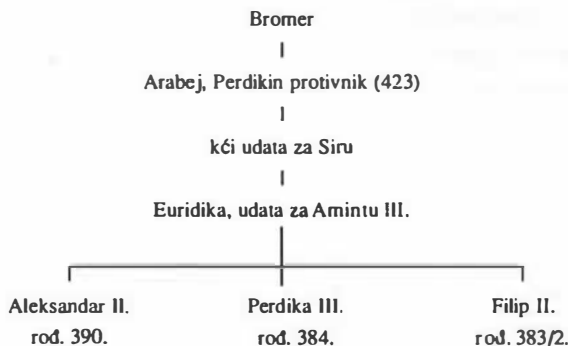
mišljenje da je Sira pripadao linkestidskoj kraljevskoj obitelji, ali i predlaže, čini se s razlogom, da se Bardileja ne smatra kraljem Dardanaca kao što je to želio Hammond, nego kraljem Dasareta, što stavlja područje njegove vlasti u izravni dodir s Linkestidom i Orestidom te, budući da su ti krajevi uže povezani s argeadskim kraljevstvom, sa samom Makedonijom (11).

Prvi poznati kraljevi u Iliriji

Najstariji poznati kralj u Iliriji je Galaur, čije nam ime prenosi jedan Polienov odlomak (12), a koji je, navodno, vladao Taulantima potkraj VII. stoljeća, no ništa ne jamči autentičnost Polienovog odlomka, pa prema tomu ni samo postojanje toga vladara. Od enhelejskih kraljeva, koje antička predaja prikazuje kao potomke Kadma i Harmonije (13), nije ostalo zabilježeno niti jedno ime. Treba dakle poći u V. stoljeće kako bi se oslonilo na čvrste dokumente i našlo osobu čije postojanje ne izaziva dvojbe. Jedan atenski natpis (14) donosi ukaz o prokseniji u korist nekog Graba, koji nije nazvan *basiléus*, no kamen daje vrlo oštećen tekst. Ukaz što su ga izglasali vijeće i skupština Atenjana jamačno je namijenjen tome da zahvali i nagradi dobročinitelja grada Atene i vrlo je vjerojatno da nije riječ o običnoj osobi, nego prije o osobi s velikim političkim odgovornostima, a to bi mogao biti prvi kralj Grabo, djed onoga koji se pojavljuje na druga dva natpisa iz godine 357/56, jednome u Olintu, a drugome na atenskoj akropoli (15). Hiller de Gärtringen predlagao je da se natpis na kojemu se prvi put spominje jedan Grabo, datira ili u vrijeme događaja u Epidamnu, dakle prije 431, ili nakon pohoda Brazide i Perdike makedonskog protiv Arabeja linkestskog godine 423. D. Lewis predlaže širi raspon, između 440. i 415. godine. Je li riječ o kralju onih Ilira koji, prema Tukididu, prelaze na Arabejevu stranu umjesto da dođu kao pojačanje Perdiki i Brazidi? (16) To zacijelo nije nemoguće, i u tom bi se slučaju lako mogla shvatiti zahvalnost Atenjana, čiji agenti možda nisu bili nevažni u tom ilirskom preokretu. Ako je Grabo bio na čelu tih Ilira godine 423, njegovo kraljevstvo ne treba smjestiti daleko od linkestidske granice, a najbliža ilirska skupina su Dasareti (17). Atena je mogla potaknuti njegovu intervenciju protiv Perdike na isti način kao što je nekoliko godina ranije podbola Sitalka da ugrozi Makedoniju.

Međutim, ako listu poznatih ilirskih kraljeva vrlo vjerojatno valja otpočeti s Grabom, ne bi trebalo slijediti F. Papazoglu (18) kad Siru želi načiniti ilirskim kraljem. Njega spominju Aristotel i Strabon. Prvi ga samo navodi zajedno s nekim Arabejem (19) koji bi mogao biti isti onaj koji je protivnik Perdiki i Brazidi godine 424-423, ili, prema N. G. L. Hammondu (20), vladar mlađi barem jednu generaciju, prema redosljedu kojim ih Aristotel niže, najprije Siru, a potom Arabeja.

Strabon (21) određuje genealogiju majke Filipa II. prema sljedećoj skici:

Iz skice se dobro vidi da je brak Aminte III. savez dviju država, argeadske Makedonije i Linkestide, kojoj je Sira bio kralj ili regent, nakon osnivača dinastije Arabeja, koji je bio bakijskog podrijetla. Vrlo je moguće da je Sirin pratitelj, u Aristotelovom tekstu, koji se smješta u Arhelajevu vladavinu, dakle poslije 413. godine, bio neki drugi Arabej. No kako zapaža Hammond, Arabejeva se kći udala za princa iz vlastite obitelji, što je omogućilo Euridiki da Amintu III. donese u miraz Linkestidu koja se onda mogla ujediniti s donjom Makedonijom. Da je Sira bio ilirski, elimijski ili orestski vladar, njegova kći Euridika ne bi mogla donijeti svojem mužu ništa što se ticalo Linkestide. Argument F. Papazoglu upire se o nadimak Euridike koju nazivaju Ilirkom i Barbarkom (22). Hammond ne drži mnogo do toga, procjenjujući da se može raditi o ocmjivanju Filipa II. kojega se želi učiniti sinom Ilirke, dakle barbarke. Takvi su argumenti odgovarali Demostenu i njegovom auditoriju. Je li Teopomp bio izvorom nadimaka zbog kojega je Sira postao Ilirom? To sugerira N. G. L. Hammond (23), ali to nije moguće dokazati (24). Drugo objašnjenje tih nadimaka kod Plutarha i onih koji su njega slijedili moglo bi proizlaziti iz toga što su pomiješane Euridika, majka Filipa II, i Audata - Euridika, supruga kojom se Filip II. vjenčao 359. godine i koja je doista bila Ilirka.

Bardilej

Prva polovica IV. stoljeća posebno je burno razdoblje na granicama između Ilirije i Makedonije. Ako prihvatimo da je brak Aminte III. s Linkeščankom Euridikom omogućio ujedinjavanje dvaju kraljevstava, izvjesno je da je ono predstavljalo sudbonosan i opasan izbor za Linkeste koji su odbili biti tampon-država

između svojih dvaju susjeda i otvoreno se svrstali na stranu Argeada. To je ujedno prvi put da se zajedničkom granicom dodiruju argeadsko kraljevstvo i zemlja Ilira.

No izgleda da su ti Iliri, kojima još ne poznajemo državnu organizaciju, susjedi od kojih treba zazirati. To je jasno već godine 423. kad Perdika i Brazida saznaju da su se Iliri koje su oni namjeravali unovačiti kao plaćenike, povezali s Arabejem. Odmah su organizirali povlačenje, ne tražeći sukoba čiji bi ishod bio neizvjestan. Amintu III, oca budućeg Filipa II, malo nakon uspona na tron otjerala je iz Makedonije jedna ilirska navala i, prema Diodoru (25), on je Olinćanima poklonio dio svojega teritorija. Tu odluku zasigurno valja povezati s natpisom (26) koji govori o savezu sklopljenom na pedeset godina između Aminte i Halkidičana. Amintu je potom u njegovo kraljevstvo vratila tesalska intervencija, no Diodor dodaje da je, prema nekima, tijekom dvije godine nakon ilirskog upada Makedonijom upravljao stanoviti Argej. Kasnije Diodor (27) precizira da je kralj Aminta III. morao Ilirima plaćati danak.

U svim tim događajima nikada nije imenovan protivnik kralja Aminte, ni kao etnička skupina unutar Ilira, ni kao poglavar ili kralj koji ih je vodio. Naprosto nas mora zapanjiti snaga tog ilirskog protivnika koji svladava prepreku kao što su države gornje Makedonije da bi došao nametati svoj zakon u donju Makedoniju i prisiliti argeadske vladare da mu plaćaju danak.

Malo godina potom, 385, ilirska se sila okomljuje na drugu stranu Pinda i, prema Diodoru (28) pustoši kod Mološana još više nego u Makedoniji. Uz podršku saveza sklopljenog s Dionizijem Sirakuškim koji im daje dvije tisuće vojnika i petsto grčkih hoplitskih oprema, Iliri prodiru u Epir, uz pomoć Alketa, princa Eakovića u izgnanstvu. Pod izlikom da će ga vratiti na mološki prijestol, poharaju zemlju, a kad Mološani pokušaju odgovoriti pretrpe strašan poraz, jer je petnaest tisuća njihovih pobijeno. Bila je potrebna lakedemonska intervencija da vrati Ilire s onu stranu njihovih granica. Naravno, gubici Mološana mogu se činiti pretjeranima, no moguće ih je usporediti s onima koje isti Diodor navodi za bitke iz 360-359. između Makedonaca i Ilira. U prvoj je bici ubijeno četiri tisuće Makedonaca s njihovim kraljem Perdikom III, a sedam tisuća Ilira u drugoj koja je donijela pobjedu Filipu II. Takvo krvoproliće smatralo bi se katastrofom bez premca za grad poput Atene. Ono je jamačno oslabilo mološko kraljevstvo najmanje za jednu generaciju, lišavajući ga značajnog dijela mladih muškaraca.

Što se tiče povijesti Ilira, ova druga pobjeda, koju su izvojevali nad Mološanima nakon što su ponizili Makedoniju, mora navesti na pitanje o njihovom ustroju. Treba li zamisliti da su se izdigle dvije velike odjelite cjeline, jedna kod Desaretide i jezerâ, koja je osvojila makedonski teritorij, i druga zapadnije, koja je okupljala, primjerice, Taulante, Partine i Atintane i koja je pobijedila Mološane? Ne bi li

logičnije bilo zamisliti samo jednu golemu ilirsku cjelinu sposobnu udariti slijedom na Makedonce na istoku, pa Mološane na zapadu, u oba slučaja s istom strahotnom učinkovitošću? Ako ostanemo kod drugoga rješenja, nužno je priznati da je postojala dobro strukturirana vojna sila, sposobna integrirati dvije tisuće vojnika koje je Dionizije Sirakužanin dao kao pojačanje. Ona se bila kadra znalački koristiti opremom grčkog ratnika što ju je Dionizije poklonio Ilirima u petsto kompleta, a oni su njome opremili svoje najbolje vojnike (*áristoi*). Takva vojska ujedno pretpostavlja vještog vođu koji je dobar strateg i može učinkovito upravljati kontingentima što dolaze iz različitih krajeva Ilirije, da ne kažemo od različitih ilirskih etnija. U stvari, ove dvije uzastopne pobjede i dugotrajnost danka što su ga plaćali Makedonci, nameću pitanje o postojanju ilirske države, o čijem se ustroju doduše može raspravljati, ali koja je ipak bila snažna država.

Uistinu, valja dobro naglasiti da ovi ilirski uspjesi nisu bili samo kratkotrajni bljeskovi, nego pokazuju stvarnu dominaciju nad makedonskim i epirskim susjedima u razdoblju od 393-385. i godine 359. Zapravo se ništa ne zna o ilirskomološkim odnosima tijekom toga razdoblja, i ne zna se znači li možda nazočnost Alketa, a potom njegovog sina Neoptolema, na popisu članova drugog atenskog pomorskog saveza (29) traženje atenske pomoći protiv moguće opasnosti sa sjevera. S makedonske strane, naprotiv, Justin (30) potvrđuje da se plaćanje danka nastavlja nakon smrti kralja Aminta III, tijekom kratkog kraljevanja njegovog starijeg sina Aleksandra II. Autor čak dodaje da je on predao svojega mlađeg brata Filipa Ilirima kao taoca, kao što to kazuje i Diodor (31), prije nego što će Filip poći u beotsku Tebu, bilo poredništvom Ilira, bilo izravno odlukom svojega brata Aleksandra II. ili Ptolemeja iz Alora, ljubavnika kraljice Euridike kojom se Ptolemej kasnije oženio (32). Filipova sudbina ne mijenja narav odnosa između Ilira i argeadske monarhije. Eshin jasno pokazuje da se kralj Aminta III. jako oslanjao na atensko savezništvo, nedvojbeno da napravi ravnotežu ilirskom pritisku, i podsjeća na ulogu Ifikrata u spašavanju Euridike i njezina dva sina preostala nakon ubojstva Aleksandra II. godine 369/8. Naravno, Iliri iskorištavaju razdoblja slabosti argeadske dinastije tijekom desetljeća od 396 - 359. godine, ali njihov položaj sile u odnosu na Makedonce traje još od 393. (33)

Nakon tri godine uzurpiranog kraljevanja, Ptolemeja Alorskoga ubija Perdika, koji postaje kralj i vlada pet godina (365-360). Njegovo je kraljevanje završilo tragično jer je pao s više od četiri tisuće svojih ratnika u boju protiv Ilira, koji se zacijelo odvijao u graničnoj zoni gornje Makedonije, budući da se nakon poraza ostaci vojske povlače i Makedoniju ugrožava invazija (34). Nakon toga novog poraza makedonskih trupa, prijetnja više ne dolazi samo od Ilira, nego i od Peonaca i nedvojbeno od Tribala. Peonci su u to vrijeme imali državnu organi-

zaciju utemeljnu na kraljevoj vlasti, a prvi je poznati kralj bio Agid (35) koji je umro malo potom, ali čiji se uspon na prijestol mogao dogoditi mnogo godina ranije. Neki trački kralj, koji bi mogao biti Berizad (36), podržava na makedonskom prijestolu stanovitog Pauzaniju, protiv Filipa i njegovog maloljetnog nećaka.

U tim strašnim uvjetima Filip uspijeva popraviti situaciju neočekivanom reakcijom Makedonije koja tako nešto nije pokušala ni uspjela još od početka stoljeća. Diodor (37) nadugo izvještava o Filipovim naporima da pripremi svoje ljude za rat, i u to teško razdoblje stavlja reformu makedonske vojske, koju je Filip prvi ustrojio u falangu. On oslabljuje koaliciju koja mu prijete, pregovara zasebno s Peoncima i postiže da se oni povuku, a da trački kralj Berizad spriječi povratak pretendenta Pauzanije. Filip zadaje poraz Argeju kojega su Atenjani podržavali, no pridobiva one Atenjane koje je zatočio. Uspijeva uvjeriti Atenjane da nema više nikakvih pretenzija na Amfipol, potom, na vijest o smrti peonskog kralja Agida, otpočinje pohod na Peoniju, dobiva bitku i prisiljava *éthnos* da se podvrgne Makedoniji (38). Tada se osjeća spremnim prodrijeti na ilirski teritorij s deset tisuća pješaka i šest stotina konjanika.

Tek tada Diodor (39) napokon kazuje ime ilirskoga kralja koji mu je protivnik, Bardileja. On predlaže pregovore na temelju *statusa quo*, ali Filip želi postići da se Iliri povuku iz svih makedonskih mjesta. Propast mimog rješenja izaziva podizanje ilirske vojske koja objedinjuje otprilike istu silu kao i Filipova: deset tisuća pješaka i pet stotina konjanika. Bitka je dugo neodlučna i naposljetku Filip pobjeđuje, a Iliri su izgubili sedam tisuća boraca, dvije trećine svojih snaga. Filip poziva natrag svoje trupe koje su se dale u potjeru za bjeguncima i podiže tropej, a Iliri šalju poklisare, napuštaju makedonska mjesta i sklapaju mir. Diodor potom dodaje (40) da je Filip nakon te pobjede podvrgao sve stanovništvo do Ohridskog jezera, što pokazuje da se Makedonija znatno povećala, s onu stranu Linkestide i Orestide pa sve do zemlje Penesta.

Ti vojni zapleti u susjedskim odnosima između Makedonije i Ilira vode, a to je ovdje bitno, pokušaju boljeg razumijevanja organizacije Bardilejevih Ilira, koji su predstavljali ravnopravnog, ili gotovo ravnopravnog protivnika makedonskoj vojsci. Čitalac će najprije upitati tko je taj Bardilej, prije nego što pokuša saznati kakva je država kojom upravlja, nad kojom kraljuje. Obavijesti o Bardileju su vrlo fragmentarne a povrh svega i kasnije od njegova vremena. Zacijelo sve potječu od Teopompa. Prema Lukijanu (41), umro je malo nakon poraza iz 359/8, s 90 godina, jer godine 356. kraljuje neki novi Grabo. To znači da je rođen sredinom V. stoljeća i ništa ne priječi da mislimo kako je imao stvarnu vlast od početka IV. stoljeća, odnosno da je mogao biti tvorac uspjeha postignutih nad Makedoncima i nad Mološanima od 393. naovamo. To je, očevitno, samo hipoteza, no sasvim u skladu

sa stvarnom snagom Ilira tijekom prvih četrdeset godina IV. stoljeća. Ništa ne omogućuje da se uspostavi bilo kakva veza između prvog Graba kojemu je Atena iskazala počast (42) i Bardileja, no nije nemoguće da su vladali uzastopno nad istim ilirskim *éthne*, sa ili bez prijelazne vladavine među njima dvojicom. Ako se dobro interpretira jedino spominjanje Bardileja u Polibijevom djelu (43), autor doista kaže da su Bardilej, ilirski kralj, i Kerzeblept, trački kralj "stekli (ili osvojili) svoju *dynastéia*", odnosno svoju vlast, svoju moć. Čini se da on želi naglasiti kako je riječ o vlasti koju su sami izgradili, i to posebice Bardilej u Iliriji, iz čega proizlazi da je on bio prvi u dinastiji, osnivač kraljevstva koje je njegovo. Kako bi se učvrstilo to opredjeljenje, moguće je osloniti se i na izraze koje kasniji autori koriste da označe Bardileja, premda su možda svi obilježeni preuzimanjem od Teopompa i mogu se tumačiti tako da Bardileja predstavljaju kao skorojevića, štoviše, uzurpatora. Ciceron za njega kaže da je *Illyrius latro* (44), a ta riječ može značiti bandit, razbojnik, no čudi li što je Teopomp, autor *Filipove povijesti*, kojega Ciceron citira u istoj rečenici, glavnoga Filipovog protivnika nazvao razbojnikom? Nije li uobičajeno rabiti takve epitete da se unizi stanoviti neprijatelj i, samim time, uzvisi djelo svojeg junaka koji je pobijedio takvoga handita? Zapravo termin *latro* ne govori ništa o samom Bardileju. Što bi onda bilo s oznakom "ugljenar" koju koriste istodobno Libanije (45) i Fotije (46)? Kad se čita prvoga, čini se da s autorove strane tu ima ironije kad govori o ugljenaru Bardileju kojega Iliri pozdravljaju padajući ničice pred njim (u proskinezi koja se često spominje u vezi s Aleksandrom). Nazvati ga "ugljenarom" također znači želju da se unizi ilirski vladar, da se naglasi njegovo barbarstvo. Mislim da bi bilo pogrešno shvatiti to doslovno, kao drvosječu koji priprema drveni ugljen u gorama Dasaretide. Sigurno je da je dijelio surovi život svojih ratnika, ali ni Filip nije bio drugačiji. Ni jedan ni drugi nisu bili prinčevi iz palača nego ratni vođe, ljudi s terena koji zadobivaju povjerenje svojih vojnika pokazujući primjer tijekom bitaka, iscrpljujućih marševa i pijanki, prema onome što nam se kazuje o životu argeadskih kraljeva.

Nije nemoguće da se, malo nakon što su Makedonci porazili Bardilejeve Ilire, zbila jedna druga intervencija istoga kralja protiv Arike, mološkoga kralja, koju je prenio Frontin (47), što H. Hatzopoulos s pravom dovodi u vezu s jednim Kalistenovim fragmentom (48) koji smješta Bardilejevo kraljevstvo između Molosije i Makedonije (*a Molossis usque Macedoniam*), a to dobro određuje položaj tog ilirskoga kraljevstva u području Dasaretide, što ne priječi da se ono prostiralo i sjevernije u južnu Iliriju. Valja reći da bi ta nova ilirska akcija u Molosiji mogla biti smještena i prije katastrofe 359. godine, jer teško možemo zamisliti da je Bardilej bio sposoban voditi ofenzivnu akciju na Molosiju brzo nakon gubitka onoliko ratnika.

Smrt kralja Bardileja dogodila se malo poslije, najkasnije godine 358/7. i tada se pojavljuje Grabo II, poznat po dvama već spomenutim natpisima (49) koji svjedoče o velikoj diplomatskoj aktivnosti toga vladara koja ga je dovela do saveza s Halkidičanima u godini 357, a potom i do širega saveza koji je okupio Atenjane, kraljeve Ketripora tračkog, Lipeja peonskog i Graba ilirskog, nedvojbeno radi suprotstavljanja rastu makedonske sile.

Uz te diplomatske intrige razabire se kod Filipa Makedonskog čitava jedna politika bračnih povezivanja, a da ih nije uvijek moguće precizno smjestiti u vremenu. Čini se daje najprije zaključio brak s Filom, sestrom Derde i Makata iz Elimiotide. Potom slijedi, prije ili poslije Bardilejevog poraza, brak s Audatom - Euridikom, Bardilejevom kćeri ili unukom, potom još jedan s Filinom, Tesalkom iz Larise i, zacijelo godine 357, vjenčanje s Olimpijedom, kćeri Eakovića Neoptolema I, Aribinom nećakinjom. Sasvim je izvjesno da taj brak pokazuje Filipovu namjeru da se uplete u mološke poslove, na zapadnoj strani Pinda. Gledano s ilirske strane, može se barem zaključiti da Filip nimalo ne oklijeva sjediniti se s barbarskom princezom, kao što ne oklijeva ni oženiti aleuadsku princezu iz Larise. Između Grčke i Ilirije, makedonski je kralj spreman jednako se povezivati s jednom i s drugom stranom.

Bardilejevi nasljednici

Prvi ilirski kralj za kojega se zna nakon smrti vrlo staroga kralja Bardileja je dakle Grabo II, poznat po dvama spomenutim natpisima. Nije moguće uspostaviti ikakvu vezu između njega i Bardileja. N. G. L. Hammond (50) ga svakako želi prikazati kao kralja Grabeja, koji su, prema Pliniju Starijemu (51), smješteni između Labeata i "proprie dicti Illyrii et Taulantii", između dolina Mati i Drima. Već smo naglasili (52) kako je teško smjestiti toga kralja, previše udaljenog od makedonske granice. Ova opaska neminovno vodi do temeljnog pitanja koje valja postaviti o ilirskoj kraljevskoj vlasti: je li se kraljevska titula nasljeđivala u okviru stabilnog kraljevstva, ili je to dužnost koja se dodjeljivala prvaku najsposobnijem da se suoči s trenutnim okolnostima u državi koja privremeno okuplja ilirske snage za učinkovitu borbu protiv vanjskog neprijatelja? Još je prerano za jasan odgovor - a je li on uopće moguć? - no nema razloga ne složiti se s time da je Grabo stao na čelo ilirske vojske, a da nije bio Bardilejev rođak i da čak nije nužno ni pripadao istom *éthnosu*, jednako kao što je i Bardilej mogao preuzeti mjesto prvog Graba.

Čini se da je Grabo II. ubrzo nakon uspona na prijestol pretrpio prvi poraz od Makedonaca, ako je tumačenje Diodorovog odlomka (53) točno. Podsjećajući na savez između tračkog, peonskog i ilirskog kralja, Diodor pokazuje da se pojedini

načno nisu bili sposobni suočiti s Filipom, budući da je svaki već pretrpio jedan poraz. Za Graba, taj bi poraz trebalo smjestiti između njegovog saveza s Halkidičanima i zaključivanja saveza triju kraljeva s Atenom, možda čak u trenutak dok se o njemu pregovara. Doista, Plutarh (54) stavlja u isti dan (20. srpnja 356) rođenje Aleksandra Velikoga i poraz Ilira u velikoj bici koju je dobio Parmenion. Moglo bi biti čudno što Iliri, tri godine nakon Bardilejevog skupog poraza, ponovno kreću u boj protiv istih neprijatelja, no nije li to naprosto dokaz o znatnim snagama kojima raspolaže južna Ilirija, čije stanovništvo mora biti dovoljno brojno da zamijeni sve vojnike pale u borbi. Atensko savezništvo dolazi malo prekasno da bi Ilirima prištedilo novi poraz. Zajednička akcija koju bi na zapadu vodili Iliri, na sjeveru Peonci, a na istoku Tračani, uz atensku pomorsku podršku, mogla je za Filipa biti pogubna. Zasluga je velikoga stratega što je znao djelovati protiv svakoga odvojeno, prije no što su ga okružili. Diodor zaključuje navodeći da se svaki od kraljeva (trački, peonski, ilirski) morao svrstati uz Makedonce. Demosten (55) je kategoričniji u ocrtavanju situacije kod Filipovih susjeda: "Što se tiče Peonca, Ilira i općenito svih susjeda, sasvim sigurno bi im bilo ugodnije da su nezavisni i slobodni nego porobljeni (*dúloi*)".

U daljnjem kazivanju Diodor dva puta aludira na borbe u kojima se suprotstavljaju Iliri i Makedonci, prvi put oko 344., a drugi 337. godine. Neki povjesničari priznaju ta dva vojna pohoda, no čini se razumnijim stopiti ih u samo jedan koji M. Hatzopoulos želi smjestiti u 345. godinu (56). U jednom ranijem odlomku (57) Diodor spominje spor s Ilirima koji je Filip naslijedio od oca, a istina je da je barem od 393. godine Aminta III. trpio ilirski pritisak. Filip dakle otpočinje opsežnu vojnu operaciju u Iliriji, hara teritorij (*khóra*), zauzima mnogo naselja (*polísmata*) i vraća se u Makedoniju s velikim plijenom. Diodor tu uopće ne precizira tko je bio Filipov protivnik te njegovo kazivanje ostavlja dojam da se radi o pljačkaškom napadu i haranju bez priključivanja teritorija. Drugi Diodorov tekst (58) koji izvještuje o događajima iz godine 337, ali koje nedvojbeno treba stopiti s prvim, spominje bitku između Filipa i Pleurije, ilirskoga kralja. Didim, Demostenov komentator (59), priča o tri teške rane Filipa II, a za drugu izvještuje da je "bio ranjen kopljem u desnu nogu dok je gonio Ilira Pleurata i da je sto pedeset njegovih hetera bilo ranjeno, a Hipostrat, Amintin sin, ubijen". Treća se rana pojavljuje godine 339. u ratu protiv Tribala. Povezivanje imena Pleurat - Pleurija i potreba da se druga rana smjesti prije godine 339, dovode do toga da se sukob ilirskog kralja Pleurata - Pleurije s Filipom II. stavi u 345. godinu.

Pompej Trog spominje taj isti rat na način zanimljiv za utvrđivanje ustroja Ilirije, kad u prologu VIII. knjige navodi "kako je (Filip) pobijedio ilirske kraljeve". Upravo taj plural treba istaknuti (60). Justin (61) je nešto precizniji kad

kaže: "Filip iznenađuje i lukavstvom podvrgava Dardance i druge susjede". Tekst valja usporediti s olevenskim natpisom koji spominje neku bitku kralja Filipa protiv Dardanaca (62). Taj se plural zbilja može primijeniti na Pleurata - Pleuriju, nazvanog kraljem Ilira i na kralja Dardanaca, kojega je Pompej Trog uvrstio među "*Illyrici reges*".

Rat Makedonije istodobno protiv Pleuratovih Ilira - a bitka je bila žestoka, kralj Filip je zamalo izgubio život - i protiv Dardanaca, zacijelo se vodio na sjeveru Pelagonije, u kraju Debrešta, kamo F. Papazoglu i M. Hatzopoulos (63) smještaju *fauces Pelagoniae* ili *fauces ad Pelagoniam* Tita Livija (64). No nema razloga smatrati da je otada granica Makedonije utvrđena na sjeveru Pelagonije duž planine Skarda ili Šar-Planine. Diodor prije govori o pljački nakon koje slijedi povratak u Makedoniju s golemim plijenom. Naposljetku, valja se upitati o podrijetlu toga kralja Pleurata i prirodno se pomišlja na Ilire sa zapada, iz jadranskog područja blizu Skodre, kojima u III. stoljeću vlada dinastija Agrona koji je i sam sin jednog Pleurata. Taj kralj ustvari teško može biti obični nasljednik Graba II., kojega je Filip II. porazio godine 356. i sveo na položaj *dúlota* što znači da taj kraj Ilirije, blizu granica gornje Makedonije, ne može više slobodno djelovati i ugroziti Makedoniju. Dakle, vrlo je vjerojatno da je Filipov novi protivnik neki ilirski kralj smješten više na zapadu, bliže Jadranskom moru, koji je računao na zajedničku akciju s Dardancima da suzbije Makedonce koji su nakon 359. godine postali opasni.

Nakon velikog pohoda Filipa II. godine 345. u Iliriju i, jamačno, do vrata Dardanije - ako prihvatimo zbrku događaja koju nam Diodor prenosi u dvije različite prilike, godine 345/4. i 337. - Iliri više ne daju povoda da se o njima govori sve do uspona Aleksandra Velikoga na prijestol, godine 336. Ipak postoji jedan Justinov (65) kratak odlomak koji zaslužuje pažnju: Olimpijada i njezin sin, nezadovoljni planovima za Filipov novi brak s Kleopatrom, potražili su utočište kod Aleksandra Mološanina, kojega je Filip postavio na prijestol Eakovića godine 343, umjesto Arike, a odatle je Aleksandar prešao *ad reges Illyriorum*, ilirskim kraljevima. Povjesničari su se razmahali pokušavajući iz toga teksta odstraniti svaki smisao. Da ostanemo samo kod posljednjih, F. Papazoglu (66) drži da se zacijelo radi o razdoblju sukraljevanja kod Ilira, kakvo postoji kod Mološana. M. Hatzopoulos (67) dovodi u sumnju plural, jer neki rukopisi imaju singular *regem*, ali i povijesnu vrijednost teksta i autentičnost odlomka o mladom Aleksandru u Iliriji. Zašto ga jednostavno ne prihvatiti i dopustiti plural, odnosno istodobno postojanje više kraljeva u Iliriji, čak i ako nisu svi jedanko rangirani jedan u odnosu na drugoga? Kako bi se to jasno razabralo, čini se potrebnim promotriti usporedne situacije u susjednim državama, u Trakiji, Epiru i Makedoniji.

Usporedba sa susjednim kraljevstvima

Od usporedbe s položajem kraljeva u Makedoniji, Trakiji i Epiru ne može se očekivati apsolutno siguran odgovor koji bi razjasnio situaciju u južnoj Iliriji. No ipak je istina da prirodni uvjeti reljefa, klime, vegetacije, načina iskorištavanja zemlje, tipa života jako obilježenog sezonskim seobama pastira i njihovih stada, međusobno približavaju sve te krajeve i mogu ih usmjeriti ka prihvatanju sustava državne organizacije koji nisu radikalno različiti. Promatranje susjednih kraljevskih vlasti može barem sugerirati usmjerenje kroz staru dokumentaciju koja nije apsolutno jasna što se tiče ustrojstva južne Ilirije.

A - Makedonija

Stvaranje jedinstvene Makedonije bilo je najvažnija zadaća koju je Filip II. izvršio. Ona nipošto nije postojala prije njega, a je li uopće doista dovršena do njegove smrti? Temeljni je Tukididov tekst II, 99, 2 koji treba dobro razumjeti i koji J. de Romilly ovako prevodi:

“Valja, u stvari, Makedoncima pridružiti Linkeste, Elime i druge narode (*éthne*) koji nastavaju više predjele, a saveznici su tih naroda i njihovi podanici, ali imaju svoje kraljeve.”

Smisao teksta je precizirati da se u Makedonce ubrajaju i *éthne* gornje Makedonije, kao i Linkesti, Elimi i drugi, te da su *éthne* saveznici (*symmakhoi*) i podanici (*hypékooi*) Makedonaca, premda imaju vlastite kraljeve (68). Naravno, treba se sporazumjeti oko pojma saveza i podvrgnutosti koji im se pridaje, kako bi se utvrdili odnosi između argeadskog kraljevstva u donjoj Makedoniji i tih različitih *éthne* gornje Makedonije. Realitet koji ti pojmovi pokrivaju mogao je varirati tijekom vremena, ovisno o snazi ili slabosti argeadskog kraljevstva, koje se činilo čvrstim u vrijeme Aleksandra I, početkom V. stoljeća, a prilično oslabljenim tijekom prvih četrdeset godina IV. stoljeća. Druge brdske kraljevine na trenutke su više okrenute prema zapadu, kao što pokazuje Tukidid (69) kad priča o kraljevima Oresta i Paraveja. Jednostavnije, mogli bismo reći da prije 360. godine u Makedoniji postoji više kraljevskih vlasti od kojih jedna uživa stanovito prvenstvo, a to je ona iz donje Makedonije koja pripada argeadskoj lozi. Ostali su kraljevi njezini saveznici, i, u stanovitom smislu, njezini “podanici”, no često pokazuju istinsku autonomiju. U prvom smo poglavlju već pokazali važnost natpisa nađenog u Ateni (IG I³ 89) koji govori o atenskom savezu s makedonskim kraljem

Perdikom II, u kojemu kraljevi gornje Makedonije polažu prisegu nakon članova argeadske kraljevske obitelji i, nedvojbeno, plemića donje Makedonije (70). To je sigurno svjedočanstvo o njihovom savezu pa čak i o vezama koje ih sjedinjuju s argeadskom dinastijom. No isti taj vladar Perdika II. mora se uteći Brazidinoj pomoći da pokuša, premda bezuspješno, ponovno navesti Arabeja linkestskog na poslušnost (71). Što se tiče Elima, od početka kraljevanja Aleksandra I. pletu se bliske veze između Argeada i elimskih kraljeva, no početkom peloponeskog rata Derda elimski je u ratu s Perdikom II. zajedno sa svojom braćom i Perdikinim bratom Filipom (72). Uz to još, u vrijeme Filipa II, godine 349-348, brat njegove elimske žene File ratuje protiv njega kod Olinta (73).

Nakon godine 350, čini se da se gornja Makedonija dobro slaže s argeadskim prijestolom, i povjesničari su često naglašavali napore Filipa II. u ostvarivanju toga jedinstva (74). Podsjetimo samo na integriranje vojnika iz kraljevstava gornje Makedonije u makedonsku vojsku čija je snaga rasla mnogo brže nego što bi to omogućila sama donja Makedonija, na preseljavanje stanovništva radi veće sigurnosti granica, na ponovno nastanjivanje nekih opustošenih krajeva, te na veću koheziju zemlje putem miješanja stanovništva (75). Tome valja dodati brojne Filipove braćne veze i organizaciju kraljevskih paževa koja jako sliči na taoce što su ih velikaške obitelji slale argeadskom kralju.

To djelovanje kojim je suštinski upravljao kralj Filip II. zaizvjesno je imalo znatne i vjerojatno nepovratne učinke, koje su jako isticali kasni autori kao Justin i Arijan. Prvi poglavito ističe posljedice premještanja stanovništva, uspoređujući pritom Filipove odluke i sezonske seobe pastira i njihovih stada, što otkriva dobro poznavanje seoskog života tih krajeva:

“Po povratku u svoje kraljevstvo, Filip je, po uzoru na pastire koji vode svoja stada čas na zimske pašnjake, čas na ljetne, po svome nahođenju preselio narode i gradove, već kako je mislio da treba nastaniti ili isprazniti to i to mjesto. Bijaše to posvuda jadan prizor i sličan potpunome uništenju. (...) Od tih naroda jedne je smjestio na njihovoj zemlji naspram neprijatelju, a druge na granicama; osnažio je stanovništvo nekih gradova dodjeljujući im ratne zarobljenike i tako je od gomile plemena i naroda stvorio samo jedno kraljevstvo, samo jedan narod” (76).

Arijan pripisuje Aleksandru Velikom govor koji je održao u Opidu, u kojemu ovim riječima odaje počast djelu svojega oca:

“Kad vas je, dakle, Filip našao izgubljene, bijedne, većinom odjevene u živo-

tinjsku kožu, kako na planinskim obroncima napasate mršava stada zbog kojih se upuštate u nesretne borbe s Ilirima, Tribalima i Tračanima s granice, Filip vam je, kažem, dao hlamide da ih obučete umjesto svojih životinjskih koža, spustio vas je s planina u doline i osposobio vas da se uspješno borite s obližnjim barbarima, tako da se danas radi svoje sigurnosti manje uzdajete u snažan položaj svojih naselja, nego u vlastitu hrabrost. Učinio je od vas stanovnike gradova, omogućavajući vam da živite u redu, zahvaljujući dobrim zakonima i dobrim običajima. A što se tiče onih barbara koji su vas prije pljačkali, vas i vaša dobra, on vas je, od robova i podanika što ste bili, učinio njihovim gospodarima “ (77).

Ovo posljednje svjedočanstvo koje dugujemo Arijanu neobično je bogato jer tako dobro opisuje duboke promjene koje je započeo Filip u velikoj Makedoniji koju je stvarao. Na neke elemente vratit ćemo se kasnije, posebice na one koji se odnose na promjenu načina života, na ostajanje seoskog stanovništva na jednom mjestu. No u razmišljanju o makedonskim kraljevskim vlastima, važna je činjenica koju je Aleksandar ustvrdio u Opidu, a to je da je njegov otac od Makedonije učinio jedinstveno kraljevstvo, s dobrim zakonima i dobrim običajima, koje živi u miru, a susjedni barbari ga poštuju, uključivo Ilire koji su i sami postali podanici argeadskih kraljeva. Znači li ta lijepa počast koju je sin odao ocu da je u ujedinjenom makedonskom kraljevstvu nestala svaka centrifugalna tendencija? Čini se da ne, ako pomnije promotrimo ponajprije dvoznačnu ulogu koju su igrale vladarske obitelji Elimiotide i Linkestide. Takav je slučaj Harpala, sina Makatovog, elimskog kraljevića i brata File, supruge Filipa II. Nije ovdje riječ o njegovoj ulozi neopreznog rizničara potkraj Aleksandrovog kraljevanja, nego više o tome da ga je Filip II. protjerao godine 337, kad je Harpal stao na stranu mladog Aleksandra koji se povukao u Epir, nakon vjenčanja Filipa s Kleopatrom 337. godine (78). Čini se da stav linkestidskih vladara, s pravom ili ne, uznemiruje Aleksandra koji svoje kraljevanje započinje smaknućem ubojica Filipa II. Zajedno s ubojicom Pauzanijom smaknuta su dva od tri sina Aeropa linkestidskog, Arabej i Heromen. Pošteđen je samo treći, Aleksandar, jer je prvi pozdravio Aleksandra kao kralja nakon smrti njegovog oca. Možda je ga je zaštitio i brak, jer je bio zet Antipatra, budućeg makedonskog regenta, tako da je čak dobio zapovjedništvo nad tesalskom konjicom. Na koncu je uhićen zbog urote jer mu je, navodno, Darije obećao da će postati kraljem Makedonije, te je pogubljen tri godine kasnije, kad je završen proces Filoti, Parmenionovom sinu (79). Nikad nećemo znati jesu li optužbe bile opravdane, no važno je da su oni predstavljali stvarnu opasnost o kojoj su argeadski kraljevi morali voditi računa, bilo da je urota doista postojala - a to bi značilo priznati da ujedinjavanje nije prihvaćeno - bilo da je Aleksandar iskoristio druga suđenja da

ukloni tri linkestidska kraljevića - što bi u najmanju ruku bilo priznanje da mladi Aleksandar brine zbog mogućnosti da se gornja Makedonija ponovno uznemiri. Primijetit ćemo također da je Aleksandar linkestidski, Aeropov sin, povezan s dvojicom velikih vojskovođa koje je Filip ostavio svojem sinu: s Antipatrom, kojemu je Linkestidanin zet, i s Parmenionom koji je pogubljen istodobno kad i sin mu Filota i posljednji od linkestidskih kraljevića. A Justin (80) ide čak dotle da Antipatru pripisuje urotu zbog koje je stradao Aleksandar, i to radi osвете zbog smaknuća njegovog zeta Aleksandra linkestidskog. To znači da stvari oko gornje Makedonije zapravo i ne stoje tako dobro kako bi se to činilo po govoru u Opidu u slavu Filipa II.

Čak i kasnije očevitna je krhkost makedonskog jedinstva. Teško je, naime, znati želje žitelja Timfeje, Paraveje i, dakako, Atintanije, koje je godine 295. Aleksandar, Kasandrov sin, prepustio Piru (81). No to je samo povratak uniji s Mološanima koja je postojala još potkraj V. stoljeća. Nasuprot tome, povezivanje makedonske vojske s Pirom godine 288. važan je događaj, a može se objasniti kvalitetama stratega i vođe koje je pokazao kralj Eaković, no svjedoči i o lakoći kojom se vojska, uvelike sastavljena od trupa iz gornje Makedonije, povezala s kraljevićem koji je došao sa zapadne strane Pinda, no koji je toliko blizak uzoru Aleksandru, Eakoviću po svojoj strašnoj majci (82). Ako i ne idemo dotle da podsjetimo na povezivanje Oresta s Rimljanima u drugom makedonskom ratu, izgleda da je jedinstvo makedonskog kraljevstva bilo krhko dugo nakon napora Filipa II. da ga konačno učvrsti tijekom svojega kraljevanja. Valja, dakle, sve do sredine IV. stoljeća zadržati sliku Makedonije podijeljene na više država-kraljevstava, od kojih ono u donjoj Makedoniji, koje drži argeadska dinastija, ima stanovitu vlast nad drugim državama gornje Makedonije čiji su kraljevi često vrlo nezavisni. Filip II. je znatno uznapredovao u ujedinjavanju, kao i u širenju kraljevstva, no njegovo je djelo krhko sve do početka III. stoljeća.

B - Trakija

U klasično doba Atenjani mnogo bolje poznaju političku situaciju i organizaciju u Trakiji nego u Iliriji koju su mnogo manje pohodili. Zanimanje što ga pokazuju atenski trgovci za krajeve sjeverno od Egejskog mora, kolonijske naseobine, prijelaz perzijske vojske kroz Trakiju i intervencija atenskih trupa u tim krajevima objašnjavaju to bolje poznavanje koje se pojavljuje već kod Herodota da bi se potvrdilo s Tukididom koji provodi dvadeset godina života u izgnanstvu u Trakiji, i s Ksenofontom koji je bio izravno uključen u političke i vojne probleme toga područja tijekom povlačenja Deset tisuća, početkom IV. stoljeća.

Herodot (83) je zapanjen nedostatkom jedinstva kod tračkog stanovništva:

“Tračani su najbrojniji narod na svijetu, barem poslije Indijaca. Kad bi slušali samo jedoga vođu i kad bi ih poticao jedinstveni duh, taj bi narod bio nepobjediv i daleko najmoćniji od svih, po mojem mišljenju. No nema mogućnosti ni načina da se to kod njih ikada ostvari. Zbog toga su bez moći”.

Potom govori o “njegovim kraljevima” (84), što tu doista izgleda kao plural u istodobnosti, a ne u slijedu. Istina je da isti taj Herodot označava Sitalka, Terejevog sina, naslovom “kralja Tračana” (85). Trebat će se, nadalje, upitati o vrijednosti naslova pripisanog tome poglavaru Odrisa, kao i o vrijednosti različitih kraljevskih naslova kojima se pridodaje etnik i koji se rabe u literarnim izvorima.

Spominjanjem kralja Sitalka Herodot se izravno nadovezuje na svjedočanstvo Tukidida koji osnivanje odriškog kraljevstva smješta u prethodnu generaciju, u generaciju Tereja, Sitalkovog oca.

“Taj Terej, Sitalkov otac, bijaše osnivačem velikog odriškog kraljevstva čija se moć odonda prostirala negdje drugdje u Trakiji. Postoji i znatan dio Trakije koji je autonoman” (86).

No ako za Tereja Tukidid rabi termin kralj Odrisa, za njegovog sina Sitalka koristi oznaku “kralj Tračana” (87). U godinu 429. smješta se veliki Sitalkov pohod protiv Makedonije Perdike II. Sitalk podiže ljude, ne samo kod Odrisa, nego i

“kod svih tračkih naroda podvrgnutih njegovoj vlasti s ove strane planine Hem i od Rodopa do mora, do Euksinskog mora i do Helesponta” (88).

a Tukidid dodaje:

“Pozivao je da mu se pridruže i mnoge Tračane s planine, nezavisne narode (*autónomoi*) koji nose sablju. Zovu ih *Díoi* i većina nastava Rodopsko gorje, neki su se od njih dali nagovoriti obećanjem plaće (*misthós*), a drugi su ga pratili svojevóljno”.

Isto tako Tukidid među Peoncima razlikuje one koji su pod vlašću Sitalka, istočno od Strimona, i one koji su *autónomoi*, zapadno od te rijeke.

Kraljevska vlast Odrisa koja je, čini se, u Sitalkovo doba (umro 424) postala kraljevska vlast Tračana, znatno je proširena za njegovog kraljevanja, što ističe Diodor (89):

“Sitalk, trački kralj, koji se do kraljevske vlasti uspeo na malom teritoriju, od nje je načinio vrlo veliku silu zahvaljujući svojoj hrabrosti i osobnoj inteligenciji”.

Tukidid opisuje njegovo kraljevstvo kako se prostire na primorju od Abdere do ušća Istra, dok je u unutrašnjost išlo od Bizantija do Strimona, ili trinaest dana hoda (90). U doba Scuta, Sitalkovog nećaka i nasljednika, to kraljevstvo ubire danak od četiri stotine srebrnih talenata od barbarskih naroda i grčkih gradova, pa Tukidid zaključuje:

“Kraljevska je vlast dostigla visoki stupanj moći. Od svih koje su smještene u Europi između Jonskog zaljeva (odnosno Jonskog mora) i Eukšinskog mora, bila je najznačajnija po prihodima u srebru i po općem blagostanju” (91).

Naposljetku Tukidid, koji dobro poznaje Trakiju, nakon Sitalkove smrti opisuje je kao djelomice ujedinjenu oko odriskog kraljevstva, no s još mnogo Tračana koji su *autónomoi*, nezavisni. Na to često podsjeća tijekom pripovijedanja o provali Sitalkove vojske u Makedoniju (92). Njegov rječnik varira što se tiče naslova pridanih kralju Sitalku. Kadšto ga naziva kraljem Tračana, ali rabi i skućeniji izraz “kralj Odrisa”, primjerice kad govori o njegovoj smrti (93), te potvrđuje postojanje nezavisnih Tračana izvan toga kraljevstva:

“Seut, Sparadokov sin, a njegov nećak, vladao je otada Odrisima i svim tračkim zemljama koje su nekoć bile podvrgnute Sitalku”.

Numizmatika pruža indicaciju koja bi mogla suziti vlast samog Sitalka. Prve tračke novce grčkog tipa dao je iskovati Sitalkov brat Sparadok 429. godine, prema modelu novca iz Olinta, jamačno da isplati svoje grčke plaćenike (94).

Tračko, ili naprosto odriško kraljevstvo koje se međutim prostire na velikom dijelu Trakije, izgleda da je naglo oslabilo od kraljevanja Seuta I. (424-410), Sitalkovog nasljednika. Taj se dojam stječe iz različitih Ksenofontovih odlomaka koji se bave političkom situacijom u Trakiji. Seuta I. je godine 410. naslijedio kralj Medok, no pri kraju Anabaze (95), sukobljava se sa suparnikom, Seutom II, smještenim na jugoistoku Trakije, kojega Ksenofont dobro poznaje. Zapravo je Seut II. pozvao Ksenofonta zajedno s preživjelima iz povlačenja Deset tisuća, da mu pomogne osvojiti tračku zemlju (96). Prema njegovom kazivanju, taj Seut II. bio je sin Mesada čiji su podanici bili Melanditi, Tini i Tranipi, ali je protjeran iz zemlje

“kad su za Odrise stvari loše krenule” (97)

(no ništa se ne zna o toj krizi ili teškoćama kroz koje su prolazili Odrisi, osim da bi se moglo raditi o dinastijskoj krizi godine 410). Nakon očeve smrti, Seut II. utječe se tadašnjem kralju Medoku koji mu daje ljude i konje da povрати svoju zemlju, a Ksenofont mu u tome pomaže. Tada atenski zapovjednik predočava podjelu Trakije: Medok, kralj Odrisa,

“življaše u gornjoj Trakiji na dvanaest dana puta od mora, dok će Seut, sad kad je priključio vojsku koju je imao na oku, postati gospodarom obale” (98).

Zajedno su osvajali tračka sela, pljačkali ih i plijen rasprodavali u Perintu.

U Ksenofontovu Trakiju ne ubrajaju se samo kraljevstva Medoka i Seuta II, nego se pojavljuje i treće, sjeverno od Bizantija:

“Prešavši potom planine, Seutovi ljudi idu na Tračane ispod Bizantija, prema zemlji koja se zove Delta. Taj kraj ne bijaše više Mesadov, već je pripadao Tereju koji bijaše Odris” (99).

Čini se da ime toga kralja pokazuje da je povezan s kraljevskom lozom koja je u V. stoljeću osnovala veliko odriško kraljevstvo, s jednim imenjekom ovoga Tereja, posebice u početku. U tome leži dokaz da su tračka kraljevstva višestruka, barem početkom IV. stoljeća, što Ksenofontu omogućava da Medoka nazove “kraljem onih gore”, kraljem gomje zemlje (100). Ustvari, svi ti kraljevi, Medok, Seut II, Terej, sebe smatraju Odrisima. Upravo smo to vidjeli za Tereja. Seut II. šalje odriško pojačanje Derkilidu u Aziju godine 399. (101), a deset godina kasnije, dok je Atenjanin Trazibul prelazio Helespont, sklopio je savez u ime atenskog naroda s Amadokom (102) kojega Ksenofont naziva “kraljem Odrisa” i sa Seutom, gospodarom primorskog kraja. Vrlo je delikatno utvrditi hijerarhiju među njima. Čini se da je oko godine 400. Medok bio Seutov zaštitnik i da mu je pomogao vratiti očinsko nasljedstvo, ali izgleda da je Terej izvan tih odnosa drugih dva kraljeva, čije se trajanje ne može sa sigurnošću znati.

Uz tri istodobna kralja, postoje i Tračani “*abasileutoi*”, koji su bez kralja, jamačno isti oni koje je Tukidid (II, 96, 2; 101, 3) nazivao *autónomoi*, oni s Rodopa i oni sjeverno od Strimona (103). To je vrijeme kada je na novcu upisano ime Hebrizelma, poznatoga i po atenskom počasnom ukazu iz godine 386/385. (104), koji ističe trajanje dobrih odnosa između tračkih vladara i grada Atene. Je li Hebrizelm naslijedio Medoka, Seuta II. ili obojicu? To nije moguće utvrditi.

Izgleda da je oko godine 383/382. odriško kraljevstvo ponovno objedinjeno pod vlašću kralja Kotisa I, čija je kći udata za Atenjanina Ifikrata, no taj je kralj ubijen početkom 359. godine. Otad Odrisi imaju tri kralja: Berizada, Amadoka i Kerzeblepta, no i drugi pretendenti se ukazuju prema prilici, kao što je Miltokit koji se pobunio protiv Kotisa i čije je ubojstvo jako oneraspoložilo Berizada i Amadoka (105). Od ta tri kralja samo je Kerzeblept bio Kotisov sin, a preostala su dvojica saveznici te dinastije, no međusobno ratuju. Godine 357. Atena uspijeva zaključiti savez s ta tri kralja. Kerzeblept je dobio Propontidu i dolinu Hebra, Amadok obalu od Ena do Maronije, Berizad zapadne krajeve do makedonske granice, a sva tri kralja obnašaju nepodijeljenu kraljevsku vlast. Berizadova smrt, iste godine, prigoda je za novi sporazum s Atenjanima koji jamči prava njegovim sinovima, Ketriporu i njegovoj braći, koji su sljednici u savezu s Lipejem peonskim i Grabom ilirskim s jedne, te Atenjanima s druge strane (106). Što se događa u unutrašnjosti Trakije? Ima li još kraljeva u unutrašnjosti? I Tračana koji su i nadalje *abasíleutoi* i *autónomoi*? To je sasvim moguće, no oni se ne pojavljuju u atenskoj predaji.

U trenutku kad započinje sukob s Filipom II. čiji nalet prema istoku 346. godine dovodi do osvajanja većeg dijela Trakije, jedino je sigurno da se jedinstvo tračkoga kraljevstva oduvijek činilo prolaznim. Nakon što ga je djelimice zasnovao Sitalk, nestalo je s njim ili s njegovim nasljednikom Seutom I. koji je umro 410. godine, da bi se još jednom nakratko pojavilo tijekom Kotisovog kraljevanja (383-359), iako s teškoćama. Čini se da je taj kralj Odrisa uživao stanoviti autoritet nad ostalim vladarima, ali izgleda da je u cijelom tom razdoblju bilo tračkih naroda koji su zadržali autonomiju izvan kraljevstava. Godine 346. ujedinjavanje Trakije nije doista ostvareno.

C - Epir

Ovdje ću samo ukratko podsjetiti na razvoj država u Epiru u isto vrijeme, jer sam već imao prilike o tome podrobno govoriti (107). Polazna točka ovog proučavanja mora biti već korišteni Tukididov odlomak (108) koji predočava, godine 429, različite epirske države od kojih svaka šalje kontingent vojnika Knemu Lakedemonjaninu. U vrijeme kad Perdika II. u Makedoniji okuplja oko sebe kao hetere najveći dio plemića i kraljeva donje i gornje Makedonije radi polaganja prisege u savezu s Atenom (109), u trenutku kad Sitalk okuplja veliki dio Tračana kako bi, pod njegovim vodstvom, pošli na susjednu Makedoniju, Epir izgleda kao mozaik država, od kojih jedne imaju kralja, a druge se nazivaju *abasíleutoi* (Haonci i Tespročani), budući da Tukidid rabi isti termin kao i Ksenofont za neke

tračke narode (110). Da se zadržimo na Tukididovom tekstu, Mološani i Atintani se čine vrlo bliskima, ako govorimo o institucijama, jer njihove čete stupaju pod istim vođom, Sabilintom, skrbnikom kralja Taripa koji je još bio dijete. Riječ je o istom Taripu o kojemu govori Justin (111) kad objašnjava da je on taj koji je Mološanima donio nove institucije nakon boravka u Ateni. Je li on još u Ateni godine 429, što bi objasnilo jedinstveno zapovjedništvo Sabilinta? Je li se već vratio iz Atike, ali je još premlad da preuzme stvarno zapovjedništvo nad trupama? Bilo kako bilo, Sabilint upravlja dvama združenim kontingentima i nije isključeno da je on kralj Atintana. I Paraveji imaju svojega kralja imenom Ored, a Oresti imaju Antioha, koji je jamačno također bio nazočan među kraljevima gornje Makedonije koji polažu prisegu na atenskom natpisu što pokazuje savez Atene s Perdikom II. i Arabejem linkestidskim (112). Bez kralja su dva primorska *éthne*, zacijelo otvorenija utjecajima grčkih kolonija (posebice Korkire), Tesproćani i Haonci. Zanimljiv je slučaj ovih potonjih, jer se čini da Tukidid doista pokazuje da je napuštanje kraljevske vlasti kod njih novijeg datuma. Naime, vlast pripada svake godine dvojici dužnosnika (*prostátes*) koji se, međutim, biraju od kraljevske loze (*génos*), odnosno iz obitelji koja je prije davala haonske kraljeve. Haonci su odustali od doživotne kraljevske vlasti i zamijenili je dvostrukom godišnjom magistraturom, no ostali su vjerni dinastiji, što pretpostavlja da jer riječ o velikoj obitelji kad može svake godine ponovno iznjedrati dva magistrata. U Tukididovom odlomku očividno nisu u potpunosti nabrojene države koje postoje u Epiru, jer on je naveo samo *éthne* koja su Knemu poslala znatnije vojne kontingente. Oko 429. godine jamačno postoje i drugi politički entiteti u Epiru. Mislimo na Kasope i posebice na elejske kolonije oko Pandozije.

Od raznih država u Epiru najbolje je poznato mološko kraljevstvo, vjerno dinastiji Eakovića koja sebe smatra Ahilejevim potomcima. Aristotel (113) opisuje mološko kraljevstvo kao umjerenu, ograničenu monarhiju, a to je kvalitet koji ne priznaje argeadskoj kraljevini u Makedoniji. Prema Plutarhu (114), nakon što su u Pasaronu prinijete žrtve *Zeusu Aréiosu*, eakidski su kraljevi razmjenjivali prisega sa svojim podanicima. Oni su se zaklinjali da će vladati po zakonima, a podanici (nedvojbeno ih je predstavljao prostat Mološana, prvi magistrat iza kralja) da će ostati vjerni kralju dok im on jamči sigurnost. Vladar nesretan u ratu ne ispunjava više svoje obveze, pa ga se može smijeniti i zamijeniti, kao što se to dogodilo Eakidu koji je smijenjen "zajedničkom odlukom" (115).

Kraljevstvo Eakovića postupno se povećava od konca V. stoljeća i tijekom prve polovice IV. stoljeća pa je dobro pokazati prilagodljivost te države koja je izgrađena na mnogostrukim savezima lokalnih zajednica, koje kod kralja zastupa vijeće predstavnika *éthne*, što se ponekad zovu *damiorgói* (116), a ponekad

hieromnámones (118). Svaki od tih *éthne* koji je prisutan u natpisima i sam se sastoji od saveza užih zajednica, kao što su Eurimeni (119) među Arktancima, kao što su savezi od kojih se sastoje trostruke cjeline poput Tripolićana i Trifila, kao Kartati kod Onoperna i Kimolijci kod Omfaljana (120). Prilagodljivost te federalne države je u tome da je uvelike bila spremna prihvaćati nove članove i imala istinsku sposobnost asimiliranja, što pokazuje Polibije (121) kad govori o ahejskoj državi koju dobro poznaje: "Prvi članovi zajednice nisu uživali nikakva posebna prava i pridošlice su imali potpunoma ista prava kao i drugi". Upravo se to događa u eakidskom kraljevstvu kad, na primjer, Onoperni poznati kao Tesproćani (122) u vrlo kratkom vremenu obnašaju službu prostata Mološana, na isti način kao i neki stari član mološkog *éthnosa* (123).

Sposobnost brze asimilacije zacijelo je omogućila postupno širenje toga kraljevstva koje Pseudo Skilak (124) ističe kad sredinom IV. stoljeća izvješćuje da Mološani posjeduju u Ambrakijskom zaljevu obalnu zonu od četrdeset stadija. Promjenu političke karte Epira dobro podcrtava usporedba dvaju popisa tearodoka, epidaurskog oko 360. i argivskog oko 330. godine (125), koja pokazuje pojednostavljenje karte. Od sedam država došlo se na dvije, a to su kraljevstvo kraljice Kleopatre i Haonci koje predstavlja Fenike. Mološanin Aleksandar, kojega je na prijestol Eakovića postavio šurjak Filip II. Makedonski godine 343, dobio je od njega elejske kolonije (Pandoziju, Buketij, Elatreju i Batiiju) (126), a nedvojbeno je nešto kasnije dodao i Kasope. Kod Tesproćana nagrizanje se vidi već u najstarijem ukazu Mološana nađenom u Dodoni (370-368) jer je datiran u vladavinu Neoptolema, Alketovog sina. S druge strane, Tit Livije (127) navodi da godine 334, u vrijeme odlaska Aleksandra Mološanina u Italiju, rijeka Aheront izvire u Molosiji, što jasno pokazuje da se Molosija prostire s druge strane Tomara, na gornjoj dolini Aheronta. To što Tesproćana više nema na natpisu tearodoka iz Arga jasno potvrđuje da su oni sada integrirani u veću državu kojom upravlja kraljica Kleopatra.

Preobrazbu kroz koju prolazi država Mološana 330-ih godina ovdje ne treba ponovno podrobno objašnjavati. Zapamtimo samo da se u Epiru između 360. i 330. godine u političkoj organizaciji javlja mnogo stvarnih promjena, koje vode prema ujedinjenju oko mološke države kojom upravljaju eakidski kraljevi. To znači da na zapadu Pinda promatramo razvoj sličan onome koji se odigrao u Makedoniji, ali s malim kronološkim odmakom. Filip II. velikim dijelom ostvaruje ujedinjenje prije 350. godine, a tada, polovicom IV. stoljeća, Epir je još podijeljen na brojne države, ali se država Mološana dokazuje kao mogući ujedinitelj i godine 330. karta je do te mjere pojednostavljena da samo Haonija ostaje izvan nove epirske države.

Ujedinjavanje se ostvarilo uključivanjem okolnog stanovništva u *Koinón*

Mološana, kod kojih su, kao što smo vidjeli, čak i najviše institucije dostupne članovima *éthne*. Jasno je da tijekom čitavoga tog razdoblja kralj i dalje dolazi od loze Eakovića i da prvi dužnosnik i dalje nosi naslov "prostata Mološana". Vjerojatno je da su se u više navrata unosile izmjene u samo ime tako povećane države. Ako se najstariji ukazi i odnose na Mološane i na *Koinón* Mološana, nalazimo natpis (128) s izrazom "*próxenoi Molossón kái symmachón*", prokseni Mološana i njihovih saveznika, dok drugi svjedoči o ujedinjavanju Mološana - - Tespročana (129), da bismo naposljetku stigli do začuđujućeg teksta (130) u kojemu "*hói symmachoi tón Apeirotán*" daju "u Epiru" ateliju (oslobođanje od taksi) i enteliju nekom Atintanu imenom Kleomah. Taj natpis valja smjestiti između 317. i 297. godine, a znači da "oni Epirani koji su saveznici" dodjeljuju te povlastice u Epiru. Treba li ime Simahije, Saveza Epirana, smatrati trajnim imenom države sve do pada monarhije oko 232. godine? Valja primijetiti da je korisnik dodijeljenih povlastica u Epiru Atintan, odnosno osoba koja živi na teritoriju u izravnom susjedstvu sa zemljom Haonaca duž doline Aoja. To znači da vjerojatno među "onim Epiranima koji su saveznici" mora biti i Mološana i Haonaca. Ako se prihvati ta hipoteza, onda bi konačno ujedinjenje epirskog stanovništva pod vlašću eakidskih kraljeva (još uvijek) valjalo smjestiti pod kralja Neoptolema, sina Aleksandrovog, koji je na tome natpisu eponim, zajedno s jednim prostatom Mološana. U slučaju da se to rješenje ne prihvati, treba smatrati da je ujedinjenje postignuto u Pirovo vrijeme (297-272), jer on u Italiju vodi vojsku u kojoj Haonci služe uz druge Epirane. Da li se naziv "*Koinón* Epirana", koji se tradicionalno koristi od uspostavljanja republike 232. godine, rabi i ranije, već od Pirovog kraljevanja? To uopće nije nevjerovatno, samo treba zaključiti da nedostaju epigrafska svjedočanstva, možda zbog etolskih haranja u Dodoni godine 219, koja su uništila sve natpise iz najslavnijeg razdoblja epirske povijesti, iz Pirovog doba.

Nakon što smo nakratko pogledali kakav je bio ustroj država u Makedoniji, Trakiji i Epiru, kucnuo je čas da se okrenemo Iliriji i pokušamo odrediti njezinu sličnost sa susjednim područjima ili pak vlastitu originalnost. Naime, trebalo bi znati je li Ilirija imala isti put prema jedinstvu kakav je, čini se, s više ili manje uspjeha obilježio Makedoniju, Trakiju i Epir. No prije no što odgovorimo na ta pitanja potrebno je još dotaknuti pitanje rječnika, odnosno naslovljavanja, koje je vrlo važno zato da se o jedinstvu ili razmrvljenosti Ilira izjasnimo s manje opasnosti od pogrešaka.

Kraljevski naslovi

F. Papazoglu (131) je naročito isticala nazive "*Illyriói*" i "*Basiléus tón Illyrión*" koji se često rabe u literarnim izvorima što se bave tim područjem. Iz toga je izvukla zaključak da je riječ o posebnom *éthnosu*, *Illyrii proprie dicti*, Ilirima u pravom smislu, koje spominju Plinije Stariji i Pomponije Mela (132), te bi ga ona htjela smjestiti "na sjeverozapadne granice Makedonije". Kraljevi bi, počam od Bardileja početkom IV. stoljeća, bili kraljevi tog *éthnosa*, koji se postupno širio od unutrašnjosti prema obalnim područjima. Odatle pa do zamišljanja rodbinske veze između svih tih kraljeva samo je jedan korak i ona ga ne oklijeva učiniti, premda je rodbinske veze nemoguće utvrditi, kao što se to ne može ni kod odriških kraljeva nakon smrti Seuta I.

Preostaje naslov "kralja Ilira" koji se rabi i na grčkome i na latinskom, kod Teopompa, Polibija, Diodora, Plutarha i Tita Livija (133), i koji se pridaje osmoricu kraljeva, prema prebrojavanju koje je napravio P. Carlier (134): Bardileju I, Grabu II, Pleuriji - Pleuratu, Glaukiji, Bardileju II, Agronu, Pleuratu III. i Genciju. Trebalo bi još dodati tekstove u kojima izraz "kralj Ilira" nedostaje, ali koji spominju Ilire i potom navode njihovog kralja. Tako je s Klitom, s anonimnom kraljicom koju je ubila Kinana, kći Filipa II, s Monunijem, Mitilom i Pinesom (135). U nastavku ovog niza referencija, P. Carlier dodaje:

"Očevidno se ne bi moglo isključiti da su pojedini autori pridali nekim ilirskim kraljevima vlast i naslov koje oni nisu imali. S druge strane, bilo bi doista čudno da je devet autora počinilo istu pogrešku u odnosu na trinaest kraljeva. Takvo ustrajanje u pogreški je doista nevjerojatno" (136).

Nisam siguran da je ponavljanje neke tvrdnje ili naslova kod niza autora koji često preuzimaju jedan od drugoga zadovoljavajući dokaz.

Kako bismo se u to uvjerali, dovoljno je pogledati što se događa s Epirom. Autori koji rabe izraz "*Basiléus tón Epeirótón*" ili "*rex Epiri*" vrlo su brojni (137), no koliko vrijede njihove tvrdnje? Kako, na primjer, shvatiti Justina koji Aribu, koji je bio kralj prije godine 360, označava čas kao "*rex Molossorum*" (138), čas kao "*rex Epiri*" (139)? Ta nestabilnost u rječniku otkriva samo da su stari autori prihvatili zgodno naslovljavanje koje omogućava da se, više stoljeća nakon događaja o kojima se izvještava, *grosso modo* smjesti kraljevstvo osobe o kojoj je riječ, no oni uopće ne idu za institucionalnom točnošću. Ne radi li se često s istom nepreciznošću kad je riječ o označavanju cara Svetog Rimskog Carstva njemačke narodnosti i kad se rabi naslov cara Njemačke ili Austrije, u drugom slučaju samo

zato što naslovnik pripada obitelji Habsburgovaca? Već sam barem u dva navrata (140) podsjetio na sukob koji je suprotstavio dva eminentna znanstvenika, P. Lévêquea i P. R. Frankea, oko kraljevskog naslova koji su nosili eakidski kraljevi. I jedan i drugi su bili dovoljno mudri da se uopće ne oslanjaju na literarnu predaju koja ne donosi ništa sigurno, te su se upirali jedino na epigrafsku dokumentaciju koja je prilično siromašna zbog uništavanja u Dodoni godine 219. Sigurno je da je oko 330. godine postojala epirska država u kojoj je Kleopatra obavljala službu tearodoka za doček teora koji stižu iz Arga. Isto je tako sigurno da su u vrijeme kralja Neoptolema, Aleksandrovog sina, (natpis *SGDI* 1336) "oni Epirani koji su saveznici" dodijelili jednom Atintanu povlastice "u Epiru". U izlaganju na VIII. Kongresu grčke i latinske epigrafije u Ateni predočio sam fragment bakrene pločice napisane iskucavanjem, nađen u Dodoni, na kojemu su u dva retka riječi

[B]asiléus

[A]peirotá[n]

što dokazuje da su kraljevi doista živjeli u državnoj cjelini, u kraljevstvu koje je bilo epirsko. No iz toga ne valja prebrzo zaključiti da taj fragment donosi toliko očekivan izraz "kralj Epirana", jer te dvije riječi ne slijede jedna iza druge i moglo bi se među njima rekonstruirati vlastito ime kralja i ime skupštine Epirana, što može biti "*Symmakhía*" ili *Ekklesía* ili pak *Koinón* Epirana. Naposljetku, što se tiče kraljevskog naslova kod Mološana, a potom u epirskoj državi koja je slijedila, sačuvavši istu dinastiju i istog "prostata Mološana", valja priznati da naslov "*Basiléus*" nije bio popraćen etnikom koji bi precizirao zajednicu nad kojom je on imao vlast. Stari su autori samo radi prikladnosti izlaganja rabili izraz "kralj Mološana" ili "kralj Epirana", ili "epirski kralj". Justin kaže za Pira da je "kralj Sicilije i Epira", a to označava mjesta nad kojima se prostire njegova vlast, no kad posvećuje Zeusu Dodonskom nakon pobjede kod Herakleje, kralja Pira se združuje s Epiranima i Tarenćanima (142), i nije označen kao "kralj Epirana".

Ono što je točno za dinastiju Eakovića može se bez prilagođavanja primijeniti i na argeadsku. Problem se postavlja tek u III. stoljeću. Isto je tako s kraljevima u Trakiji, koje stari autori nazivaju bilo kraljevima Odrisa ili kraljevima Tračana. Tako Ksenofont (143) govori o "Amedoku, kralju Odrisa i Seutu, gospodaru (arhontu) primorskih područja", dok Diodor iste dvije osobe obilježava naslovom "kraljevi (*basiléis*) Tračana" (144). U jedinom natpisu koji vlastitom imenu kralja pridodaje etnik, bez naslova "*basiléus*", bilo je nužno precizirati identitet trojice partnera Atenjana: Ketripora Tračanina i njegove subraće, Lipeja Peonca i Graba Ilira (145).

U tim uvjetima, kakvu vrijednost pridati svim tim spominjanjima naslova "kralj Ilira", koja su, kao što smo vidjeli, vrlo česta za označavanje vladara koji vladaju

u Iliriji, od Bardileja početkom IV. stoljeća do Gencija godine 168? Nema razloga pridati više važnosti tome naslovljavanju negoli onome koje su ti isti stari autori primjenjivali na cakidske, argeadske ili tračke kraljeve.

Kraljevi u Iliriji

Sada kad nam je jasniji položaj susjednih kraljevstava, potrebno je izravno pristupiti ilirskom problemu, koji dijeli povjesničare na pristaše jedinstvenog ilirskog kraljevstva i branitelje rasparčanosti južne Ilirije. Kratko podsjećanje na glavne crte ilirske povijesti omogućava da se istaknu neke značajke nužne za dobru analizu situacije. Prvi Grabo (oko 440-415) u vezi je s Atenjanima i to vjerojatno zato što je uz Arabeja linkestidskog intervenirao protiv Perdike i Brazide, što pretpostavlja da mu je kraljevstvo blizu Gornje Makedonije. Bardilej I, čije se ime pojavljuje samo prigodom bitke s Filipom II, koncem njegovoga dugog života, može se smatrati tvorcem moćnog kraljevstva koje od 393. godine nameće danak argeadskim kraljevima, i koji je, godine 385, uz pomoć Dionizija Sirakuškog teško porazio Mološane zapadno od Pinda. Nakon poraza koji je pretrpio od Filipa II, Bardilej, ako je još na životu, ili njegov nasljednik, mora prihvatiti mir koji znači proširenje Makedonije sve do krajeva oko Ohridskog jezera. Tri godine kasnije, tijekom 356, Grabo II, koji je član saveza što su ga Atenjani uz sudjelovanje Tračana i Peonaca osnovali protiv Filipa II, trpi poraz od Parmeniona i postaje "dúlos" u odnosu na Filipa II, a to znači da je otada ovisan o Makedoniji i zbog toga nesposoban za ponovnu antimakedonsku pobunu. Zbog toga se, godine 345/44, kad Filip II. ponovno mora zaratiti s Ilirima koje vodi Pleurija - Pleurat i istodobno se boriti protiv Dardanaca, zacijelo radi o nekom kralju smještenom sjevernije nego što su prethodni.

Stoga se jasno stvara dojam, barem od početka IV. stoljeća, o ilirskom kraljevstvu okupljenom oko Bardileja, pomalo kao što su se Tračani skupili oko Sitalka 430-tih godina. No Bardilej je pod svojom vlašću okupio skupinu *éthne* od kojih svaki ima svoga poglavara, bio on kralj ili ne. Tako je i u Trakiji gdje Sitalk osim Odrisa okuplja Tračane nazvane *autónomoi* ili *abasíleutoi* dok Makedonija Perdike II. u Tukididovom opisu (II, 99, 2) pokazuje vrlo slično lice. Treba podsjetiti na taj tekst jer je temeljan za dobro razumijevanje situacije u Makedoniji i u Iliriji:

"Valja, ustvari, Makedoncima pridružiti Linkeste, Elime i druga *éthne* koji nastavaju više predjele, a saveznici su tih naroda i njihovi podanici, ali imaju svoje kraljeve."

Takav je položaj Makedonije, koji jasno proizlazi iz atenskog natpisa što

pokazuje savez Perdike s Atenom. Na isti način valja predočiti Bardilejevo kraljevstvo tijekom prvih četrdeset godina IV. stoljeća. On, koji je najvjerojatnije Dasaret, okupio je oko sebe veliki broj *éthne* južne Ilirije - ne bi se moglo ustvrditi da su baš sva bila ondje - i njegovi su vojni uspjesi istodobno protiv Argeada i Eakovića posljedica toga širokog saveza, ali su uspjesi ujedno i pridonijeli jačanju saveza, jer vođu koji pobjeđuje vole bogovi, on dobro obavlja svoj zadatak zaštitnika podanika. Ako sudbina oružja više nije tako povoljna, podanici i saveznici napuštaju vođu u potrazi za novim, koji će biti sposoban uspješnije nastaviti.

Konkretno, danas nam se čini nemogućim slijediti F. Papazoglu u njezinoj želji da rekonstruira neprekinuto dinastijsko naslijeđivanje u ilirskom kraljevstvu. Tijekom četrdeset godina Bardilej se znao nametnuti i od svojega je kraljevstva načinio strašnu silu koje su se bojali južni susjedi. No ništa ne upućuje na vezu s Grabom I, koji može pripadati nekom drugom *éthnosu*. Isto je i s Grabom II. koji se pojavljuje godine 357-356. i nema nikakve poznate obiteljske veze s Bardilejem te bi ga bilo prirodnije približiti imenjaku Grabu I. Isto tako ništa ne govori da je Grabo II. raspolagao istom silom kao Bardilej koji je izgubio sedam tisuća ljudi, odnosno dvije trećine svoje vojske. Pobjeđen, Grabo II. potpada pod makedonsku ovisnost kao rob (*dúlos*), ili barem kao vazal, da preuzmemo feudalni termin koji ovdje ne odgovara, ali kojim je lakše istaknuti veze što su od 356. godine spajale Graba s argeadskim prijestolom.

U tim uvjetima, dok izbija novi rat između Makedonaca i Ilira godine 345/44, a Filip širi sukob do Dardanije, prirodno je da ilirski protivnik dolazi iz drugog područja i drugog *éthnosa*, a ne iz Grabovoga. Grabo II, ako je još na životu, i njegov narod poštuju uvjete mira zaključenog godine 356. Oni ne sudjeluju u borbi, za razliku od onoga što se dogodilo deset godina kasnije, 335. godine, kad se pobunio Klit, Bardilejev sin. Mislim stoga da ilirsku kraljevsku vlast koju je obnašao Bardilej, potom Grabo II, pa Pleurija - Pleurat godine 345/44, valja shvatiti kao kraljevsku vlast koja seli od jednog do drugog *éthnosa*, sve dalje od gornje Makedonije, kako Bardilej i Grabo II. trpe poraze i njihov narod dolazi pod neku vrstu makedonskog protektorata, čak i ako nema prave okupacije teritorijâ koje Filip napušta nakon što ih je poharao. Baklju otpora protiv makedonskog napredovanja uvijek preuzima neki vladar ilirskog *éthnosa* koji je još nezavisan. Jesu li Grabo II. i potom Pleurija - Pleurat mogli okupiti sve ilirske narode koji su još bili slobodni od makedonskog tutorstva? Dokumentacija ne omogućava da se na to sa sigurnošću odgovori, no vjerojatno je da porast makedonske prijetnje malo pomalo potiče ilirska *éthne* da se ujedine radi zaustavljanja protivnika. Svaki put treba odrediti novog vođu koji upravlja zajedničkom vojskom.

Ovome opisu situacije u Iliriji valja dodati da nakon ilirskog rata 345/44. godine

Filip pojačava pritisak na južnu Iliriju, i to naročito na Dasaretidu, uzimajući na uštrb kraljevstva svojega šurjaka Aleksandra Mološanina - kojega sâm postavlja na prijestol Eakovića i kojemu vraća elejske kolonije s juga Tesprotije u susjedstvu Kasope - pokrajine i *ethné* Paraveja, Timfeja, Oresta i Atintana. Dasaretida nije u dodiru s Makedonijom samo svojom istočnom granicom, nego i cijelim svojim južnim bokom. Prirodno je da se Dasareti ne mogu pokrenuti protiv Filipa II. dokle god on živi.

Ubojstvo argeadskog kralja koji je od 359. godine izvanredno povećao moć makedonskog kraljevstva koje je objedinio, neizbježno je vratilo nadu u neovisnost ilirskim *éthne* koja su potpala pod skrbništvo od 359, 356, ili tek 345. godine, kao što je i Grcima, posebice Tebancima, dalo primisao o zbacivanju makedonske vlasti (146). To je novi vid događaja iz 335. godine. Ovaj put je riječ o pobuni, a to potvrđuju svi stari izvori. Arijan (147) kazuje da su Aleksandru, dok je stupao na Agrijance i Peonce, "stigli glasnici i dojavili mu da se pobunio Klit, Bardilejev sin, i da mu se pridružio Glaukija, kralj Taulanata". Justin (148) je neodređeniji, ali ipak spominje "pobunu mnogo naroda" (*multas gentes rebellantes*), kao i Diodor (149). Ovoga puta rat nije rođen na granicama makedonskog protektorata nego u samom njegovom srcu, u Dasaretidi, na samim vratima Orestide, ako za lokalizaciju Pelija želimo slijediti mišljenje N. G. L. Hammonda (150). Klit, Bardilejev sin, staje na čelo široke pobune protiv Aleksandra. Hammond predlaže da se toga Klita smatra unukom Bardileja koji je 359. godine pobijedio Perdiku II. i umro malo nakon toga u dobi više od devedeset godina. Ništa ne potvrđuje takav generacijski jaz i ništa ne omogućava da doznamo Klitovu starost 335. godine. Mogao je imati šezdeset ili sedamdeset godina i u tom slučaju biti sin Bardileja I. Tada bi mogao biti poglavar *éthnosa* Dasareta (mada Hammond ustraje u tome da ga smatra Dardancem, donekle udalečenim u Peliju). U tom bi slučaju bio na čelu Dasareta od smrti svojega oca, ali pod vlašću Makedonca Filipa II. Valja ipak primijetiti da se izraz "kralj Ilira" nikad ne pojavljuje uz Klita, dok se rabio za Graba II, a potom za Pleuriju - Pleurata, nakon nestanka Bardileja I.

Vrlo je zanimljivo što Arijan uz Klita spominje i drugog kralja u Iliriji, Glaukiju, kralja Taulanata. To je potvrda da u Iliriji postoji više *éthne*, od kojih svako ima vlastiti ustroj, kao u Epiru i Gornjoj Makedoniji prije Filipa. Taulanti imaju kralja, ostali zacijelo također, a ne može se isključiti da su neka *ahasíleutoi*, kao što je to bilo u Trakiji, Haoniji i kod Tesproćana. U operacijama kod Pelija godine 335. kralj Klit, Bardilejev sin, Dasaret, zapovijeda svojom vojskom i čini se da se ravnopravno odnosi prema Glaukiji, kralju Taulanata. Diodor (151) priznaje ovoga potonjeg kao kralja Ilira, premda je prije toga, a jamačno i istodobno, bio kraljem Taulanata, nakon što je nestao Klit. Vjerojatno je dakle da su i Klita Iliri smatrali

svojim vođom, svojim kraljem. No protivno mišljenju F. Papazoglu (152), Klit može biti "kralj Ilira" ne zato što je Bardilejev nasljednik, jer ni Grabo II, ni Pleurija - Pleurat nisu imali vezâ s tom lozom, nego zato što je stao na čelo ustanaka i što su mu Iliri priznavali ulogu vođe u sukobu s Aleksandrom.

Klit

Arijanovo kazivanje o Klitovom ustanku i ratu protiv Aleksandra godine 335, zaslužuje na u pozornost. Najprije, jasno je da je pobuna Klitovo djelo. On je sa svojim narodom bio podrvgnut vlasti Filipa Makedonskog od poraza svojega oca Bardileja 359. godine. Pridružuje mu se Glaukija, kralj Taulanata, ali on je kralj * thnosa* koji nije pogodilo makedonsko napredovanje prema sjeverozapadu. Vidjeli smo da su Taulanti blizu kolonije Epidamna - Dirahija, da su smješteni između rijeka Škumbi i Mati u predjelu današnje Tirane i njezinog zaleđa (153). Popis Ilira povezanih s Klitovom pobunom može biti veći, ali Arijan je zadržao samo ime Glaukije, kao glavnog Klitovog partnera.

Klit se najprije uspio dočepati Pelija, koji je zacijelo držala makedonska posada jer je to bila "najbolje utvrđena točka u zemlji", na desnoj obali Eordaika (Devoll), u blizini današnjeg grada Bilishta, istočno od Kor e, sasvim blizu današnje albansko-grčke granice, koja je u antici takoe  bila granica između Orestide i Dasaretide, između Ilirije i gornje Makedonije. Zauzimanje Pelija izravna je prijetnja Gornjoj Makedoniji koja je u opasnosti da je osvoji Klitova vojska pojačana trupama što ih predvodi Glaukija. Čim je stigao, Aleksandar postavlja opsadu oko grada i prije dolaska znatnih snaga pod Glaukijinim vodstvom uspijeva zatvoriti Klitove trupe izgradnjom utvrđenog opkopa. I ako ne slijedimo podrobno priču o operacijama (posebice uspjeti Filotin pokušaj da s ravnice Kor e dopremi opskrbu, unatoč Glaukijinim pokušajima da ga u tome spriječi), zanimljivo je pokazati točne podatke koje navodi Arijan o organizaciji ilirske vojske: "gomila konjanika, kopljanici, pra ka i i hopliti ne u zanemarivom broju". To je vojska čija je oprema vrlo slična opremi protivnika. Ako su 385. godine Iliri primili pet stotina hoplitskih oprema što ih je poslao Dionizije Sirakuški i povjerili ih svojim najboljim borcima, pola stoljeća kasnije usvojili su tu panopliju i rapola u falangom koja se ne može mjeriti s makedonskom, ali čijih se manevara Aleksandar ipak boji. Na koncu su Klitove i Glaukijine trupe dopustile da ih iznenadi makedonski no ni napad koji je Ilirima prouzročio goleme gubitke, a preživjeli su pobjegli prema zapadu dok su ih gonile Aleksandrove trupe "do taulanskih planina", precizira Arijan (I, 6, 10), onih koje Hammond smješta vjerojatno blizu Elbasana, na srednjem toku  kumbija. Arijan dodaje: "Klit se najprije bijaše sklo-

nio u grad (Pelij); zapalio ga je i pobjegao Glaukiji, k Taulantima". Hammond završava članak dodajući: "They decided to submit to Alexander". Treba reći da Arijan ništa takvo ne spominje. Jednostavno se od tog Klitovog poraza i požara u Peliju više ne govori o Ilirima, nego se stari povjesničari više bave prenošenjem događaja s Aleksandrovog pohoda u Egipat i u Aziju. Vjerojatno je da su za Antipatrovog regentstva Dasareti ponovno pod makedonskom vlašću, a obnovljeni Pelij ostaje pogranični grad, na ulazu u Makedoniju (154). Klit je, na neki način, kralj u egzilu koji se sklonio kod Glaukije, kod Taulanata. Ništa nam ne omogućava da saznamo koliko je trajao Klitov boravak na Glaukijinom dvoru, vrijeme njegove smrti ni kada je Glaukija zamijenio Klita kao vođa Ilira, kao kralj Ilira, ma koliko taj naslov imao stvarni smisao.

Tijekom pohoda Aleksandra Velikog u Aziju, Iliri više ne uznemiravaju Makedoniju. Aleksandar je sa sobom poveo neke Ilire, budući da Kvint Kurcije navodi "pet tisuća Ilira, Tračana i Tribala" u toj vojsci (155). Vjerojatno se radi o Ilirima s istoka, onima koji su pod makedonskom vlašću od 359. 356. i 354. godine, ili tek od pelijskoga rata 335. godine. Neki od tih Ilira igrali su značajnu ulogu uz osvajača, kao "Ilir Piton, postavljen na čelo Velike Medije" (156). Unutrašnji poslovi Ilirije nedvojbeno su teški tijekom toga razdoblja. Ne zna se ništa o keltskom napredovanju s Dunava, no vrlo je vjerojatno da je sve jači pritisak na Ilire na sjeveru i istoku, posebice kod Dardanaca. S druge strane, unutrašnje svađe tjeraju Ilire da šalju poklisare Aleksandru, jamačno zato da rješava interne sukobe. Diodor ističe da u poslanstvo dolaze predstavnici grčkih gradova, Makedonci, "Iliri i mnogo onih koji žive uz Jadransko more" (157). To znači da je ilirska poslanstva ne odnose samo na stanovništvo u unutrašnjosti, nego i na zapadne Ilire, što bi se lako moglo primijeniti posebice na Taulante.

Nakon smrti Aleksandra Velikog, neki su Iliri, kao i neki Tračani, pristupili antimakedonskom savezu koji se formirao oko Atenjana godine 323. No za Diodora (158) je to odabrao samo mali broj "zbog mržnje prema Makedoncima". Tko su oni bili? Ako je riječ doista o manjini, ne može biti govora o skupinama Ilira u jednom kraljevstvu, nego prije o nezavisnom *ethnosu*. Isto tako među atenskim saveznicima Diodor otkriva nazočnost Mološana vjernih Aribi, zacijelo kralju izgnanom godine 343. kojega je zamijenio Aleksandar Mološanin, a navodno ga je pozvala natrag Olimpijada, no čija se vlast, izgleda, nije protezala na sve Mološane, a još manje na sve Epirane (159).

Glaukija

Taj kralj Taulanata, nazočan uz Klita pod Pelijem 335. godine u ratu protiv Aleksandra, a čija se vojna snaga čini jednakom snazi dasaretskog kralja, prihvatio je Klita nakon poraza i igrao aktivnu ulogu sve do konca IV. stoljeća, tako da ga se često smatralo gotovo novim osnivačem ilirske države, nakon velike epohe Bardileja I, početkom istoga stoljeća. Vidjeli smo da u zamisli o kontinuitetu od Bardileja I. do Glaukije ima nečega maštovitog. A stvarna je, čini se, zapravo pojačava snažnog kraljevstva koje je okupio Bardilej I. i koje je nakon 359. godine jako oslabilo. Naziv "kralj Ilira" primijenjen na Graba II. i Pleuriju - Pleurata odnosi se na kraljeve koji dolaze iz različitih *éthne* cjelokupnog ilirskog naroda. Klit, Bardilejev sin, pobunio se protiv makedonskog skrbništva godine 335. i dobio značajnu pomoć Glaukije, taulantskoga kralja, prije no što će se k njemu uteći nakon poraza i požara Pelija.

Ništa se ne zna o Glaukijinom djelovanju nakon 335. pa do 317. godine kad prima mladog Pira, Eakidovog sina. Dječak je imao dvije godine i nije mogao ostati u Epiru nakon smjenjivanja svojeg oca "zajedničkom odlukom" Epirana, kako to kaže Diodor. Mali Pir odveden je kralju Taulanata koji je blizu sjeverne granice Epira, što pokazuje učestalost odnosa između epirske i ilirske zemlje. Ne znači ići u tuđinu ako se krene od Pasarona ili iz Dodone u zemlju Taulanata i ta opaska jasno pokazuje posredničku ulogu koju Epir može igrati između Grčke i Ilirije. Epirani održavaju dobre odnose kako na jugu tako i na sjeveru, što potvrđuje i Glaukijin brak, jer je malog Pira prihvatila Beroja, Eakovička princeza udana za Glaukiju (160). Neposredna posljedica toga prihvaćanja koje bi ojačalo veze između Ilirije i Epira ako se dijete jednog dana popne na prijestol Eakovića, bili su napeti odnosi Glaukije s Makedonijom, tada u rukama Kasandra, Antipatrovog sina. Kao što primjećuje P. Lévêque (161): "Izvjesno je da Glaukiju na tu odluku nije mogla natjerati samo snaga obiteljskih veza, pa ni suosjećanje s djetetom bez obrane i bez pomoći... Njemu je Makedonija prirodni neprijatelj. Prihvaćajući Pira uveo je u svoju igru važan adut protiv Kasandra".

Glaukija je držao Pira uza se tijekom deset godina, i čak ga je usvojio kao jednog od svojih sinova prije no što će ga ustoličiti na očevom prijestolu godine 307, odbivši Kasandrov prijedlog da mu isplati dvije stotine talenata ako mu izruči dijete.

Sukob između Glaukije i Kasandra postaje izravniji 314. godine. Kasandar je najprije poslao u Epir epimeleta Likiska koji zemlju stavlja u veliku ovisnost o Makedoncima, nedvojbeno na isti način kao što su to učinili Filip II. i Aleksandar s istočnom Ilirijom kako bi osigurali da ostane pitoma. Nakon intervencije u

Akamaniji, Kasandar je, prošavši Leukadom i Apolonijom, odnio pobjedu protiv Glaukije i nametnuo mu sporazum o neutralnosti. Ne samo da je Apolonija osvojena, nego je Kasandar uspostavio posadu u Epidamnu (162).

No Glaukija nije dugo poštovao mir povoljan za Makedonce. Diodor (163) izvještuje da je sljedeće godine Akrotat, sin spartanskoga kralja Kleomena, pošavši u Akragant na Siciliji, nakon što su ga vjetrovi otjerali u Jadransko more, morao pristati na teritoriju Apolonije i našao da ju opsjeda Glaukija, "kralj Ilira". Uspio je nagovoriti Glaukiju da podigne opsadu i utanači nagodbu s Apolonjanima. Jesu li stanovnici grčke kolonije gajili nepovjerenje prema ilirskom kralju? Valja podsjetiti da je prethodne godine Kasandar zauzeo grad i Diodor (164) potom potvrđuje da je u gradu ostala makedonska posada, tako da se mora pomisliti kako je u vrijeme intervencije Akrotata spartanskog Glaukija ustvari opsjedao garnizon vojnika na Kasandrovoj plači. Nije mogao privesti kraju svoju operaciju, no malo potom korkirska je intervencija uspjela istjerati Kasandrovu posadu, kako iz Epidamna, tako i iz Apolonije. Na zapadu nitko nije želio da se makedonska nazočnost trajno ustali na jadranskoj obali, režući tako balkanski poluotok s istoka na zapad. Ilir Glaukija htio je otjerati Kasandra iz Ilirije koja je postala veza između Makedonije i velikih luka na jadranskoj obali, što je pretpostavljalo da Makedonija drži veliki dio Ilirije: Atintaniju, Desaretidu, dolinu rijeke Škumbi, odnosno zemlju Partina, a za područje Epidamna čak i zemlju samog Glaukije. No Korkirani nisu ništa više nego Glaukija željeli da se Kasandar trajno učvrsti u jadranskim lukama. To objašnjava stvarnu suglasnost između Glaukijinih i korkirskih interesa. Treba podsjetiti da Korkirani i Taulanti već imaju staru navadu surađivanja, jer se to već dogodilo u građanskom ratu koji je prethodio peloponeskom, prije 433. godine.

Kad su Apolonija i Epidamno oslobođeni makedonskih posada, Korkirani ostavljaju Apoloniju da bude nezavisna, dok je Epidamno predan Glaukiji, "kralju Ilira". Različita sudbina dvaju gradova dobar je pokazatelj teritorijalnog širenja Glaukijinog kraljevstva. Zemlje njegovog naroda okružuju Epidamno - Dirahij, ali prema jugu Glaukija zacijelo nije prešao Škumbi pa mu se dakle ne može povjeriti Apolonija na obali Aoja. Zbog toga Apolonija zadržava svoju nezavisnost. No ta situacija nije potrajala: od 312. godine Kasandar dolazi u Epir i ponovno opsjeda Apoloniju jer je grad istjerao njegove vojnike i predao se Ilirima, kaže Diodor (165). To jasno pokazuje da je Kasandar vrlo brzo napredovao prema jugu i približio se granici s Haonijom kako bi kontrolirao južnu Iliriju. Kasandar trpi težak poraz pod zidinama Apolonije kojoj su pohrlili upomoć svi saveznici, zasigurno Glaukijini Iliri, ali vjerojatno i Korkirani. Nakon povlačenja Kasandra koji se bojavao dolaska zime (312/311), Korkirani napokon istjeruju Kasandrovu posadu s

otoka Leukade. Time je završila makedonska intervencija u tim krajevima južne Ilirije, na koje se, naprotiv, može širiti Glaukijina vlast.

Kažimo naprosto da otprilike u isto vrijeme druga zbivanja zahvaćaju krajeve sjevernije od Ilirije, jer Justin čak želi uspostaviti vezu između Kasandrovog povratka u Apoloniju i preseljenja dvadeset tisuća Autarijata (166), što F. Papazoglu s razlogom odbacuje. Tek nakon što ga je godine 310. Audoleon, peonjski kralj, pozvao upomoć, Kasandar intervenira da spasi Peoniju od navale Autarijata istjeranih iz svoje zemlje koja je, prema Justinu, bila preplavljena žabama i štakorima. On ih konačno smješta pored planine Orbel, na granici između Makedonije i Trakije, istočno od Strimona. Treba li u tome vidjeti posredne posljedice kretanja Kelta prema jugu? To je jamačno preuranjeno, ali nije nemoguće da je prvi galski napad pomogao Autarijatima da se pokrenu. Što se tiče Apijanove verzije (168) koja u toj navali štakora i žaba vidi Apolonovu osvetu prema Autarijatima koji su navodno zajedno s Keltima opljačkali delfsko svetište, ona je zacijelo stavljanje događaja iz 279. prije onih 310. godine, osim ako neka druga migracija nije povukla dijelove Autarijata u III. stoljeću.

Kasandrovo slabljenje objašnjava se širenjem Glaukijinog kraljevstva. On dovršava svoje djelo godine 307, kad svojega štićenika, mladog Pira, uspijeva postaviti na prijestol Eakovića. Za ilirskoga kralja to je bilo osiguranje da ima vjernog saveznika na južnom boku, kako bi mogao odgovoriti na svaku novu Kasandrovu intervenciju. Iste godine Demetrije, sin Antigona Jednookog, dolazi u Grčku, posebice u Atenu. Je li on potaknuo Glaukiju da postavi Pira na vlast u Epiru? To je dvojbeno, ali istina je da se na Herinim svečanostima 303. godine Demetrije ženi Dejdamijom, Pirovom starijom sestrom, što osigurava Poliorketovu podršku protiv Kasandrove Makedonije, ako se ukaže potreba. To Pirovo kraljevanje traje samo pet godina. Godine 302, kad mu je bilo sedamnaest godina, Pir napušta svoje kraljevstvo da prisustvuje vjenčanju jednog od Glaukijinih sinova s kojim je odrastao, a "Mološani otjeraše njegove prijatelje, opljačkaše njegovo blago i predaše se Neoptolemu" (169). Čini se da Pir nije mogao ponovno računati na svojega zaštitnika Glaukiju kako bi se suočio s tim obratom sudbine. P. Lévêque to objašnjava intervencijom Kleonima, brata Akrotata spartanskoga: "Čini se da mu ni sam Glaukija, koji je dotad igrao tako veliku ulogu u njegovom životu, nije bio u stanju pomoći. Pod pritiskom Kleonima, izgleda da je tada izgubio Epidamno i Apoloniju". Premda je Diodor jasno potvrdio Kleonimovu intervenciju u Korkiri (171), ništa ne kaže o velikim ilirskim lukama. Svrgavanje Pira koji s Demetrijem odlazi u Aziju i bitku kod Ipsa, poraz je za Glaukiju čije se kraljevanje produžuje barem od 335. do posljednjih godina IV. stoljeća. On je zasigurno stvorio moćno kraljevstvo, mnogo zapadnije od kraljevstva Bardileja I. početkom IV. stoljeća.

Zaštita koju je davao mladom Piru mogla je biti vješta politička računica, u nadi da će na zapadu izgraditi zajednički front protiv makedonskih rovarenja, koji bi vodio ilirski kralj. Stvarnost se pokazala drugačijom, zbog Pirovoga vojnog i diplomatskog talenta. On se vratio na vlast u Epiru od 297. godine, nakon boravka u Aleksandriji, koji mu je pribavio podršku lagidskoga kralja.

Ilirija poslije Glaukije

Stari su autori prenijeli malo obavijesti o ustroju Ilirije početkom III. stoljeća. Plutarh (172) daje neke pokazatelje u povodu višestrukih Pirovih vjenčanja. Nakon smrti Antigone, kćeri Berenike udane za Ptolemeja Sotera, i majke Ptolemeja Epirskoga, Pir se oženio Lanasom, Agatoklovom kćeri koja mu je u miraz donijela Korkiru i dala sina Aleksandra, budućega Aleksandra II. epirskog (vjenčanje je datirano u 295.), potom, prije 292. godine, Birsenom, kćeri Bardileja ilirskoga (Plutarh tome imenu daje dva l) koja mu je rodila trećeg sina, Helena, prije no što se vjenčao još i s kćeri kralja Audoleonta peonskoga.

Taj kralj Bardilej, čije se savezništvo Piru čini poželjno, zacijelo je potomak Bardileja I, čiji su *éthnos* sigurno Dasareti, a vjerojatno sin Klita koji je bio Glaukijin saveznik 335. godine. Plutarh mu daje naslov "kralj Ilira", kao i njegovom slavnom imenjaku i, barem prešutno, kao ocu Klitu. Razumljiv je Pirov interes za približavanje Dasaretima, s one strane Atintanije.

Naime, od 295. godine Pir je uspio znatno povećati kraljevstvo prema sjeveroistoku, prilikom svađa u kojima su se suprotstavljala dva Kasandrova sina. Jedan od njih, Aleksandar, obratio se Piru kako bi učvrstio svoj položaj pred pretenzijama brata Antipatra da vlada sam. Pir je žurno odgovorio na poziv, ali najprije traži da Aleksandar prizna otcjepljenje - moglo bi se reći vraćanje Epiru - pokrajina Paraveje i Timfeje koje je godine 343. Aleksandar Mološanin prepustio svome šurjaku Filipu II. Tomu se zacijelo pridodaje otcjepljenje Atintanije i Atamanije, no ovdje je zanimljiva samo prva. Sada je jasnija korist od braka s Birsenom, kćeri Bardileja II, Dasareta, kralja Ilira. Pir za svoj račun preuzima makedonsku politiku širenja iz prethodnih šezdeset godina. "Barbarski" brak koji je uslijedio sa kćeri Peonca Audoleonta još više osnažuje politiku prodiranja na sjeverozapadni bok Makedonije. Postupno Pir stvara pregradu između Makedonije i južne Ilirije i izolira ih jednu od druge (173). To znači da je Bardilej II, čak i ako mu Plutarh dodjeljuje naslov kralja Ilira, vladar čiji je utjecaj poprilično smanjen. Naime, poslije Kasandrove smrti slabljenje Makedonije vratilo je stanovitu autonomiju Dasaretidi i sjevernim krajevima Ilirije. No ni u čemu nije dostigao Glaukijinu moć i, čim je postao nezavisan, morao je potražiti savez s Pirom i njegovu pomoć, zamjenjujući

makedonsko skrbništvo epirskim.

Ako ne znamo ništa drugo o Bardileju II, osim opaske u povodu vjenčanja njegove kćeri s Pirom, korisno je, naprotiv, pratiti djelovanje eakidskoga kralja. Čak i prije toga vjenčanja, Demetrije Poliorket se uspio dočepati Makedonije i za Pira predstavlja suparnika opasnog na drugi način nego što su to bila Kasandrova djeca. Svrha okruživanja zapadnog boka Makedonije savezom s Dasaretima, a potom s Peoncima, jačanje je epirskog položaja. Demetrije osvaja prvi poen uzevši Korkiru putem braka s Lanasom godine 290, no sljedeće godine Pir uništava makedonsku vojsku pod Pantauhovim zapovjedništvom. Pohod iz godine 288. završava Demetrijevim bijegom i proglašenjem Pira makedonskim kraljem (Plutarh, *Pirov život*, 11, 6), zahvaljujući okupljanju vojske koja je nedvojbeno dobrim dijelom sastavljena od ljudi iz gornje Makedonije. Nedugo potom Pir mora prepustiti Lizimahu, koji se smjestio u Trakiji, istočni dio Makedonije, zasigurno cijelo područje istočno od Aksija, no zadržava središte makedonske države. Postavši tesalskim kraljem 287. godine, Pir se dvije godine kasnije sukobljava s Lizimahom koji od njega preuzima Makedoniju i Tesaliju i svodi ga na Epir, ali Veliki Epir.

Pir je, u stvari, intervenirao i u Iliriji, nakon što je proširio kraljevstvo na istok i sjeveroistok pripajanjem Paraveje, Timfeje i Atintanije, a na jugu i jugoistoku preuzimanjem Atamanije, Amfilohije i Ambrakije koja mu je postala sjedištem, te skrbništvom nad Akamanijom, prije no što će godine 281. preuzeti Korkiru. Njegova djelovanja u Italiji nije lako datirati. Može se zamisliti da je čekao kraj makedonske pustolovine da se okrene prema sjeveru, no skloniji sam vjerovati da su se pohodi u Iliriju odigrali ranije i da su uključeni u cjelokupni naum koji je išao za tim da poboljša Pirove izgleda protiv Demetrija, makedonskoga kralja. P. Lévêque (174) je prikupio razne tekstove koji govore o tim akcijama kralja Pira u Iliriji. Jedino je teško točno odrediti gdje su smještene te operacije u južnoj Iliriji. Valja se također upitati o motivima za te intervencije, čak i ako zahvalnost nije učinkovit element u međunarodnim odnosima. Čini se da zaštita koju je uživao tijekom deset godina djetinjstva nije spriječila Pira da se uplete u taulantske poslove, kao ni u one drugih zapadnih Ilira. Treba li pretpostaviti da su nakon Glaukijine smrti uslijedile obiteljske svađe i da je Pir intervenirao u obrani interesa jednog ili drugoga Glaukijinog sina, s kojima je odrastao? Ako takva razmatranja mogu doći u obzir, postoji bojazan da su poslužila samo kao izgovor za Pirovu intervenciju u južnoj Iliriji.

Najprije valja procijeniti da kontrola nad Atintanijom od 295. godine stavlja Pira u izravan dodir s teritorijem Apolonije, u vrijeme kad Bilioni još nisu uspostavili vlastitu organizaciju nakon što su napustili atintansku zajednicu. Preuzimanjem Apolonije, koja prelazi iz Glaukijinog u Pirovo skrbništvo, i save-

zom s Dasaretom Bardilejem II, Pir dotiče teritorij Partina u dolini rijeke Škumbi i preko te doline stiže do područja Taulanata. Ako postoji sukob, on se stvara radi kontroliranja područja Škumbija i dalje prema sjeveru. Justin se ograničava da vrlo kratko sažme: "U ratovima protiv Ilira, Sicilaca, Rimljana, Kartažana, nikada nije bio poražen, a čak je najčešće bio pobjednik". Apijan (176) opisuje Agronovo kraljevstvo u vrijeme prvog ilirskog rata godine 230: "Agron je bijaše kralj onoga dijela Ilirije smještenog na Jonskom zaljevu koji nekoć posjedovahu Pir i njegovi nasljednici". To je potvrda da se područje eakidskih kraljeva širilo, u Iliriji počam od Pira, i da je osvojeno zadržano u epirskom posjedu do pada kraljevske vlasti oko 232. godine. No to ne omogućava da se odredi opseg ekspanzije prema sjeveru. Vlast nad Apolonijom potvrđuje odlomak Plinija Starijeg (177) koji Piru pripisuje utopijski naum da položi most od Hidrunta do Apolonije, što pretpostavlja da Pir drži Apoloniju. Dion Kasije (178) daje zanimljive podatke kad piše: "Etolci koji tada bijahu vrlo moćni, *Filip* Makedonski (možda *Aleksandar*, sin Kasandrov, prije nego *Filip* njegov brat) i dinasti u Iliriku služili su Piru". Ovdje je važno primijetiti izraz u pluralu: ilirski dinasti, što svjedoči da se Pir nije morao boriti protiv jedinstvene države koju je vodio jedan Glaukijin sin ili Bardilej II, Dasaret. Suočen je s nizom kraljeva koje je jednog za drugim učinio svojim slugama, bilo da su oni kraljevi Partina, Dasareta, Taulanata, itd.

Najbogatiji obavijestima je Frontinov tekst (179), koji navodi da je Pir, kralj Epirana, htio zauzeti glavni grad jednog ilirskog *éthnosa*, njegovo središte (ono što Frontin naziva *civitas*). U žarkoj želji da uspije, on napada druga mjesta (*urbes*, - termin je namjerno različit, no može se činiti neprikladnim, Tit Livije radije rabi *castellum* ili *oppidum* -), a žitelji glavnog mjesta uzdajući se u zidine svoje *civitas*, hrle pomoći drugim utvrdama. Pir tada poziva natrag svoje trupe i lako zauzima *civitas* u kojoj nema branitelja. Opis je precizan i dobro se vidi organizacija teritorija toga *éthnosa* s njegovim glavnim središtem i nizom sekundarnih središta, možda samo utvrda koje okružuju njihovo područje. N. G. L. Hammond (180) iz toga želi izvući zaključak da je Pir napao Skodru, jer već ima Taulante na svojoj strani. To uopće nije izvjesno, jer se strategija koju koristi Pir mogla jednako dobro primijeniti na osvajanje teritorija Partina kao i Taulanata ili bilo kojeg drugog ilirskog *éthnosa*.

Kako bi se odredio razmjer epirskog napredovanja prema sjeveru, treba postaviti pitanje o položaju Epidamna - Dirahija u Pirovo vrijeme. Je li taj grad dijelio sudbinu Apolonije, što nije nemoguće, ako se prihvati da su Taulanti dio južne Ilirije koju je Pir pripojio? Radije bih povjerovao da epirsko širenje uopće nije prešlo dolinu rijeke Škumbi, a kontroliranje toga područja omogućavalo je da se drže glavni putevi koji su povezivali Jadran i Makedoniju, bilo obalama Ohridskog

jezera, bilo južnije Dasaretidom i Atintanijom. Naravno, takvo ograničavanje ne isključuje epirske upade na sjever, k Taulanatima, ali bez potpunog priključivanja taulantskog teritorija eakidskom kraljevstvu. Do tog zaključka može dovesti kovanje novca kralja Monunija, (Sl. 5-7) za kojega se zna da je vladao oko 280. godine, dakle za Pirovog života, i čiji novac nosi ime Dirahija u skraćenom obliku: DYPPA, DY/P, D/YP, DY. Uska veza koja izgleda postoji između toga kralja i grada Epidamna - Dirahija može značiti da je veliki lučki grad pod vlašću toga vladara, a ne njegovog suvremenika Pira. No proučavanje novca može dovesti i do drugog rješenja.

Sve u svemu, razdoblje od nestanka Glaukije nakon 302. godine pa do pojave kralja Monunija daje tek malo obavijesti o životu u Iliriji i njezinom ustrojstvu. Jedini kralj Ilira, Bardilej II, pojavljuje se samo prigodno, u povodu vjenčanja svoje kćeri Birsene s Pirom. Jedini važni događaji su oni u kojima je Pir glavni sudionik. Eakidski kralj smatra Iliriju dodatnom snagom u borbi za slabljenje Makedonije, opasnom u vrijeme Demetrija Poliorketa, nakratko osvojenom, potom prepuštenom Lizimahu. Ilirski dinasti su u službi Pira, nasuprot njega ne stoji jedinstvena država, što pogoduje njegovom napredovanju prema sjeveru, nedvojbeno do rijeke Škumbi.

Kralj Monunije pojavljuje se samo jednom u literarnoj predaji, u Prologu Pompeja Troga (181) koji spominje "rat što je Ptolemej Keraun vodio u Makedoniji s Monunijem Ilirom i Ptolemejem, Lizimahovim sinom" koji se može smjestiti samo u 280. godinu, prije prvoga vala keltskog naleta što je zbrisao makedonsku vojsku i ubio Lagidovog sina (kraj 280. ili početak 279). Za upoznavanje Monunija raspoložemo dakle samo tom opaskom i novcem koji se kovao u njegovo ime s kraticom grada Dirahija. (Sl. 5-7) Očividno je to premalo da ga se precizno smjesti. Nasreću, F. Papazoglu je podsjetila da u Berlinskom muzeju postoji kaciga nađena na obalama Ohridskog jezera, s natpisom ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ (182). Je li riječ o osobnoj Monunijevoj kacigi ili, kao što je mislio Wiegand, o kacigi nekog od njegovih vojnika? To nije moguće reći, no zacijelo je dvojbeno da bi svaka kaciga njegovih vojnika nosila takav natpis izrađen ubađanjem.

Monunijev novac također zaslužuje nešto pozornosti prije no što se izjasnimo o pripadnosti toga vladara ovoj ili onoj etničkoj skupini. Dobro bi bilo najprije otkloniti prijedlog H. Ceke (183) koji je Monunijevu izradu novca htio smjestiti u Dirahij 350. godine i toga kralja smatrati Glaukijinim pretečom, a ne nasljednikom. Naravno, taj prijedlog pretpostavlja postojanje dvaju kraljeva imenom Monunije, jednoga oko 350, a drugoga 280. godine, sukladno svjedočanstvu Pompeja Troga. Sada smo se vratili na postojanje jednoga kralja (184). Među novcem kralja Monunija su:

- jedna tetradrahma makedonskog tipa (Sl. 5): na aversu, Aleksandrova glava nadesno s Heraklovom lavljom kožom; na reversu, Zeus sjedi držeći orla i žezlo, s legendom ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ. Čini se da taj tip pokazuje želju kralja Monunija da se uvrsti među diadohe, kao pretendent na gospodarenje cijelom Makedonijom, ili njezinim dijelom možda u povodu svojega sukoba s Ptolemejem Keraunom

- Monunijeve tridrahme ili stateri koji preuzimaju tradicionalni tip statera iz Dirahija i Apolonije (Sl. 6 i 7): na aversu krava stoji nadesno, okrećući glavu da poliče tele koje doji, često s gubicom vepra iznad krave; na reversu, cvjetni motiv koji simbolizira možda Alkinojeve vrtove s etnikom ΔΥΡΡΑ ili ΔΥΡ i ponekad vrškom koplja i buzdovanom, dok je ime novčarskog dužnosnika zamijenjeno oznakom ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ. Postoji niz inačica, s kravom nalijevo, sa ili bez buzdovana i vrška koplja i s etnikom ΔΥΡΡΑ, ΔΥΡ/Ρ, ΔΥΡ, ΔΥ, ili bez ikakve oznake grada Dirahija. U još neobjavljenoj ostavi novca, nađenoj u Cakranu, na desnoj obali Aoja, dvadesetak kilometara od Apolonije, među gotovo dvije stotine kovanica četrdeset je Monunijevih, a one su različitih tipova kakvi su već spomenuti.

O. Picard je nedavno usporedio novac iz Olinta i Tasa na kojemu je etnik zamijenjen imenom Sparadoka, brata odriskoga kralja Sitalka i oca njegovog nasljednika Scuta (185) i novac kralja Monunija dirahijskog tipa. Dugo se vjerovalo da je kovanje Monunijevih statera znak da je kralj doista zauzeo grad. "No - piše Picard (186) - ništa ne upućuje na pretpostavku da je Sparadok ikada bio gospodar Olinta, a po našim obavijestima isključeno je da je ikada osvojio Tas. Drugim riječima, usporedba između Sparadokovog i Monunijevog kovanja novca navodi na dvojbu o shemi po kojoj preuzimanje određenog monetarnog tipa pretpostavlja vojno osvajanje i nastojanje da se jedan tip zamijeni drugim". Za njega ta želja za preuzimanjem monetarnog tipa velikog trgovačkog grada kakav je bio Dirahij ima političko-gospodarske razloge. "Ako se preuzme monetarni tip određenog novca, do te mjere da je moguća zbrka, to se nedvojbeno čini zato da se iskoristi kvazi-identitet i moguća zbrka, kako bi se, barem djelomice, nove kovanice uključile u optjecaj novca koji se oponaša". I vrlo oprezno zaključuje: "Stoga se pitam - no to je samo hipoteza - ne bi li se preuzimanje tipa novca kolonijskih gradova moglo objasniti odlukom vladara iz unutrašnjosti da produže korisnu monetu, koja je, štoviše, na tome području postala neophodna u razmjeni, čak i ako ju je napustio grad koji ju je stvorio".

Ta oprezna analiza stručnjaka djeluje vrlo uvjerljivo, tako da dovodi u pitanje preuzetu predodžbu da Monunijevo kovanje novca jasno pokazuje kako je on bio gospodar Dirahija. Moglo je biti i drugačije i Monunije je mogao kovati novac da

olakša razmjenu svojemu kraljevstvu, a da uopće ne posjeduje lučki grad. Valja priznati da su povjesničari dosad imali ponešto muke da usklade razvoj epirske sile pod Pirovim kraljevanjem i Monunijevo preuzimanje Dirahija. Rješenje je moglo biti u ograničavanju epirskog napredovanja duž doline rijeke Škumbi. Ili se pak htjelo prihvatiti da je Monunije iskoristio Pirov odlazak u Italiju, od 280. godine, kako bi nagrizao epirske posjede u južnoj Iliriji, uključivo i Dirahij. Objašnjenje koje predlaže O. Picard omogućuje da se ta velika luka isključi iz teritorija koji kontrolira Monunije, o kojemu se uostalom zna da je ratovao s Ptolemejem Keraunom u Makedoniji, zajedno s jednim Lizimahovim sinom, i da mu je kaciga nađena pored Ohridskog jezera.

Naši su prethodnici imali inventivnog duha da lokaliziraju kralja Monunija. Od Droysena traje zamisao da ga se učini dardanskim kraljem, samo zato što je stoljeće kasnije Gencije oženio kćer Dardanca Monunija (187). Ta predodžba odgovara N. G. L. Hammondu (188). Za njega je Monunije onaj dardanski kralj koji je, prema Justinu (189), ponudio dvadeset tisuća naoružanih ljudi kao pojačanje Ptolemeju Keraunu da zaustavi keltski nalet, pojačanje koje je novi makedonski kralj s prezirom odbio, a koje ga je moglo spasiti i poštediti središnju Grčku tolikih haranja. Identifikacija koja počiva na običnoj homonimiji nije čvrsta, tim više što je ime Monunije bilo uobičajeno u Iliriji i izvan nje (190). F. Papazoglu (191) u kralju Monuniju radije gleda sina Bardileja II. ili Graba II, kralja Ilira u pravom smislu riječi. K. J. Beloch i C. Schütt više su bili mišljenja da je riječ o nasljedniku Glaukije kao kralja Taulanata, budući da to opravdava novac iz Dirahija koji nosi kraljevo ime. Taj je argument danas izgubio mnogo na snazi. Ostalo je premalo elemenata da se odredi Monunijev *éthnos*. On bi mogao pripadati Taulantima, i to onima koji su se povukli u istočne planine, ili nekoj etničkoj skupini blizu Ohridskog jezera i u dodiru s Makedonijom, no naša dokumentacija ne omogućava jasan odabir, kao što ne može ni jasno presuditi u pitanju širenja Epirana prema sjeveru u vrijeme Pira koji je stigao barem do Škumbija, ali je mogao doći i do Epidamna - Dirahija.

Ana Komnena (1083-1148) u *Aleksijadi* (III, 12, 8), u povodu normanske opsade Dirahija koju je predvodio Robert Guiscard 1081. godine, pruža indicaciju koja bi išla u tom smjeru, kad kaže:

“U tome gradu boraviše negda epirski kralj Pir kad se poveza sa stanovnicima Tarenta i zapodjene s Rimljanima žestoki rat u Apuliji”.

Ta tvrdnja koja ne počiva ni na kojem danas sačuvanom starom izvoru, navodi Dirahij kao luku - ili jednu od luka - za ukrcavanje Pirovih trupa za pohod u Italiju,

što bi značilo da ga je on kontrolirao, odnosno da je Dirahij bio priključen eakidskom kraljevstvu. Ana Komnena neposredno potom nastavlja:

“Poslije golemog krvoprolića, u kojemu su svi žitelji bez izuzetka iskusili oštricu mača, taj je grad ostao potpunoma nenastanjen”.

Nijedan povjesničar antike ne spominje taj pokolj u Pirovom vremenu, ništa se ne zna o počinitelju takvog krvoprolića i nedvojbeno nema razloga priznati da se uopće dogodilo. Može se samo povesti računa o opaski Ane Komnene koja u Dirahij smješta ukrcavanje Pira i njegove vojske za Italiju. Možda je ona koncem XI. stoljeća imala pristupa izvorima koji su kasnije uništeni i koji su osiguravali autentičnost tome pripajanju Dirahija Pirovom kraljevstvu.

Desetak godina kasnije više nije riječ o Monuniju nego o nekom Mitilu (192) kojega spominje Pompej Trog na kraju Prologa knjige XXV, odmah nakon Pirove smrti, što omogućava da se taj ilirski rat datira ubrzo nakon uspona na prijestol kralja Aleksandra II, oko 270. godine. Da bi se taj događaj pojavio u Prologu Pompeja Troga, sukob na ilirsko-epirskoj granici morao je biti doista značajan. Frontin (193) izvješćuje o strategiji Aleksandra Epiranina (koji je zacijelo Aleksandar II, Pirov sin, prije nego Aleksandar Mološanin, šurjak i zet Filipa II. Makedonskog) prema Ilirima. Opremio je dio svojih vojnika na ilirski način i poslao ih da haraju vlastito područje. Kad su Iliri vidjeli što se događa, pomislili su da su to njihovi i slijedili ih da dobiju dio plijena. Kad su zašli duboko u zemlju, pali su u zasjedu, te su posječeni ili otjerani. Bilo bi pogrešno prebrzo zaključiti da je granica između Ilira i Epirana ponovno u dolini Aoja. Frontin samo kaže da je kralj Aleksandar preobukao svoje vojnike u Ilire i poslao ih da haraju *suam regionem*, što bi lako moglo označavati dio južne Ilirije koju je njegov otac osvojio i koju Aleksandar II. nije imao razloga napustiti. Ako prihvatimo da je politička granica tada blizu doline rijeke Škumbi, znači da je južno od te rijeke Aleksandar II. lukavstvom privukao nezavisne Ilire sa sjevera, one koji su se pokoravali kralju Mitilu, pa Pompej Trog označava taj rat kao *Illyricum bellum*. Naravno, pretpostavi li se da je Epidamno prešao u Pirove ruke, a vidjeli smo da Monunijev novac ni u čemu ne ruši tu hipotezu, sukob se mogao odigrati u dolini rijeke Mati. Kako smjestiti kralja Mitila u odnosu na Monunija? Ni po čemu se ne može potvrditi izravna rodbinska veza, kako to sugerira F. Papazoglu (194). Jedina dodima točka su Mitilovi novci, H. Ceka (195) je podsjetio na postojanje tri primjerka brončane kovanice koja (Sl. 30) podsjeća na dirahijske novce, s tom razlikom što ta kovanica na aversu ima legendu ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΥΤΙΑ [ΟΥ], s glavom golobradog Herakla odjevenog u lavlju kožu i na reversu oružje karakteristično za

toga junaka, luk, buzdovan i tobolac. Taj novac ne nosi etnik Dyr i lako se može prihvatiti, za te isuviše rijetke Mitilove novce, kao i za Monunijev srebreni novac, da je riječ o želji za oponašanjem novca iz Dirahija kako bi mu se olakšao optjecaj, a da pri tome vladar ne kontrolira veliki lučki grad.

*

* *

Na kraju ovoga proučavanja koje obuhvaća razdoblje od kraja V. stoljeća do 270-ih godina, jer su nakon toga stari izvori samo gomila podrtina koja ne omogućava da se prati politički razvoj u Iliriji tijekom barem jedne generacije, ne čini nam se pogrešnim što smo rabili plural u naslovu ovoga poglavlja, nazvanoga "*Ilirska kraljevstva*". On je opravdan mnogobrojnošću država koje istodobno postoje u Iliriji i u Trakiji, jednako kao i u Epiru i Makedoniji prije 360. godine. Za Iliriju je dovoljno podsjetiti na sigurno svjedočanstvo Diona Kasija (IX fr. 40, 5, 3) o zajedničkim akcijama koje su Glaukija i Klit godine 335. kod Pelija vodili protiv Aleksandra, da bi se odredilo tko je u Pirovoj službi, a među tima se pojavljuju ilirski *dinasti*. Može se dodati i svjedočanstvo Pseudo Skimna (st. 420-422) koji ukratko opisuje situaciju u Iliriji: "neki su narodi podvrgnuti vlasti kraljeva, drugi monarhijama, a ostali su pak nezavisni" (196). Ovi potonji nedvojbeno su *éthne autónoma* (*abasíleuta*), bez kralja, a te izraze rabe Tukidid i Ksenofont kad opisuju neke tračke narode, Haonce i Tesproćane. Nijansa između *basíleia* (vlast kraljeva) i *monarkhía* može potjecati od želje da se razlikuju narodi koji imaju nasljednoga kralja i oni koji su podvrgnuti vlasti samo jednog čovjeka, *dinasta*, koji može biti skorojević što se do vlasti uspeo vlastitom zaslugom i vojnim talentom, a ne obiteljskim predavanjem toga naslova.

Izgleda da su različiti kraljevi, od kojih zapravo poznajemo samo mali broj, nadasve bili ratni zapovjednici, vođe ljudi koji imaju tim više trupa što su vrsniji u vojnoj vještini, ili barem tako djeluju onima koji ih slijede. Vrednuje ih se prema uspjehu, jer on znači da su im bogovi skloni i da pobjedama ispunjavaju prešutni ugovor što ih ujedinjuje s njihovim ljudima, kojima osiguravaju zaštitu, sigurnost i njihov dio plijena. Kao i kod Mološana, poraz povlači za sobom nesklonost ljudi, štoviše svrgnuće poglavara i zamjenu nekim kome će ići bolje, odnosno kojega će bolje štititi *Týkhe*, Sreća. Kralj koji pobjeđuje također prisvaja zemlju, a ako je posebno uspješan moguće je da oko sebe okupi druga *éthne* koja su spremna povjeriti svoju sigurnost onome tko je najsposobniji da ih zaštititi.

Prolazeći kroz povijest Ilirije u klasično doba i početkom helenističkog razdoblja - da upotrijebimo jednostavniju terminologiju - imamo dojam da su povre-

meno neki vladari znali privući veliki broj ilirskih *éthne*, tako da su predstavljali značajnu silu sposobnu poniziti argeadsku Makedoniju, koja je morala plaćati danak Bardileju I, a i Mološane koji su pretrpjeli strašan poraz 385. godine. U tom se smislu čini prihvatljivim za neke kraljeve, koji su okupili sve ilirske snage, rabiti naslov "kralj Ilira". Takav je bio Bardilej I, čija je država ili vojska bila najmoćnija u tim sjevernim krajevima između 393. i 359. godine, takav je bio i Glaukija nakon 335. pa do kraja IV. stoljeća. No taj naslov, koji su izmislili stari autori ne tražeći juridičku preciznost u korištenju kraljevskih titula, nakon Bardileja I. nije mogao trajno nositi ilirski poglavar koji bi bio nekakav viši vladar, iznad mnogih dinasta i autonomnih *éthne*. To nije ni naslov pridodat jednom posebnom *éthnosu*, onome kojega zovu *Illyrii proprie dicti*, koji bi neprekidno dominirao ilirskim svijetom na jugu između 393. i 270. godine. Kralj sposoban okupiti sve ilirske snage ponekad je Dasaret - ako želimo prihvatiti razuman prijedlog M. Hatzopulosa, kao što sam to ja učinio - pa su to bili Bardilej I. i njegov sin ili odvjetač Klit, čija je privlačna moć, izgleda, bila već mnogo slabija od moći Bardileja I. Ponekad je kralj koji okuplja oko sebe Taulant, kao Glaukija. Za druge nije moguće utvrditi pripadnost određenom *éthnosu* jer o tome ne postoji dokumentacija.

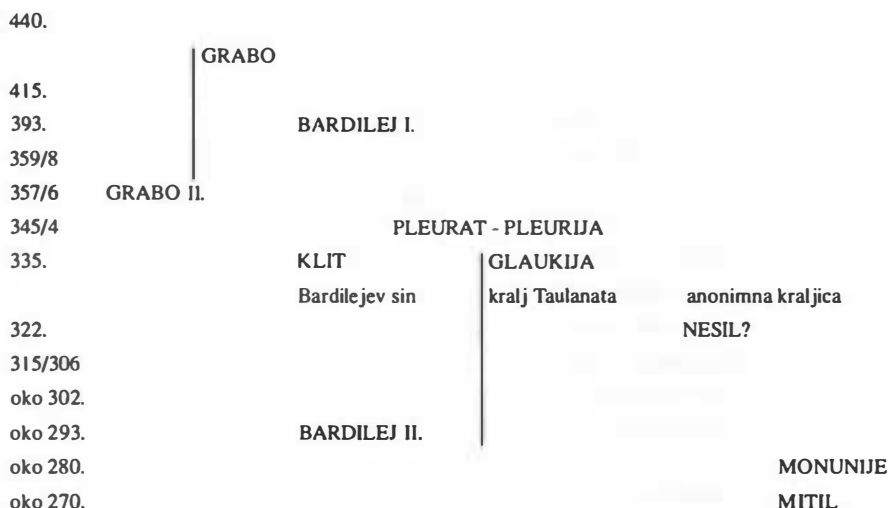
Rado ćemo potpisati riječi profesora S. Islamija (197) koji opisuje kraljevanje Bardileja I:

"Bardilej nam se u početku prikazuje kao običan vojni zapovjednik koji poštuje brojne običaje plemenske organizacije. Zbog toga je vjerojatnije da je njegovo kraljevstvo najprije bilo običan savez plemena, ujedinjenih zajedničkim gospodarskim i političkim interesima, a prije svega potrebom da se brane od vanjskih opasnosti. Svako je pleme na čelu imalo svojega kralja koji je priznavao suverenitet kralja saveza i podvrgavao se njegovoj volji."

Što se tiče Bardilejevog doba, opis je dobar, no što je bilo poslije njega? Valja, najprije, voditi računa o činjenici da je od 359. godine od južne Ilirije gotovo stalno otrgnut znatan dio njezinih zemalja i stanoviti broj *éthne*, kao posljedica Filipovog pripajanja teritorija i svođenja dijela ilirskih naroda na položaj podanika i štićenika. Upravo se to događa Grabu II. od 356. godine, i to je situacija protiv koje se Klit pobunio 335. godine. Središte gravitiranja nužno se pomiče prema zapadu, odnosno prema ilirskim krajevima koji ostaju izvan makedonske zone utjecaja. Glaukijino kraljevanje o tome jasno svjedoči, no nakon njega Pir i njegovi nasljednici nastavljaju u istom smjeru i svojemu kraljevstvu pripajaju još jedan znatan dio južne Ilirije, do rijeke Škumbi i preko nje. Tada vidimo da se središte gravitiranja ponovno pomiče, ovaj put prema sjeveru. Čvrsta i organizirana ilirska

država mogla je potrajati nakon smrti Bardileja I. da ambiciozni susjedi nisu, jedan po jedan, otkidali znatan dio južne Ilirije. Napore za ujedinjenje južne Ilirije neprekidno su dovodili u pitanje vojni pohodi Makedonaca i Epirana pa je tako južna Ilirija prošla teških razdoblja, isprekidanih kratkotrajnom slavom u prvoj polovici, a potom i u posljednjoj trećini IV. stoljeća, s kraljevanjem Bardileja I. i Glaukije. Ništa ne pokazuje postojanje jedne dinastije sposobne učinkovito ostvariti jedinstvo, poput Argeada u Makedoniji ili Eakovića u Epiru. Kad nova dinastija, dinastija Agrona, sina Pleuratovog, pokuša provesti tu zadaću, novi će protivnik uništiti njezine napore. Rim zamjenjuje Eakoviće u sprečavanju ilirskog napredovanja prema ujedinjenju.

KRALJEVI U ILIRIJI (440-270)

TEKSTOVI

I Bardilej tjera Amintu godine 393.

U Makedoniji su Filipovog oca Amintu iz njegove zemlje istjerali Iliri koji su zauzeli Makedoniju, pa je on, očajnički nastojeći spasiti krunu, Olinćanima poklonio teritorij koji je graničio s njihovim. Na neko je vrijeme izgubio kraljevstvo, no malo potom su ga Tesalci ponovno ustoličili, pa je preuzeo vlast i vladao dvadeset

četiri godine. Kažu, međutim, da je nakon istjerivanja Aminte Makedoncima zapovijedao Argej tijekom dvije godine, i tek nakon toga je Aminta ponovno preuzeo krunu.

Diodor XIV, 92, 3-4

II Ponavljanje iste operacije, deset godina kasnije, prema Diodoru

U Makedoniji se kralj Aminta kojega su pobijedili Iliri, na kraju odrekao vlasti i, štoviše, poklonio olintskom narodu veliki dio graničnog područja, odričući se svoje vlasti nad njim. Olintski je narod najprije uživao prihode s teritorija koji mu je predan, a potom je kralj koji se bijaše oporavio i protiv svih očekivanja ponovno preuzeo cjelokupnu svoju vlast, od njega zatražio da mu vrati to područje. No Olinčani ne pokazaše nikakve namjere da mu ga vrate.

Diodor XV, 19, 2

III Bardilejeva pobjeda nad Mološanima (385)

Za vrijeme tih događaja, na Siciliji je Dionizije, sirakuški tiran, odlučio osnovati gradove na obali Jadrana. Naumio je na taj način kontrolirati plovidbu Jonskim morem, kako bi put iz Epira učinio sigurnim i imao vlastite gradove sposobne brodovima pružiti sidrište. Kanio se nenadano iskrcati u Epiru s golemom vojskom i opljačkati Delfsko svetište, prepuno blaga. Zato je s Ilirima zaključio savez preko Mološanina Alketa koji tada bijaše u izgnanstvu i življaše u Sirakuzi. Kako Iliri bijahu u ratu, posla im kao pomoć snažnu vojsku od dvije tisuće ljudi i pet stotina kompletnih grčkih oprema. Iliri razdijeliše opreme svojim najboljim ratnicima i priključiše Dionizijeve vojnike svojim ljudima. Kad su prikupili brojnu vojsku, udoše u Epir i ustoličiše Alketa na prijestolu Mološana. Nedostatak otpora omogućući im, u početku, da poharaju zemlju. Neko vrijeme nakon toga Mološani pođoše na njih i zapodjenu se žestok boj u kojemu Iliri pobijediše i posjekoše više od petnaest tisuća Mološana. Na novost o strahoti koja je pogodila Epirane, Lakedemonjani poslaše upomoć Mološanima vojsku koja zaustavi krajnju smjelost barbara.

Diodor XV, 13, 1-3

IV Iliri i Filipova Makedonija

Filip bijaše kralj Makedonaca dvadeset četiri godine i nakon vrlo skromnih početaka učini od svojega kraljevstva najveće od svih u Europi. Bijaše dobio

Makedoniju kao ilirskog sužnja, a postade gospodarom brojnih i velikih *éthne* i gradova. [...] Kad je ratom osvojio Ilire, Peonce, Tračane, Skite i sva *éthne* u susjedstvu, naumio je srušiti perzijsko carstvo.

Diodor XVI, 1, 3-5

V Makedonci plaćaju danak Ilirima

Nakon što su Iliri porazili Amintu i prisilili ga da plaća danak (*fóros*), Iliri koji bijahu kao taoca uzeli Filipa, najmlađeg Amintinog sina, povjeriše ga Tebancima.

Diodor XVI, 2, 2

VI Ilirska pobjeda nad Perdikom III.

Nakon Amintine smrti njegov najstariji sin Aleksandar naslijedi ga na prijestolu. No ubi ga Ptolemej iz Alora i uze prijestol, ali potom njega ukloni Perdika na isti način i postane kraljem. On bijaše pobijeđen u velikoj bici s Ilirima i pade u borbi. Njegov brat Filip, koji se bijaše vratio iz uzništva gdje je bio talac, preuze kraljevstvo u lošem stanju. Jer Makedonci bijahu izgubili više od četiri tisuće ljudi u boju, a oni koji su utekli, zahvaćeni panikom, jako se bojahu ilirske vojske i bijahu izgubili samopouzdanje za nastavak rata. Istodobno počеше Peonci, koji su živjeli blizu Makedonije, pljačkati njihov teritorij, pokazujući prijezir za Makedonce, a Iliri stadoše okupljati veliku vojsku i pripremati invaziju Makedonije, dok je neki Pauzanija, koji je bio u rodu s makedonskom kraljevskom obitelji, uz pomoć tračkoga kralja namjerio tražiti makedonski prijestol. Isto su tako Atenjani, koji također bijahu neprijatelji Filipu, nastojali ustoličiti Argeja na prijestolu i bijahu poslali Mantiju kao stratega s tri tisuće hoplita i znatnom pomorskom silom.

Diodor XVI, 2, 4-6

VII Bardileja poražava Filip (359)

Oslobodivši se rata s Atenjanima, Filip dozna za smrt peonskog kralja Agida i shvati da je to prilika da napadne Peonce. Pošto je, dakle, poveo pohod u Peoniju i pobijedio barbare u boju, prisili *éthnos* da sluša Makedonce. Što se tiče Ilira koji mu još bijahu neprijatelji, žarko ih je želio vojno potući. Pa nakon što je okupio skupštinu (*ekklesía*) i prikladnim govorom potaknuo vojnike na rat, povede pohod na teritorij Ilira, s ne manje od deset tisuća pješaka i šest stotina konjanika. Doznajući za nazočnost neprijatelja, Bardilej, ilirski kralj, posla najprije izaslanike da uglave primirje uz uvjet da obje strane zadrže u vlasništvu gradove koje su tada kontrolirale. No kad Filip reče da i on želi mir, ali ga ne bi mogao prihvatiti ako se

Iliri ne povuku iz svih makedonskih gradova, poklisari se vratiše neobavljena posla, a Bardilej, uzdajući se u prethodne pobjede i hrabrost Ilira, pođe s vojskom ususret neprijatelju. Imao je deset tisuća odabranih pješaka i petsto konjanika. Kad se vojske približiše jedna drugoj i sa strašnim poklikom zapodjenuše boj, Filip, koji je zapovijedao desnim krilom s najboljim makedonskim borcima, naredi konjici da probije barbarske redove i napadne ih na boku, dok je on napao neprijatelja čelimice i zapodjeo žestoku bitku. Iliri koji su se i sami poredali u četverokut hrabro udoše u boj. U početku i dugo vremena bitka je bila ujednačena zbog goleme hrabrosti koja se iskazivala na svakoj strani, a kako su mnogi ubijeni i još više njih ranjeno, ratna je sreća pretezala čas na jednu čas na drugu stranu, neprekidno pod utjecajem hrabrih djela ratnika. No kasnije, kako su konjanici napadali bok i zaštitnicu, a Filip se s najboljim ratnicima borio s velikim junaštvom, gomila Ilira bijaše prisiljena brzo pobjeći. Nakon što su ih dugo progonili i mnogi su u bijegu bili ubijeni, Filip trubom pozva Makedonce natrag, podigne tropej i pokopa mrtve, dok Iliri, kad su poslali poklisare i ispraznili sve makedonske gradove, dobiše mir. Više od sedam tisuća Ilira ubijeno je u toj bici.

Diodor XVI, 4, 2-7

VIII Filipova pripajanja u Iliriji

U isto se vrijeme makedonski kralj Filip, koji je odnio veliku pobjedu nad Ilirima i sveo na položaj podanika (*hypékooi*) sve koji su živjeli do Lihnidskog jezera, vrati u Makedoniju, nakon što je zaključio glasoviti mir s Ilirima i kod Makedonaca stekao velik ugled zbog uspjeha koji zahvaljuje svojoj hrabrosti.

Diodor XVI, 8, 1

IX Poraz Graba II.

Oko Makedonije, tri su se kralja rotila protiv Filipa, trački, peonski i ilirski. Ti narodi u susjedstvu Makedonije s nelagodom su promatrali Filipovo širenje. Svaki zasebno bili su nesposobni izdržati bitku jer je svaki već prije pretrpio poraz, ali pretpostavljali su da zajedno lako mogu nadvladati Filipa. Dok su oni okupljali vojske, Filip zarati prije no što su oni dovršili pripreme i prijetnjom ih prisili da svoje snage pridruže makedonskima.

Diodor XVI, 22, 3

X Rat Pleurije - Pleurata (345/4)

U Makedoniji je Filip od svojega oca naslijedio sukob s Ilirima i nije nalazio načina da sredi tu razmiricu. On napadne Iliriju s velikom silom, opustoši teritorij, zauzme mnogo mjesta (*polismata*) i vrati se u Makedoniju s velikim plijenom.

Diodor XVI, 69, 7

Nekoliko dana kasnije, kako je Filip zapodjenuo bitku protiv Pleurije, ilirskoga kralja, Pauzanija stane pred kralja, primi na sebe sve udarce namijenjene kralju i umre.

Diodor XVI, 93, 6

XI Klit i Glaukija protiv Aleksandra kod Pelija (335)

Potom Aleksandar krene na Agrijance i Peonce. Tada stigoše glasnici i javiše da se pobunio Klit, Bardilejev sin, i da mu se pridružio Glaukija, kralj Taulanata. Glasnici dodaše da će ih Autarijati napadati duž puta. (Idući duž rijeke Erigon, Aleksandar krene na grad Pelij. Klit ga se bio dočepao jer je to bila najbolje utvrđena točka u zemlji. Kad je stigao, Aleksandar udari tabor pored rijeke Eordaik i odluči sutra napasti bedem. Klitove su trupe držale uzvisine koje su okruživale grad, na višim položajima prekrivene gustom šumom, tako da se sa svih strana mogu stuštititi na Makedonce, ako bi napali njihov grad. No Glaukija, kralj Taulanata još ne bijaše stigao. Aleksandar dakle napadne grad. Nakon što su žrtvovali tri dječaka i isto toliko djevojčica, kao i tri cma ovna, neprijatelji pohrle da se uhvate u koštac s Makedoncima. Ali čim se nađoše prsa o prsa, napustiše položaje koje su držali a koji bijahu vrlo jaki, tako da su njihove žrtve nađene kako još leže na tlu.

Toga ih dana Aleksandar zatvori u njihov grad i, kako je udario tabor pod bedemima, odluči se utvrditi i odsjeći ih od vanjskog svijeta. No sutradan je Glaukija, kralj Taulanata, bio ondje sa znatnim snagama. Tada Aleksandar odbaci misao da zauzme grad sa snagama kojima je raspolagao. Ustvari, mnogo ljudi sposobnih za ratovanje bijaše se onamo sklonilo, a s druge strane bi mu, s Glaukijom, velika vojska pala za vrat ako bi navalio na bedem. Stoga pošalje Filotu po opskrbu sa svim tovarnim životinjama iz tabora i dovoljnom zaštitom konjice. Kad je Glaukija saznao da je krenula Filotina četa, napadne je i dočepa se uzvisina koje su okruživale dolinu u kojoj je Filotina četa trebala naći opskrbu. Tada Aleksandar, na dojavu o opasnosti u kojoj će se zateći konjica i tovarne životinje ako budu iznenađene noću, uze sa sobom hipaspiste, strijelce, Agrijance i oko četrsto konjanika te pohita upomoć četi. No ostatak vojske ostavi pred

gradom, kako bi izbjegao da ljudi iz grada, budući da je većina njegove vojske povučena, učine juriš i spoje se s Glaukijinim trupama. Tada se Glaukija, shvativši da se Aleksandar približava, povuče s uzvisina. Tako se Filotina četa mogla zdrava i živa sigurno vratiti u tabor. Pa ipak su Klit, Glaukija i oni oko njih još mogli okružiti Aleksandra na terenu koji je za njega bio nepovoljan, jer su držali uzvisine nad njim s mnoštvom konjanika, kao i kopljanika i praćkaša, a i hoplita u broju koji nije bio zanemariv. Uz to, oni koji su bili zatvoreni u gradu mogli su se sručiti na vojsku u trenutku kad bi podigla logor. S druge strane, teren kojim je Aleksandar trebao proći izgledao je uzak i prekriven šumom, s jedne strane stisnut rijekom, a s druge je bila vrlo visoka planina obrubljena ponorima, tako da vojska čak nije mogla napredovati u četveroredu.

Tada Aleksandar poreda vojsku u bojni red, dajući falangi do sto dvadeset redova dubine. Na svako od dva krila postavi dvjesto konjanika, s naredbom da budu tihi i brzo izvršavaju zapovjedi. I najprije zapovjedi hoplitima da drže koplja uspravno i da ih na ugovoreni znak nagnu za napad, a potom ih usmjeravaju čas desno, čas lijevo, lijepo ih držeći zajedno. Naredio je da falanga brzo napreduje, nadodajući je čas na jednom, čas na drugom krilu. Tako je u malo vremena morala zauzimati različite formacije i izvršiti različite pokrete, a onda ju je formirao u klin na lijevoj strani, i nasmuo na neprijatelje. Oni su pak već neko vrijeme s divljenjem gledali brzinu i red kojim su vojnici manevrirali i u tom času, ne čekajući približavanje Aleksandrovih trupa, napustiše prve uzvisine. Tada Aleksandar zapovjedi Makedoncima da zauraju svoj bojni poklič i da stvaraju buku udarajući kopljima o štitove. Taulanti, još više ustrašeni bukom, brzo odvedoše svoju vojsku u grad.

Kad je Aleksandar vidio da mali broj neprijatelja drži brežuljak koji mu se nalazio na putu, zapovjedi tjelesnoj gardi i pratiocima koji bijahu s njim da uzmu štitove, zajašu konje i navale na taj brežuljak. Kad budu ondje, ako oni koji drže položaj izdrže nalet, polovica je trebala sjahati i boriti se kao pješaci miješajući se s konjanicima. No kad su neprijatelji vidjeli da je Aleksandar otpočeo napad, napustiše brežuljak i povukoše se sa svake strane brda. Aleksandar tada preuzme brežuljak sa svojim pratiteljima i dozva Agrijance i strijelce, njih oko dvije tisuće. Zapovjedi hipaspistima da prijeđu rijeku, a makedonskim bataljunima da ih slijede. Kad budu prešli, morali su se odmah razviti na lijevo za bitku, kako bi se odmah nakon njihovog prelaska pojavila falanga u zbijenoj formaciji. On sam bio je u predstraži na brežulju odakle je promatrao neprijateljsku ofenzivu. Jer je neprijatelj, vidjevši da vojska prelazi rijeku, sjurio s planina i dohrlio s nakanom da napadne Aleksandrove trupe koje će se posljednje povlačiti. Kako su već bili sasvim blizu, Aleksandar nasme s vojnicima koji su ga okruživali, a falanga, u

namjeri da napadne prelazeći rijeku, zaurla svoj bojni poklič. Tada neprijatelji, vidjevši sve te trupe koje su ih napadale, uzmakoshe i dadoše se u bijeg. U tim uvjetima, Aleksandar uputi Agrijance i strijelce trčećim korakom prema rijeci koju i sam prijeđe prvi u velikoj žurbi. No kad je vidio da mu neprijatelji uznemiruju kraj kolone, dade sprave poredati kraj rijeke u položaj za strijeljanje, s naredjenjem da pucaju s dometom koliko strojevi mogu dobaciti, i to najdalje moguće. I strijelci su morali odapinjati strelice sa sredine rijeke, jer su i oni bili u prijelazu. Glaukijine trupe nisu se usuđivale prići da domet, pa Makedonci prijeđoshe rijeku sigurno, tako da u toj čarki nije bilo niti jednog ubijenog čovjeka.

Tri dana kasnije Aleksandra su obavijestili da je logor koji su podigle Klitove i Glaukijine trupe vrlo nedostatan, da ih ne čuvaju straže u smjenama, da nema ni palisade ni opkopa da ih štite, iz jednostavnog razloga što su mislili da se Aleksandar povukao obuzet panikom. Uz to su neoprezno zauzeli izduženi položaj. Aleksandar dakle još jednom neopazice prijeđe noću rijeku, vodeći sa sobom hipaspiste, Agrijance, strijelce te Perdikin i Koenov bataljun. Ostatak vojske dobio je zapovijed da ih slijedi, no kako je ugledao priliku za napad, ne čekajući da mu se svi pridruže on upotrijebi sve strijelce i Agrijance koji se nenadano sručiše na neprijatelja u bojnom poretku i napadajući s boka, ondje gdje su bili najslabiji i gdje će bitka biti odlučujuća. Jedne posjekoše još dok su ležali, druge lako zarobiše dok su nastojali pobjeći, tako da su mnogi uhvaćeni i ubijeni na licu mjesta, mnogi tijekom bezglavoga bijega zahvaćeni panikom, a nemali broj njih uhvaćeni su živi. Aleksandrove su ih trupe gonile do taulantskih planina. Oni koji su pobjegli izvukli su se živi samo ako su odbacili oružje. Klit se bijaše najprije sklonio u grad, zapalio ga je i pobjegao Glaukiji, k Taulanatima.

Arijan, *Anabaza* I, 5-6.

BILJEŠKE

1. J. G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*. III/2, 1878², 42 i 43 bilj. I.
2. F. Papazoglu, "Les origines et la destinée de l'Etat illyrien: Illyrii proprie dicti". *Historia*, 1965, 143-179.
3. *Les Illyriens*, urednik S. Islami, Tirana, 1985, 57-71, uz opasku da S. Islami jasno naglašava promjene dinastija.
4. F. Papazoglu. *nav. čl.*, 166 i 176.
5. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. Leipzig 1877.
6. C. Schiitt, *Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier*, Wroclaw, 1910.
7. M. Holleaux, "Les Romains en Illyrie". *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, IV, 81.
8. N. G. L. Hammond, "The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C." *ABSA*. 61 (1966), 239-253.
9. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, Clermont-Ferrand. 1987, 274. str.

10. P. Carlier, 39-46.
11. M. Hatzopoulos, 81-94.
12. Polien IV, 1.
13. O enhelejskim kraljevima v. F. Papazoglu, *Historia* 1965, 145, bilj. 15.
14. *IG* I³, 162.
15. Prvi je savez između Graba i Halkidana, H. Bengtson. *Die Staatsverträge*, II², 308; drugi je savez Atenjana s kraljem Ketriporom tračkim, Lipejem peonskim i Grabom ilirskim, H. Bengtson. *isto*, 309 (*IG* II/III² 127).
16. Tukidid IV, 124, 4 - 125, 1-2.
17. Grabu su (a riječ je svakako o drugome, onome koji se pojavljuje na dva navedena natpisa, gore, bilj. 15) pripisivali najrazličitija kraljevstva: penestsko ili dardansko prema K. J. Belochu, taulantsko ili dardansko prema C. Schüttu, u Bardilejevoj obitelji za F. Papazoglu, za N. G. L. Hammonda on je kralj Grabeja, uz teškoću što on ove potonje smješta između Mati i Drima, na sjeveroistok Albanije, dakle vrlo daleko od Linkestide i svakog izravnog dodira s Makedoncima.
18. F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 150-151.
19. Aristotel, *Politika* V, 8. 1311 b.
20. N. G. L. Hammond. *ABSA*, 61, 1966, 243-244.
21. Strabon VII, 7, 8, 326.
22. F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 151 bilj. 32 citira tri autora: Plutarh, *O odgoju djece* 14 b; Libanije, VIII, 606, 18 (izd. Foerster); Souda s.v. "Karanos".
23. N. G. L. Hammond, *ABSA*, 1966, 244 i bilj. 21.
24. M. Hatzopoulos. *nav. čl.*, bilj. 20 navodi dva natpisa nađena u Vergini koja nose ime i patronimik majke Filipa II: Euridika, kći Sirina (M. Andronikos, *Ergon*, 1982, 19 i tab. 26 (usp. J. i L. Robert. *Bull. epigr.*, 1984, 249 i M. Hatzopoulos, *Bull. epigr.*, 1987, 652); izgleda da drugi, nađen 1983, još nije objavljen.
25. Diodor XIV, 92, 3 i XV, 19, 2: nije umjesno slijediti Diodora za kojega se čini kako nagovještuje da se nakon prve invazije godine 393. dogodila druga, deset godina kasnije; zacijelo je riječ o istoj, što ne sprečava da se problem vraćanja zemlje koju je Aminta prepustio Olintu vrlo oštro postavi godine 383/2.
26. H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II², 231; J. Pouilloux, *Choix*, br. 25.
27. Diodor XVI, 2, 2.
28. Diodor XV, 13, 1-3: ovdje se nema razloga zadržavati na planu pljačkanja proročišta u Delfima što ga Diodor pripisuje Dioniziju.
29. H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II², 257, retci B 13-14.
30. Justin VII, 5, 1.
31. Diodor XVI, 2, 2, ali u XV, 67, 4 Aleksandar ga šalje izravno u Tebu, kao što kaže i Plutarh, *Pelopida* 26, 4.
32. Prema Ceshinu, *Sur l'ambassade infidèle*, 29, odluka je došla od Ptolemeja Alorskoga koji je sklopio savez s Tebom.
33. Atenska intervencija je, osim po Ceshinu, *Sur l'ambassade infidèle*, 26-33, poznata i po natpisu koji govori o savezu između Atene, Aminte III. i njegovog sina Aleksandra godine 375. ili 373, H.

Bengtson, *Die Staatsverträge*, 264.

34. Diodor XVI, 2, 4.

35. Diodor XVI, 4, 2.

36. Poznat je po natpisu koji govori o savezu Atene s tračkim vođama Berizadom, Amadokom i Kerzebleptom, H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, 303, datiranom u 357. god., taj Berizad nedvojbeno je Ketriporov otac.

37. Diodor XVI, 3.

38. Diodor XVI, 4, 2; Justin VII, 6 daje verziju prikladnu vještoj Filipovoj politici koja dijeli protivnike.

39. Diodor XVI, 4, 4.

40. Diodor XVI, 8, 1.

41. Lukiijan, *Dugovječni*. 10; tekstove je objedinila F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 153, bilj. 42, 43, 45.

42. Usp. *gore*, 51-52 i bilj. 14.

43. Polibije, XXXVIII, 6, 4.

44. Ciceron, *O dužnostima* II, 11: *Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardulis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit.*

45. Libanije, *Protiv Severa* 52.

46. Fotije 530a Bk.

47. Frontin, *Strategemata* II 5, 19.

48. *FGrH* 115 F 8; usp. M. Hatzopoulos, *nav. čl.*, 85.

49. Usp. *gore*, bilj. 15; za prvi vidjeti također M. Hatzopoulos, u *L' Illyrie méridionale et l' Epire dans l' Antiquité*, 85, bilj. 48.

50. N. G. L. Hammond, *ABSA*, 61, 1966, 244.

51. Plinije Stariji, *N. H.* 144.

52. Usp. *gore*, bilj. 17.

53. Diodor XVI, 22, 3.

54. Plutarh, *Aleksandar* 3; vidjeti i Justin XII, 16, 6; atenski ukaz koji se odnosi na savez s trojicom kraljeva datiran je 11. dana prve pritanije Elpinova arhontstva, odnosno srpnja 356. godine, dakle praktički u istom trenutku kad i bitka protiv Parmeniona.

55. Demosten, I. *Olinski govor*, 23, vidjeti i 13.

56. M. Hatzopoulos, "The Oleveni Inscription and the dates of Philip II's reign" u *Philip II, Alexandre the Great and the macedonian heritage*, 29.

57. Diodor XVI, 69, 7.

58. Diodor XVI, 93, 6.

59. *Didymi de Demosthene commenta*, izd. Diels-Schubart, Leipzig, 1904, stupac 12-13 i posebno stupac 12, 64 -13, 2; usp. F. Papazoglu. *Historia*, 1965, 156.

60. Pompej Trog, *Prolog VIII; Ut Illyrici reges ab eo victi sunt.*

61. Justin VIII, 6, 3; *Dardanos ceterosque finitimos fraude captos expugnat.*

62. F. Papazoglu, "Inscription hellénistique de Lyncestide", *Živa antika*, XX (1970), 99-113; M. Hatzopoulos, "The Oleveni Inscription and the Dates of Philip II's reign", in *Philip II, Alexander the Great and the macedonian heritage*, 21-42.

63. F. Papazoglu. *The central Balkan Tribes*, 157 bilj. 90; M. Hatzopoulos, *isto*, 27.

64. Tit Livije XXXI, 33, 3; 34, 6; 28, 5.
65. Justin IX, 7, 5 : *Quamobrem Alexander ad avunculum se in Epirum cum matre, inde ad reges Illyriorum contulerat.*
66. F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 159.
67. M. Hatzopoulos, u *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, 88 i bilj. 83.
68. Tukidid VII, 57 rabi *hypékooi* za razliku od *autónomoi* kad daje katalog atenskih saveznika u pohodu na Siciliju: prvi su oni koji moraju plaćati *fóros* ili koji su u "državi" zadržani prisilom: prijevod terminom "podanici" možda je pretjeran jer isključuje svaku slobodu djelovanja, što nije bio slučaj stanovnika gornje Makedonije.
69. Tukidid II, 80, 6.
70. Usp. gore, bilj. 69 uz prvo poglavlje.
71. Tukidid IV, 124.
72. Tukidid I, 57, 3; 59 i Ksenofont, *Grčka povijest*, V, 2, 38.
73. Atenej XIII, 557.
74. Vidjeti poglavito članak J. R. Ellisa, "L'unification de la Macédoine" u zajedničkom djelu *Philippe de Macédoine*, M. Hatzopoulos i L. Loukopoulos, Pariz, 1982, 36-47.
75. Usp. Polien IV, 2, 12, u svezi ilirskih Samušana koji su preseljeni u Makedoniju i J. R. Ellisa, "Population Transplants under Philip II", *Makedonika*, 9, 1969, 9-17.
76. Justin VIII, 5, 7-8 i 6, 1-2.
77. Arijan, *Anabaza* VII, 9, 2-3.
78. Plutarh, *Aleksandar* 10 ; Arijan, *Anabaza* III, 6, 4-5 ; vidjeti S. Jaschinski, *Alexander und Griechenland unter dem Eindruck der Flucht des Hapalos*, Bonn 1981, 7 i bilj. I.
79. Diodor XVII, 80, 2; Arijan I, 7, 6; 17, 8; 25; Justin XI, 2, 2; XII, 14, I; Kvint Kurcije VII, I, 5.
80. Justin XII, 14, I.
81. Plutarh, *Pir* 6, 4; usp. P. Lévêque, *Pyrrhos*, 184-186.
82. Plutarh, *Pir* 7-8 (za borbu protiv Pantaucha) i 11; Pauzanija I, 10, 2; usp. P. Lévêque, *Pyrrhos*, I, 53-1. 58.
83. Herodot V, 3.
84. Herodot V, 7.
85. Herodot VII, 137.
86. Tukidid II, 29, 2 i ponavlja sličnu formulu na 29, 3.
87. Tukidid II, 29, I i 7 (gdje se Sitalk, kralj Tračana uspoređuje s Perdikom II, kraljem Makedonaca).
88. Tukidid II, 96.
89. Diodor XII, 50, I.
90. Tukidid II, 97, 1-2.
91. Tukidid II, 97, 4-5.
92. Tukidid II, 98, 3; 101, 3.
93. Tukidid IV, 101, 5.
94. Vidjeti O. Picard, "Illyriens, Thraces et Grecs", *Iliria*, 1986-1, 137-144.
95. Ksenofont, *Anabaza* VII, 2, 32.
96. Ksenofont, *Anabaza* VII, I, 5-6; 2, 10-11; 17-38.

97. Ksenofont, *Anabaza* VII, 2, 32.
98. Ksenofont, *Anabaza* VII, 3, 16.
99. Ksenofont, *Anabaza* VII, 5, 1.
100. Ksenofont, *Anabaza* VII, 7, 3.
101. Ksenofont, *Grčka povijest* III, 2, 2.
102. Promjena imena (Amedok umjesto Medok) ne znači da je riječ o nekom drugom kralju, a ne o onome kojega navodi Ksenofont u *Anabazi*; o tome savezu, vidjeti Ksenofont, *Grčka povijest* IV, 8, 26; Diodor XIV, 94, 2; *IG* II/III², 21 i 22.
103. Ksenofont, *Grčka povijest* V, 2, 17.
104. *IG* II/III² 31.
105. Demosten, *Protiv Aristokrata*, 104, 169.
106. *IG* II/III² 127; H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II², 309.
107. Poglavit u *L'Epire, de la mort de Pyrrhos à la conquete romaine*, 111-195 i također u *Problèmes de géographie administrative et politique dans l'Epire du IVe siècle avant J.-C.* u *La Géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet*, Strasbourg, 1979, 19-38.
108. Tukidid II, 80. 5-6 (usp. gore, 73).
109. *IG* I³ 89; usp. gore, 48.
110. Ksenofont, *Grčka povijest* V, 2, 17.
111. Justin, *Filipova povijest* XVII, 3, 11-17.
112. *IG* I³ 89, redak 69.
113. Aristotel, *Politiika* V, II, 1313a 17-28.
114. Plutarh, *Pir* 5, 5.
115. Diodor XIX, 36, 4.
116. Natpis iz Dodone, preuzet u P. Cabanes, *L'Epire*, 534-535.
117. Natpis iz Dodone, preuzet u P. Cabanes, *L'Epire*, 536-539.
118. Natpis iz Dodone, preuzet u P. Cabanes, *L'Epire*, 539-540.
119. Natpis naveden u bilj. 116, redak 11 i 28.
120. Tripolićani i Trifili u istom natpisu, redak 12 i 16; Kartati u natpisu iz Dodone (P. Cabanes, *L'Epire*, 577), Kimolijci (*isto*, 578).
121. Polibije II, 38, 8.
122. *SGDI* 1351 (P. Cabanes, *L'Epire*, 581), redak 11.
123. Isto, redak 12. i natpis u P. Cabanes, *L'Epire*, 577, redak 4.
124. Pseudo Skilak, 32.
125. Usp. gore, 39.
126. Pseudo Demosten, O Halonezu 32; Teopomp fr. 228.
127. Tit Livije VIII, 24.
128. Natpis iz Dodone koji je objavio C. Carapanos, *Dodone et ses ruines*, I, 39-40, II pl. XXII.
129. Natpis iz Dodone koji je objavio C. Carapanos, *isto*, 50 i tab. XXVII, 2.
130. *SGDI* 1336.
131. F. Papazoglu, "Les origines et la destinée de l'Etat illyrien: Illyrii proprie dicti", *Historia*, 1965, 143-179.

132. Plinije Stariji, *N. H.* III, 144; Pomponije Mela II, 55.
133. Teopomp, *FGrH* 115. fr. 28; Polibije XXXVIII, 6, 4; II 2, 4; XXVIII, 8; XXIX, 13, 2; XXX, 22, 1; Diodor XVI, 4, 4 i 22, 3 i 93, 6, XIX, 67, 7; 70, 7; 78, 1; Plutarh, *Pirov život* IX, 3; Tit Livije XXXVI-II, 7, 2; XL, 42, 4; XLII, 26, 2; XLII, 9, 4; XLIV, 23, 1; 30, 2.
134. Vidjeti članak P. Carliera, "Rois illyriens" et "roi des Illyriens", u *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, str. 40 i bilj. 16-23.
135. Isto bilj. 24-28: za Klita, Arijan, *Anabaza*, I, 5, 1; za anonimnu kraljicu, Polien VIII, 60; za Monunija Pompej Trog, Prolog XXIV; za Mitila, Pompej Trog, Prolog XXV; za Pinesa, Tit Livije XXII, 33, 5.
136. P. Carlier, isto, 41.
137. Kao primjer, Justin VIII, 6, 4; IX, 6, 1; 7, 7; XVI, 2, 2; XVIII, 1, 1 rabi naslov "*Rex Epiri*", kao Pompej Trog, Prolog XXVIII, i "*regnum Epiri*" u XVII, 3, 15; XXVIII, 2 14 i "*rex Epirotes*" u XXVIII, 1, 1; na grčkome, naslov "*Βασίλεὺς τὸν Επειροτὸν*" u Diodoru XIX, 35, 5; 51, 6; Plutarh, *Pirov život* 5; Atenej XIII, 56.
138. Justin VII, 6, 10 i 11; usp. Aristotel, *Politika* V, 10, 7 1310b.
139. Justin VIII, 6, 4.
140. P. Cabanes, *L'Épire*, 180 i u mojem priopćenju na VIII. Kongresu grčke i latinske epigrafije u Ateni 1982. god. *Praktika*, B', 109-110; usp. P. Lévêque, *Pyrrhos*, 216 i REG 70 1957, 491-494, P. R. Franke, *Alt-Epirus*, 55-78 i *Die antiken Munzen von Epirus*, I, 249-264 i posebice 249 bilj. 1.
141. Justin XXIII, 3, 2.
142. Syll³, 392.
143. Ksenofont, *Grčka povijest* IV, 8, 26.
144. Diodor XIV, 94, 2.
145. IG II/III 127 (H. Bengtson, *Die Staatsverträge*, II³, 309).
146. Samo ću podsjetiti na izraz "*reges Illyriorum*" koji rabi Pompej Trog, Prolog VIII, u kazivanju o ratu Pleurije - Pleurata protiv Ilira godine 345/44, gdje bi se plural mogao objasniti operacijama koje su vođene protiv Dardanaca; i Justin IX, 7, 5 za Aleksandra koji se sklonio kod ilirskih kraljeva.
147. Arijan, *Anabaza* I, 5, 1.
148. Justin XI, 2, 4.
149. Diodor XVII, 8, 1, usp. Kvint Kurcije I, 12.
150. N. G. L. Hammond, "The campaign of Alexander against Cleitos and Glaucias", *Ancient Macedonia*, II, 503-509; N. Ceka, *Qyteti ilir pranë Selcës së Poshime*, (na albanskome, s engleskim sažecima), Tirana 1985, traži Pelij u mjestu Selça, koje ima vrlo lijepe grobove u stijenama, možda dasaretskih dinasta, ali grad se mora potražiti drugdje.
151. Diodor XIX, 67, 6-7; 70, 7; 78, 1.
152. F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 160.
153. Usp. gore, 65-66.
154. Tit Livije XXI, 41, 4, glede operacija iz godine 200, jasno potvrđuje da je Pelij u Dasaretidi; konzul ga napada iz Celetra, današnje Kastorije; usp. također Kvint Kurcije I, 12.
155. Kvint Kurcije II, 3.
156. Justin XIII, 4, 13.

157. Diodor XVII, 113, 2; Justin XII, 13, 1-2 i Arijan, *Anabaza* VII, 15, 4 i 19, 1-2 ne spominju ilirska poslanstva, no Arijan navodi izaslanstva iz Brutija, Lukanije, Etrurije i Kelta te dodaje: "čak se govori da neki povjeravaju Aleksandru da presuđuje u njihovim međusobnim razmiricama"; Polien VIII, 60 izvješćuje o ulozi koju je imala Kinana, kći Filipa II, Aleksandrova polusestra, u jednoj bitki s Ilirima: udarila je i dotukla njihovu kraljicu (*τὴν βασιλευσσαν αὐτῶν*), no ne zna se ništa više o toj ilirskoj kraljici koja pada u borbi između 336. i 322. godine, kad je umrla Kinana; da li 335. pod Pelijem ili kasnije, za vrijeme Antipatrova regentstva?
158. Diodor XVIII, 11, 1, nema Ilira kod Pauzanije I, 25, 4.
159. Diodor, *isto*, piše *Aryptaios* umjesto *Arybbaios*.
160. Justin XVII, 3, 18-20; Plutarh, *Pir* 3 ne daje podataka o Glaukijinoj ženi koja je poznata zahvaljujući Justinu.
161. Vidjeti P. Lévêque, *Pyrrhos*, Pariz, 1957., 94-98.
162. Diodor XIX, 67, 5-7: rijeka Hebro, koja se ovdje spominje, nije inače poznata u Iliriji; zacijelo je riječ o Genuzu (Škumbi); vidjeti i Justin XV, 2, 1.
163. Diodor XIX, 70, 7.
164. Diodor XIX, 78, 1.
165. Diodor XIX, 89.
166. Justin XV, 2, 1; vidjeti posebice Diodor XX, 19, 1-2.
167. F. Papazoglu, *The central Balkan Tribes in preroman times*, 110-125.
168. Apijan, *Ilirski ratovi* 4.
169. Plutarh, *Pir* 4; usp. Pauzanija I, 11, 5 koji u svrgavanju Pira vidi Kasandrovo djelo, ali ga smješta ranije.
170. P. Lévêque, *Pyrrhos*, 105.; oslanja se na C. Klotzscha, *Epeirische Geschichte*, Berlin 1911, 135.
171. Diodor XX, 105.
172. Plutarh, *Pir* 9, 2.
173. Plutarh, *Pir* 6, 2-9.
174. P. Lévêque, *Pyrrhos*, 172-175.
175. Justin 25, 5, 5.
176. Apijan, *Ilirski ratovi* 7; S. Islami, *Les Illyriens*, pretpostavlja da je južna Ilirija vrlo brzo izbjegla Pirovim nasljednicima; Monunijeva uloga oko 280. godine ni u čemu ne priječi zadržavanje epirske vlasti nad zonom južno od rijeke Škumbi.
177. Plinije Stariji, *N. H.* III, 101.
178. Dion Kasije IX, fr. 40, 5, 3: glagol "*therapeuein*" znači služiti, biti sluga, "*therápones*" često označava robove, što daje jače značenje službi prema Piru, oni su Pirovi sluga.
179. Frontin, *Strategemata* III, 6, 3; "*Pyrrus, Epirotarum rex, adversus Illyrios, cum civitatem quae caput gentis erat redigere in potestatem suam vellet, ejus desperatione ceteras urbes petere coepit consecutusque est ut hostes fiducia velut satis munitae urbis ejus ad tutelam aliarum dilaberentur, quo facto revocatis ipse rursus omnibus suis vacuum eam defensoribus cepit*".
180. N. G. L. Hammond, *ABSA*, 61 (1966), 246 bilj. 30.
181. Pompej Trog, *Prolog* XXIV.
182. F. Papazoglu, "Un témoignage inaperçu sur Monounios l'Illyrien", *Živa antika*, 1971, 177-184;

- kacigu je objavio Th. Wiegand, *Amtliche Berichte aus den Königl. Kunstsammlungen zu Berlin*, 33 (1911/12), stupac 20-21, sl. 16.
183. H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana 1972., 23-27.
184. Usp. S. Islami, "L'État illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen", *Studia Albanica*, 1972-2, 90 bilj. 54; i O. Picard, "Illyriens, Thraces et Grecs. La monnaie dans les rapports entre populations grecques et non grecques", *Iliria*, 1986-1, 137-144.
185. Usp. gore, 65.
186. O. Picard, *nav. čl.*, 140-141.
187. Polibije XXIX, 13, 5; Tit Livije XLIV, 30, 4.
188. N. G. L. Hammond *ABSA*, 61 (1966), 246.
189. Justin XXIV, 4, 8.
190. F. Papazoglu je prikupila niz primjera imena Monunije (*Živa antika*, 1971, 183, bilj.12): brat Ketripora tračkoga (*JG II/III*² 127), privatnik iz Apolonije na jednom epitafu (*MDAI (A)* VI, 136), monetarni magistrat iz Dirahija, nadgrobna stela iz Amfipola oko 350. (Aminta, sin M.).
191. F. Papazoglu. *Historia*, 1965, 163-166 i *Živa antika*, 1971, 177-184.
192. H. Ceka smatra da na novcu nema mjesta za jotu u posljednjem slogu kraljevog imena i da stoga valja zadržati ime kako ga je prenio Pompej Troj, *Mytilos*, a ne *Mytilios*.
193. Frontin, *Strategemata* II, 5, 10; usp. o tom Mitilu P. Cabanes, *L'Epire*, 81-83.
194. F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 166.
195. H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, 66-70; autor ističe i jedan drugi brončani novac nekog nepoznatog ilirskoga dinasta imenom *Nessylos*, oko 315-306.godine, prema F. von Scheigeru, "Monnaies inédites ou peu connues de l'Illyrie méridionale et de l'Epire septentrionale", *Congr. intern. de numismatique*, Paris 1953. II, Actes, Paris, 1957, 92.
196. Vidjeti P. Carlier, u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, 40.
197. S. Islami, u *Les Illyriens*, 63.

III. poglavlje

Društvene i gospodarske promjene u južnoj Iliriji, od IV. do II. stoljeća prije Krista

O pis južne Ilirije iz prvog poglavlja, kao i susjednih područja (Epira, Makedonije, Trakije), temelji se na društvu nomadskih pastira, na ekonomskom životu koji se uvelike zasniva na uzgoju stoke sa sezonskim seobama, te na raštrkanom stanovništvu koje živi po neutvrđenim selima, organizirano u države utemeljene na *éthnosu*, bez nazočnosti grada-države (polisa), s izuzetkom korkirskih i korintskih kolonija koje su prije svoje velike zavade bile povezane. No u južnoj Iliriji, kao i u susjednim zemljama, društvo i ekonomija nisu ostali nepromjenjivi. Postupno je dolazilo do promjena u tome razdoblju koje se proteže od konca V. stoljeća pa do rimskih osvajanja tijekom II. stoljeća prije Krista. Promjene je u Iliriji zacijelo izazvalo stjecanje stanovitog broja elemenata koji su doveli do izmjena u načinu života, u djelatnostima ljudi i organiziranju prostora. Dvije nam se promjene odmah nameću, a to su, jedne strane, posljedica blizine kolonijskih naselja na jadranskoj obali, Apolonije i posebice Dirahija, i država na jugu (Makedonije i Epira, i drugih, nešto udaljenijih, u južnoj Italiji, na Siciliji te u središnjoj i južnoj Grčkoj), - a s druge strane su to učinci demografskog rasta koji je, doduše, teško mjerljiv, ali ipak nedvojben. On više ne dopušta stanovništvu da živi samo od stoke, lova i usjeva. Najvidljivija je promjena razvoj gradova u područjima u kojima ih prije gotovo uopće nije bilo. Naravno, do toga razvoja dolazi nejednakim ritmom, ovisno o zemljopisnom položaju promatranih područja, bržim na jugu, a sporijim i kasnijim sjeverno od rijeke Škumbi, no on postupno dosiže sve krajeve, čak i one u unutrašnjosti. Jasno je također da su promjene često spontane, ali događa se i da ih ubrza intervencija nekog vladara koji provodi vrlo proizvoljne operacije, za što je najbolji primjer Filip II. u slici što je o njegovom djelu stvara sin mu Aleksandar na početku govora u Opidu (1). Pirova je uloga nedvojbeno bila ista zapadno od Pinda, ako je suditi po osnucima gradova koji mu se pripisuju, od Berenike u Kasopiji do Antigonijske u Haoniji, a i drugih sjevernije, u dijelu južne Ilirije koju je on kontrolirao. Vrlo je vjerojatno da su neki kraljevi na isti način djelovali u Iliriji.

Ako su, radi jednostavnosti izlaganja, te promjene ovdje izdvojene iz političke evolucije južne Ilirije u istom razdoblju, koja se razmatra u prethodnom poglavlju, sigurno je da su ta dva razvojna procesa tekla usporedno i ne bez učinka jedan na drugi. Demografski rast ojačao je kraljevstva u kojima je do njega došlo, sjedilački život jednog dijela stanovništva pogodio je jačanju kraljevske vlasti, ali razvoj gradova može, međutim, usmjeriti njihove žitelje prema želji za političkom autonomijom, koja se očituje u III. stoljeću, posebice na jugu nakon povlačenja posljednjih Eakovića.

Pokušat ćemo, dakle, najprije promotriti promjene u gospodarskom i društvenom životu, prije no što se zaustavimo napose na razvoju gradova koji je relativno lakše slijediti jer ostavlja više tragova na terenu nego spora evolucija ratarstva ili seoskih naselja. Proces urbaniziranja nije bez posljedica na mentalitet barem jednog dijela pučanstva koje teži prihvatiti način života blizak kulturno dominantnim društvima, posebice grčkom. Ta akulturacija ide u dva smjera jer ne obuhvaća samo ilirsko urbanizirano stanovništvo koje prihvaća neke elemente grčkog urbanog života, nego i stanovnike Apolonije i Epidamna - Dirahija na koje sve više utječu domorodački susjedi koji u većem broju prodiru u kolonijske gradove te stvaraju vrlo miješano stanovništvo, o čemu svjedoči nadgrobna onomastika, a to se naročito osjeća u najjužnijim područjima Ilirije. No jedna značajka ostaje trajna u ilirskom društvu i u Epiru, a to je vjernost *éthnosu* kao okviru političkog života. Intrige dinasta iz gradova (*polidynástai*) koje spominje Polibije (2) ne uspijevaju stvoriti drugi okvir političkog života koji bi sličio na grčki grad-državu.

Društvene i gospodarske promjene

Transhumantni pastirski život dugo ostaje važan vid života tih krajeva u antiki i mnogo kasnije. Čini se, međutim, da od konca V. stoljeća on više nije jedini oblik gospodarske aktivnosti i organizacije društva. To je spora evolucija kojoj je nemoguće naći polaznu točku, no malo pomalo sve više ljudi i obitelji prihvaća drugačiji način života i bavi se novim djelatnostima. Nije riječ o napuštanju previše mukotrpane djelatnosti zbog teškog života što se nameće onima koji prate stada u više predjele tijekom dobrog dijela godine. Čini se da je to napuštanje više vezano uz polagani porast stanovništva u Iliriji, kao i u svim područjima sjeverne Grčke, upravo u trenutku kad središnja i južna Grčka, naprotiv, bilježe znatan demografski pad. Ne može se točno procijeniti obujam toga demografskog rasta, no do njega je sigurno došlo, o čemu svjedoči razvoj novih urbanih aglomeracija na koje ćemo se vratiti, ali i dinamičnost naroda sa sjevera Grčke i susjednih područja, Trakije i Ilirije. Dovoljno je zamisliti užas koji je izazvao osvajački val Sitalkove vojske

godine 429. u Makedoniji, silina napada Bardilejevih Ilira 393, potom 385. godine, najprije protiv Makedonaca, a onda protiv Mološana i ponovno protiv Perdike II. 360. godine. No makedonsko i mološko kraljevstvo u drugoj polovici IV. stoljeća mogu obilato dati vojne kontingente potrebne za pohode koje u Aziji vode Filip i posebice Aleksandar Veliki, a u Velikoj Grčkoj i na Siciliji Aleksandar Mološanin, i kasnije Pir. Ti krajevi ostavljaju dojam neiscrpnih spremnika kadrih uvijek opskrbiti vojsku svježim snagama, dok je Sparta iskrvarila, a Atena ima upola manje građana u vrijeme lamijskoga nego što je imala u početku peloponeskog rata.

Taj se demografski rast može objasniti samo velikim natalitetom, jer nije bilo razloga da se smrtnost značajnije smanji. Nasuprot tome, Diodor daje vrlo visoke brojeve gubitaka u bitkama: petnaest tisuća Mološana 385. godine, četiri tisuće Makedonaca 360, sedam tisuća Ilira sljedeće godine. Ta velika smrtnost muškaraca zbog ratovanja mora se nadoknaditi visokim natalitetom, i može biti povezana, iako o tome uopće nema podataka, s time što nisu uobičajeni pobačaji ni izlaganja djece, koji su češći u Grčkoj. No valja priznati da učinke porasta stanovništva zapravo više konstatiramo no što im možemo sagledati uzroke.

Prva je posljedica demografskog rasta nemogućnost da se prehrane i uposle svi stanovnici ostajući pri tradicionalnom načinu života. Transhumancijsko stočarstvo ne treba brojnu radnu snagu niti stada mogu beskrajno rasti jer su površine prirodnih pašnjaka ograničene, a zimovanje brojnijih stada prouzročilo bi probleme. Stoga prekobrojno stanovništvo počinje ostajati na mjestu i baviti se sjedilačkim ratarstvom u predjelima ravnica. Upravo je to rekao Aleksandar o Filipu u govoru iz Opida: "Filip vas je potaknuo da sidete s planina u ravnice" (3). Sjedilačko poljodjelstvo može na manjoj površini proizvesti više elemenata potrebnih za prehranu stanovništva u porastu. Tako se može shvatiti razvoj ravnica središnje Albanije, a nedvojbeno i viših ali plodnih zaravni kao što je Korça, kamo je Aleksandar 335. godine poslao Filotu da se opskrbi kako bi osigurao hranu za vojnike (4). Populacija sjedilačkih ratara živi po selima pa tu i tamo neko od njih dobije posebnu važnost, bilo zbog središnjeg položaja u odnosu na područje koje ga okružuje i pogoduje njegovoj ulozi trgovišta, zbog prirodno dobrog obrambenog položaja zbog kojega postaje eventualno pribježište u slučaju stranog napada, zbog svetišta koje privlači okolno stanovništvo prigodom vjerskih svetkovina ili zbog utjecaja stanovite velike obitelji posjednika koja je sposobna osigurati zaštitu okolnim selima, pa se tu zato razvija administrativno središte. Sve se te raznovrsne funkcije spajaju da bi iznjedrile gradić koji postaje središte nekog *éthnosa* ili njegove frakcije. Tekst Frontinovih (5) *Strategémata* u vezi s Pirovim operacijama jasno pokazuje tu organizaciju ilirskog prostora. Pir želi zauzeti *civi-*

tas koja je središte *éthnos*a (*caput gentis*), no oko nje postoji mreža mjesta (*urbes* prema Frontinovom rječniku, ali *castella* ili *oppida* bi nedvojbeno bilo bolje), koja su tada, početkom III. stoljeća, dobro razvijena.

Proces koji je ovdje opisan na neki je način prirodna, spontana evolucija koju prolazi stanovništvo u sporom porastu i koja, time, uspijeva riješiti probleme koje taj rast stvara. No intervencija vladara često mijenja, zaustavlja ili ubrzava taj proces. Već smo naveli dva najvažnija teksta, a oba se odnose na djelovanje Filipa II. Makedonskog (6). Justinov pokazuje preseljenje stanovništva s jednoga na drugi kraj kraljevstva, koje je Filip naredio kako bi ojačao ovu ili onu slabu granicu ili poboljšao naseljavanje nekog grada. Vrlo je vjerojatno da su se neka preseljenja stanovništva odnosila na Ilire podvrgnute makedonskoj vlasti. Justin (7) također izvješćuje o premještanju dvadeset tisuća Autarijata koje je Kasandar smjestio pokraj planine Orbel, istočno od Strimona. Govor iz Opida, koji Arijan pripisuje Aleksandru, dobro naglašava preobrazbu načina života žitelja stare Makedonije tijekom njegovoga kraljevanja, a ta je promjena pogodila kako stanovnike gornje Makedonije (Linkestide, Orestide, Elimiotide), tako i stanovnike područja istočne Ilirije, koje je Filip pripojio argeadskom kraljevstvu. On ih je "zatekao kako lutaju, bijedni, mahom odjeveni u životinjske kože i kako na planinskim strmenima napasaju mršava stada"; "On vam je dao da nosite hlamide umjesto vaših životinjskih koža". Lijepa slika preobrazbe od pastira u vojnike, jer je hlamida odjeća ratnika. "Od vas je načinio stanovnike gradova". Napustivši gradine, Makedonci su se smjestili u gradove sa zakonima koji uređuju ljudske odnose, umjesto tradicionalne primjene krvne osvete.

Istina je da su ti iznimno zorni primjeri makedonski, a ne ilirski. No zacijelo je Ilirija morala proći kroz iste promjene, izraženije na jugu nego na sjeveru, do kojega su kasnije doprle. Linkesti su imali svoje hoplite prije Makedonaca iz argeadskog kraljevstva. Bardiliejevi Iliri još su bili zadivljeni kad im je Dionizije Sirakužanin poslao pet stotina panoplja za hoplite i oni su ih, 385. godine, dali svojim najboljim vojnicima. Nakon toga su prihvatili i široko primjenjivali tu opremu koja im je omogućila da pobjeđuju kraljevstva na jugu ili da im se ravnopravno othrvaju. Promjenu u naoružanju prate i promjene načina života, i ondje također silaženjem prekobrojnog pastirskog stanovništva prema ratarskim ravnicama, razvojem sjedilačkog, produktivnijeg poljodjelstva i stvaranjem gradova.

U promjenama kroz koje prolazi južna Ilirija između IV. i II. stoljeća ne treba zanemariti prinos grčkih kolonija koje su neizbježno utjecale na široko zaleđe čiji su stanovnici, kroz kontakte koje su održavali s tim gradovima, postupno otkrivali drugačiji način života, drugu kulturu, društvo podijeljeno na slobodne ljude i robove i vjeru drugačiju od one u unutrašnjosti. Uspostavila se trgovačka razmjena

na, temeljena najprije na trampici, no novac iz Apolonije i još više iz Dirahija postao je praktično sredstvo razmjene u koje se moglo imati povjerenja, nedvojbeno do te mjere da ga se prihvati i, štoviše, oponaša u Monunijevo i Mitilovo vrijeme.

Društvo

Ilirsko se društvo na prvi pogled doima kao populacija slobodnih ljudi okupljenih unutar *éthne* kojima najčešće vlada kralj. One se povremeno okupljaju u širu zajednicu koja mobilizira sve snage oko jednoga poglavara kao što su Bardilej I. ili Glaukija, u granicama ilirskih područja koja nisu priključena argeadskom, niti kasnije eakidskom kraljevstvu. No valja razlikovati organizaciju ruralnog društva, najstarijeg i dugo najbrojnijeg, od urbanog društva koje se postupno stvara tijekom toga razdoblja, brže ili sporije, ovisno o regiji, a napose još od gradova koji su osnovani kao kolonije. To je dakle složeno društvo u preobražaju, tako da se nekoliko preciznih obavijesti koje su sačuvali stari izvori ne može primijeniti na cjelokupnu južnu Iliriju tijekom čitavoga IV. stoljeća.

Isto je i s problemom ropstva te s problemom zavisnog stanovništva helotskog tipa. Atenej je prenio jedan Teopompov (8) fragment koji govori da su "Ardijejci imali tristo tisuća *prospelátai* koji su slični helotima". Podrijetlo tih zavisnih ljudi nije naznačeno. Prema jednima, to bi bili Tračani podjarmljeni osvajanjem (9), a za S. Islamija mogla bi biti riječ o lokalnom stanovništvu koje je palo u zavisnost (10). Primijetiti ćemo samo da ih upotrijebljeni termin približava atenskim *pelátai* (11), uoči Solonovih reformi. U gradu koji se smatra autohtonim, zavisni stanovnici ne mogu biti stranci podjarmljeni osvajanjem, nego lokalno pučanstvo koje je postupno svedeno na položaj blizak ropstvu, gospodarskim razvojem kojim je postalo ovisno o onima koji su bolje uspjeli, osobito zato što se sve više zaduživalo. Istina je da se *pelátai* nazivaju i zavisni seljaci u Bosporskom kraljevstvu u rimsko doba (12), a tada su to sigurno skitski domoroci koji su kolektivno u službi svojih gospodara. *Prospelátai* u službi Ardijejaca nisu jedini neslobodni. Atenej (13) navodi Agatarhidov fragment koji pokazuje da "Dardanci posjeduju brojne robove (*dúloi*), neki tisuću, a neki i više". Ostaje, naravno, da se pojmi točan smisao termina *dúlos*. Treba li ga shvatiti u smislu roblja-robe ili u smislu zavisnika? Naravno, Dardanci, kao i drugi ilirski narodi, raspoložu ratnim zarobljenicima koje su zarobili tijekom brojnih borbi u kojima se suprotstavljaju jedni drugima ili susjednim narodima kao što su Makedonci ili Epirani. Ono što više ukazuje na zavisnike je rečenica koja slijedi, u kojoj Atenej navodi Agatarhidove riječi da "u vrijeme mira svaki od tih *dúloi* obrađuje zemlju, a u vrijeme rata su raspodijeljeni po borbenim jedinicama i imaju svoje gospodare za vođe". Može li se takva uloga

olako povjeriti bivšim neprijateljima, ratnim zarobljenicima? To je dvojbeno i dodatni je razlog da ih se smatra zavisnicima helotskoga tipa, s tom značajnom razlikom što su pripadali pojedinačnim gospodarima, više kao u sustavu tesalskih penesta.

Još je dvojbenije da je cjelokupni *éthnos* Penesta nastanjen u Iliriji stavljen u položaj svojih tesalskih imenjaka. Da su u tom položaju, oni ne bi bili zasebna etnička skupina, nego bi kao zavisnici bili uključeni u službu članova dominantnog *éthnosa* i ne bi ih se posebno navodilo. Istina je da ih je Tit Livije (XLIII, 18-20) spomenuo samo prigodom trećeg makedonskog rata, ali njihov grad Uskana nije niknuo sam od sebe.

U tim okolnostima, imajući na umu slučaj dardanskih *prospelátai* i *dúloi*, primjećujemo da Ilirija pruža dva lijepa primjera sustava kolektivne zavisnosti, no to ne znači da treba uopćavati taj način proizvodnje i taj društveni sustav na cjelokupno područje južne Ilirije. F. Papazoglu je čak u pravu kad primjećuje da "U granicama starog ilirskog kraljevstva (odnosno od Bardilejevog do Glaukijinog pa i do Mitilovog) ne nalazimo nikakvoga traga statusa koji bi bio sličan statusu lakedemonskih helota" (14). Jedinu dvojbu mogu potaknuti kolonije Epidamno - Dirahij i Apolonija. Vidjeli smo (15) da je Aristotel naveo Apoloniju kao primjer aristokratskoga grada u kojemu časti zapadaju potomke prvih naseljenika, neznatnu manjinu koja zapovijeda masom ljudi koji nisu slobodni po rođenju. Jesu li oni robovi ili domoroci kolektivno prisiljeni na službu gospodarima što su došli iz Korkire ili iz Korinta? Vrlo je moguće da su ti gradovi, kao i jedna druga korintska kolonija, Sirakuza, koristili obilatu domorodačku radnu snagu, krotkiju no što su bili ratni zarobljenici. Isto je moglo biti i u Dirahiju.

Klasično ropstvo, u kojemu se robovi kupuju i prodaju kao roba, zacijelo se u Iliriji postupno razvilo s kolonijama koje su od V. stoljeća jamačno koristile robove, istodobno kao kućnu radnu snagu, kao poljodjelce, obrtnike, momare, rudare i kao javne robove, kao što su u Epidamnu *demósioi* za koje zna Aristotel (16). U ilirskim *éthne* prodiranje toga načina proizvodnje je sporije, s izuzetkom ratnih zarobljenika. Razvoj novčanog gospodarstva pogoduje kupovini radne snage, no on nije znatniji prije III. stoljeća. Ako se pogledaju natpisi o oslobađanju robova, valja reći da su datirani nadasve, da ne kažemo jedino, u razdoblje nakon pada kraljevstva u Epiru (232) i reorganiziranja područja iz kojih su se Epirani povukli poslije prvoga ilirskog rata. Natpisi iz Klosa, Bilisa i čak jedan dokument o oslobađanju nađen u Apoloniji, potječu, izgleda, s kraja III. ili s početka II. stoljeća prije Krista. Također su u tome razdoblju brojna oslobađanja u Butrotu u Haoniji i u Dodoni u mološkoj zemlji. Valja ipak zabilježiti da je oslobađanja moglo biti i ranije, a da se to ne daje uklesati u kamen.

Uz tu društvenu kategoriju neslobodnih, odnosno zavisnika i robova, koja, izgleda, nije jače zastupljena u južnoj Iliriji početkom IV. stoljeća, seosko i gradsko pučanstvo sastavljeno je nadasve od slobodnih ljudi, kao u Makedoniji i u Epiru. Naime, brojne vojske koje ubiru danak od Makedonaca prije kraljevanja Filipa II. i koje masakriraju Mološane 385. godine sastavljene su od slobodnih ljudi. Oni su snaga svakog *éthnosa*, čija pojedinačna važnost unutar ilirske cjeline ovisi o kakvoći i brojčanoj snazi vojnog kontingenta koji svaki od njih može dati. Umješnost onoga koji je vođa, *basiléus*, odlučit će o povezivanju drugih *éthne* pod njegovom vlašću, ali vođa je cijenjen i prema vojsci koju daje njegov narod. Neminovno postoji međuovisnost tih dvaju elemenata - vođa je tim moćniji što mu je jača vojska, a slobodni ljudi su tim bolje zaštićeni što imaju sposobnijeg vođu. Znači da unutar društva slobodnih ljudi postoje odnosi šticeništva utemeljeni na razmjeni vjernosti i sigurnosti.

Veze satkane unutar *éthnosa* postoje i na nižoj razini, unutar sela ili skupine selâ. One ujedinjuju obične seljake koji daju većinu pješaštva lokalnoj aristokraciji što se sastoji od velikih posjednika koji vode lokalni kontigent da se pridruži kraljevskoj vojsci. Upravo je o toj mjesnoj aristokraciji riječ kad Polibije govori o *polidynástai*, a to je sitno plemstvo malih gradova, koje je također pod vlašću kralja (17). Nadalje, razvoj gradova i razmjene može dovesti do pojave bogatstva koje nije samo zemljišnog podrijetla, no može se reći da je u južnoj Iliriji do rimskog osvajanja zemlja osnovni izvor bogatstva. Odnosi šticeništva koji povezuju male slobodne seljake i velike posjednike očividno nisu samo vojne naravi. Čak se mora reći da je taj vojni aspekt samo vidljivi dio ledenoga brijega. Skriveni, veći dio odgovara uskim vezama koje ih ujedinjuju u pastirskom i ratarskom životu - u zaštiti stada seoske zajednice, pregovaranju između susjednih zajednica o suglasnosti za održavanje putova za sezonsku selidbu, "dionica" od najčešće stotinjak kilometara. Svatko zasebno ne može urediti tu organizaciju, nego zajednica koju predstavlja skupina glavnih posjednika međusobno bira poglavara i on stupa u kontakte potrebne za bolje sezonsko premještanje stada, izbor pastira i zacijelo podjelu zemlje koju obrađuju pojedine obiteljske zajednice. Zapravo je vrlo vjerovatno da je u južnoj Iliriji proširen sustav zajedničkih obiteljskih dobara kakav je primijećen na natpisima iz Butrota (18). Seoski poglavar ima dakle najvažniju ulogu u obrani interesa seljana, ali ima utoliko više izgleda da ga saslušaju izvan njegovog sela, ukoliko ga podržava ujedinjena zajednica, snažna veličinom svojih stada, proizvodnjom i brojem ljudi.

Društveno raslojavanje među slobodnim ljudima zacijelo je vrlo staro i očituje se posebice u pogrebnim običajima u južnoj Iliriji. Već su opisane nekropole s tumulima koje su se u II. mileniju prije Krista protezale od Podunavlja do

Maratona. Izgleda da se u Albaniji tumuli rabe znatno dulje nego drugdje (19) i da se neki, posebice u dolini rijeke Mati, podignuti u željezno doba, koriste još i u kršćansko vrijeme. Središnji grob pripada poglavaru, a oko njega se tijekom dugoga razdoblja natiskuju manje bogati grobovi članova zajednice, kao da i nakon smrti žele produljiti zaštitu koja se smatrala učinkovitom dok je poglavar bio živ. Dobro je pogledati utvrde tipa Gajtan (lokalitet smješten nekoliko kilometara od Skodre, okružen zidinama od velikih neobrađenih blokova iz prve polovice prvog milenija prije naše ere) kao svjedočanstva želje za moći nekih velikih posjednika koji na taj način, iza utvrđenog zida, osiguravaju pribježište za svoje štićenike, male seljake koji pripadaju istoj lokalnoj zajednici. Površina okružena zidinama vrlo je malena, od jedan do pet hektara najviše. Riječ je, dakle, o zoni preuskoj za razvoj aglomeracije. Osim toga, izgleda da jedini tragovi stanovanja unutar toga zaklona odgovaraju kolibama od granja i zemlje.

Naposljetku, o ilirskom društvu tijekom IV. i sljedećih stoljeća, osim područja koja gravitiraju kolonijama i gradova o kojima će još biti riječi, valja zadržati sliku društva u brojčanom porastu, s jasnim razlikama među slobodnim žiteljima, koji uopće ne žive u idealnoj jednakosti, nego naprotiv, stvoreni su znatni zemljišni posjedi uz malo slobodno seljaštvo koje sebi traži zaštitnike. Ropstvo nije nepoznato, već zbog jednostavne činjenice da postoje ratni zarobljenici, no ono nije uobičajena praksa, a primjeri zavisnosti kod Ardiječaca i nedvojbeno kod Dardanaca vrijede za rubna područja južne Ilirije.

Gospodarska djelatnost

Rijetke su obavijesti o proizvodnji i razmjeni u južnoj Iliriji od IV. do II. stoljeća. Jasno je da glavna aktivnost žitelja treba osigurati stanovništvu dostatnu prehranu. To smo već spomenuli, podsjećajući na važno mjesto transhumancijskog stočarstva koje je povezivalo komplementarne planinske i nizinske krajeve. Uzgajale su se ovce, koze, ali i krupnija stoka, goveda i konji potrebni za opremu konjice koja je bila važnija u sjevernoj Grčkoj i Iliriji nego u središnjoj i južnoj Grčkoj. Varon je istaknuo posebnu kvalitetu epirske ovce i od Atika je zatražio savjet kako uspjeti u takvom uzgoju (20). Ta se kakvoća, koja se priznavala uzgajivačima oko Butrota, područja velikih posjeda Pomponija Atika i nekih drugih *Synepirótai*, zacijelo širila i prema sjeveru, posebice u rimskoj koloniji Bilisu. Pirovi naponi da potakne poboljšanje rase goveda i ovaca strogim odabirom, kako izvješćuje Plinije Stariji (21), odnosili su se na čitavo njegovo kraljevstvo, pa prema tome i na znatan dio južne Ilirije.

Ravnice i visoravni prilično raširene u središnjoj Albaniji (dolina Muzeqe,

dolina Kavaja sjeverno od rijeke Škumbi, visoravan Korça) pogoduju proizvodnji žitarica, premda su obalne zone često malarične lagune i močvare. S povoljnijim reljefom nego Epir koji ima više planina, Ilirija mora u uobičajenoj godini proizvesti sve što je potrebno da se prehrani. Moguće je da ponekad može i izvoziti. Kad Leokrat kupuje žito u Epiru kod kraljice Kleopatre (22), oko 330. godine, kako bi ga prebacio na Leukadu i potom u Korint, vjerojatno je da taj višak dolazi iz sjevernih krajeva eakidskog kraljevstva, odnosno iz južne Ilirije. Iliriju, međutim, mogu pogoditi loše žetve i glad, kao i druga područja Balkanskog poluotoka. O tome svjedoči natpis iz Kirene (23) o žitaricama koje su poslone prije 325. godine mnogim grčkim gradovima, ali i Kleopatri i Olimpijadi koje su se izmijenile na čelu eakidskog kraljevstva. Često postoji sklonost da se u 54. retku natpisa izbaci pošiljka od tri tisuće medimna (1575 hl) žita Ilirima (*Illyrioi*). Wilamowitz je pomišljao na grčke naseobine na Jadranu, odnosno na Dirahij i Apoloniju. Možda je to dobro tumačenje, jer su svi ostali korisnici pošiljki žita za prevladavne nestašice zapravo grčke države. No pogrešno bi bilo, zbog nazočnosti Ilira među primateljima pomoći poslone iz Kirene, zaključiti da u toj zemlji žito redovito nedostaje. Čini se da je ova nestašica bila izuzetna i opća. U kazivanju o ratu protiv Pompeja, Cezar (24) prikazuje patnje svojih trupa "budući da je sve žito iz toga kraja, na širokom prostoru, bilo potrošeno". Ječam, grah i jedna vrsta korijena nazvana *chara*, korišteni su kao nadomjestak i Cezar dodaje: "No ovce, kojih je u Epiru bilo u velikim količinama, bile su posebno na cijeni". A vojska je u blizini Dirahija, što podrazumijeva da su stada ovaca bila velika sve do toga kraja. Što se tiče žita, nestašica je privremena i cezarovci su čekali sljedeću žetvu. Žita nedostaje ponajprije stoga što su Pompejeva i Cezarova vojska prouzročile znatno povećanu potrošnju, a možda i pljačku zbog koje je bilo teško prebroditi to razdoblje. Taj odlomak, naprotiv, dokazuje da se žito uzgaja čak i u kraju koji se prostire južno od Dirahija, budući da i pompejevci trpe od nestašice "jer je sve žito koje je bilo posijano unutar utvrđenog područja bilo potrošeno" (25).

Još jedna proizvodnja zaslužuje da je se posebno spomene, a to su vinogradi, naročito u području Dirahija. U jednom novijem članku Robert Etienne je na uvjerljiv način pokazao da su neke vrste loze iz Bordelaisa zasigurno podrijetlom iz dirahijskog kraja (26), a Plinije Stariji im je hvalio kakvoću (27) uspoređujući lozu imenom *balisca* u Dirahiju sa španjolskom koja se naziva *coccolobis*. Očividno nije mali kompliment za ilirsko vinogradarstvo ako mu se pripíše očinstvo nad bordoškim.

Naposljetku, je li moguće nazočnost brojnih *emporoi Italikói*, o kojima govori Polibije (28), u vrijeme ilirskog osvajanja Fenike godine 230, objasniti interesom koji bi oni imali za kupovinu proizvoda od ilirskog i epirskog uzgoja stoke i

poljodjelstva? Tu je misao razvio M. A. Levi (29) i on procjenjuje da se od osnivanja rimske kolonije Brundizija, 244. godine, Rim nastojao snabdjevati na Balkanskom poluotoku kako bi nadomjestio proizvode koji su se prije uvozili iz Sicilije, koju je pak ugrozio pohod Hamilkara Barke. Za točnost toga objašnjenja nedostaje dokaza i valja dodati da su proizvodi koji su prolazili jadranskim lukama, Orikom, Apolonijom i Dirahijem, isto tako mogli dolaziti iz udaljenijih područja, kao što je Tesalija. Cezar (30) podsjeća da je njegov protivnik Pompej dao dopremiti goleme količine žita "iz Tesalije, Azije, Egipta, s Krete, iz Kirenaike i drugih krajeva". Primijetiti ćemo samo da Pompej doprema žito iz područja koja on kontrolira pa je razumljivo da žito dolazi u luke na jadranskoj obali. Naprotiv, nije jasno zašto bi se tesalsko ili azijsko žito moralo uvoziti najprije u Dirahij, da bi se potom preprodalo u Brundiziju. Luke južne Ilirije nemaju, u normalnim vremenima, monopol na trgovinu prema južnoj Italiji. Stoga je moguće da su se talijanski trgovci, koje je godine 230. u Feniki zatekao iznenadni napad Ilira, zanimali za kupovinu prehrambenih proizvoda, kože ili drveta, ali su isto tako mogli biti zainteresirani za zanatske proizvode, rude, smolu i bitumen, istodobno nastojeći prodavati proizvode južne Italije.

Premda stari izvori o tome gotovo nikada ne govore, dobro je kao značajan proizvod južne Ilirije navesti šume u planinskim zonama koje su mogle biti tražene, ne samo kao drvo za gorivo, nego i za gradnju i brodogradnju, kao što smo već naveli za novije razdoblje. Velika pomorska sila kao što je Korkira jamačno je morala s obližnjeg kopna uvoziti dio drveta potrebnoga za obnavljanje brodovlja.

Literarni izvori još manje govore o obrtničkoj djelatnosti u južnoj Iliriji nego o ratarskoj proizvodnji. Uz obiteljski obrt koji, kao i u susjednim grčkim područjima, omogućava izradu odjeće zahvaljujući tkalačkim stanovima na kojima se rabi ovčja vuna, izradu cipela i predmeta od kože, drvenog oruđa potrebnog u poljodjelstvu ili uzgoju stoke, neki su se obrtnici specijalizirali u zahtjevnijoj proizvodnji, kao što je metalurgija ili finija izrada keramike. Keramika za svakodnevnu uporabu najčešće je djelo obiteljskih radionica, baš kao i gradnja stambenih zgrada ili onih za stoku. Lokalitet Antigonija, u dolini Drina u Haoniji, pruža dobar primjer obrtničke proizvodnje oruđa za ratarsku uporabu: sjekire, srpove, lopate, kliješta za kastriranje, itd. (31). Iliri su već u mlađe brončano doba obrađivali bakar, a poslije slitinu bronzu, na primjer za izradu sjekira, od kojih su neke više rabljene kao sredstvo razmjene u razdoblju prije novčane privrede (32). Pojedini su proizvodi izrađeni prema lokalnom modelu, kao sjekire nazvane skutarske ili skadarske, drugi pak oponašaju egejske oblike ili su uvezeni.

Razvoj gradova, o kojemu ćemo još govoriti, prirodno je potaknuo procvat građevinskih obrta i obrtnika, od arhitekata, čiji je rad obilježen školovanjem ili

jednostavno poznavanjem grčkih uzora koje su vidjeli u Velikoj Grčkoj, na Siciliji, u Epiru, Makedoniji ili u kolonijama, pa do zidara, klesara, drvodjelja, tesara. Tijekom dva stoljeća te su aktivnosti cvjetale u južnoj Iliriji, nešto ranije u južnijim krajevima, no područja sjeverno od rijeke Škumbi također su se uključila od III. stoljeća.

Iskorištavanje rudnog blaga također je važno područje aktivnosti u Iliriji. Već smo spomenuli problem koji postavlja lokaliziranje grada Damastija, poznatog po bogatstvu srebne rudače (33). Za iskorištavanje te rude, koje je jako zanimalo Korinćane, uzimano je mnogo radne snage, i to dobrim dijelom ropske, a po potrebi su se uspostavljale radionice za obradu rude kako bi se olakšao transport, tako da ga se ograniči samo na metal oslobođen od većeg dijela zemlje u kojoj se nalazi. Izgleda da je izvoz išao poglavito preko Potideje, dakle prema Egejskom moru, no jedan se dio kretao putem koji je kasnije postao *Via Egnatia* i koji izlazi na jadranske luke Apoloniju i posebice Dirahij. Također je vjerojatno da su Iliri eksploatirali ležišta bakra kojima obiluje dolina uz gornji tok Škumbija i koja su danas jedno od bogatstava Albanije.

Naposljetku, keramika može prerasti razinu obiteljske proizvodnje i dostići bolju kakvoću, ostvarenu u specijaliziranim radionicama. Poznato je, na primjer, da su peći u Dirahiju omogućavale proizvodnju vaza koje su vrlo dobro oponašale južnoitalsku keramiku ili megarsko posuđe. U jednom radu N. Ceke (34) može se, između Aoja i Škumbija, pratiti rasprostranjenost starih pečata koji se pojavljuju na crijepovima i pokušati ih grupirati po radionicama, koje mogu biti javne ili privatne. Iz toga slijedi da je u III-II. stoljeću Apolonija bila glavno središte izrade crijepova, no radionice postoje i u mjestima Gurzezi, Dimale, Klos, Byllis i Margëlliç, s onomastikom koja je više grčka nego ilirska čak i u manjim središtima u unutrašnjosti. Zanimljive rezultate za Dasaretidu donose još dva članka, jedan koji proučava obavijesti prikupljene u iskapanjima na otoku Sv. Ahilej na Malom Prespanskom jezeru (35), a drugi pokazuje *píthoi* s pečatima, nađene u okrugu Korçe (36). Zatečeni smo mnogo većim brojem ilirskih nego grčkih imena: *Batos*, *Epikados*, *Genthios*, *Glaukias*, *Plator*, *Preuratos*, *Tippas*, *Tritos*.

Proučavanje pečata morat će se proširiti i na pečate na amforama, što će omogućiti da se bolje prati važnost razmjene s drugim područjima Mediterana. Čini se da u helenističkom razdoblju postoji veliki postotak rodskih amfora (37). Trgovačka razmjena južne Ilirije nije samo pomorska. Zemlja je ispresijecana velikim putovima koji, s jedne strane, idu u smjeru zapad-istok, a s druge jugoistok-sjeverozapad, što, naravno, ne isključuje putove prema dolini Dunava, duž njegovih lijevih pritoka. Od Jadranskog mora do Makedonije najbolji je itinerer onaj kojim kasnije ide *Via Egnatia*. On od Apolonije i Dirahija dolazi do doline rijeke

Škumbi koju slijedi uzvodno prije no što će sa sjeverne strane zaobići Ohridsko jezero, dok drugi krak prati kandavijski put južno od jezera i pelijskog prijevoja, između Dasaretide i Orestide. Jedan je put povezivao Skodru s velikim jadranskim lukama Dirahijem i Apolonijom, prije nego što prođe dolinom Aoja, pa Drina, i uputi se prema bazenu današnje Janjine prema Ambrakiji ili prijevojem Metsovo kojim se prelazi u Tesaliju. Te ceste omogućavaju razmjenu skupih proizvoda u manjem obimu, jer se transport na veliku udaljenost teških tereta male vrijednosti može osiguravati samo morskim putem. Bitumen iz okolice Apolonije može se lako izvoziti zbog blizine rudnika, srebro zbog velike vrijednosti može doći iz Damastija prema Potideji ili Dirahiju, drvo se može spuštati vodenim putem, a teče je na razdaljinu prevoziti žito.

Optjecaj novca

Razvoj razmjene potaknuo je postupno korištenje novca, kako bi se izišlo iz jednostavnog sustava trampe, neprimjerenoga napretku trgovine. No valja odmah reći da su Iliri barem od polovice III. stoljeća koristili novac kolonijskih gradova, Epidamna - Dirahija i Apolonije, štoviše i makedonske i epirske novce, a da ih sami nisu kovali. Najstariji novac je onaj koji je, po uzoru na Dirahij, kovao kralj Monunije oko 280. godine, kao što smo već napomenuli (38), nakon čega slijedi nekoliko brončanih kovova kralja Mitila deset godina kasnije. S. Islami (39) smatra da je prvi novac iskovan u Skodri iz 250-ih godina: na aversu, glava Zeusa nadesno, na reversu lađa, dupin i legenda ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ. Dotad se kovanje novca gradova na sjeveru stavljalo u vrijeme intervencije Filipa V. u Lisu i okolici. Takva nas kronologija čudi, kad istodobno Agronovo i Teutino kraljevstvo ne kuje novac. Postojala bi zemljopisna praznina u središnjoj Albaniji između južnih krajeva koji počinju kovati novac, u Bilisu, Amantiji i Olimpi oko 230. godine, te gradova na sjeveru, Lisa i Skodre. Bez obzira na posebnu kronologiju kovanja novca u Skodri, valja imati na umu da je to i nadalje kovanje brončanoga novca, za lokalnu razmjenu male vrijednosti, što svjedoči o općoj uporabi novca, dok se važnija trgovačka razmjena i dalje temelji na srebrnom novcu kolonijskih gradova, epirskog *koinón* ili Makedonije.

Proučavanje nekoliko ostava novca pronađenih u Albaniji donekle objašnjava optjecaj novca, uz uvjet da ih se oprezno tumači. Ostavu je obično sakrio neki pojedinac u teškim uvjetima (prijetnja strane invazije, ratovi) i njezin sastav može odgovarati vrlo neuravnoteženoj razmjeni u jednom ili drugom smjeru. To je, na primjer, bio slučaj s ostavom iz Bakërra, iskopanom tijekom radova u listopadu 1969. godine, sto metara izvan sjeveroistočnog bedema Apolonije (40). Ona sadrži

441 srebrnu kovanicu, od kojih su 180 komada *koinóna* Epirana, 137 iz Apolonije, 115 iz Dirahija, 2 iz Kasope, 4 atenske tetradrahme, 3 s Tasa. H. Ceka drži da je ostava bila zakopana oko 200. godine, nedvojbeno tijekom prvih rimskih intervencija početkom drugoga makedonskog rata. Ta ostava očividno pokazuje preveliki udio epirskog novca u optjecaju, koji bi na taj način potiskivao novac Apolonije pred samim vratima grada. Možda je riječ o ostavi koju je zakopao neki trgovac, upravo isplaćen za posao s Epirom. To je znak procvata Epira u tome razdoblju, ali, osim u toj ostavi, epirskog je novca malo u apolonijskim iskapanjima.

U Amantiji je S. Anamali (41) pokazao, za razdoblje lokalnog kovanja novca, od 317 nađenih primjeraka: 141 je *koinóna* Epirana, a samo 91 iz same Amantije, 27 iz Apolonije, 17 iz Orika, 8 iz Bilisa, 13 iz Ambrakije, 4 iz Olimpe, 7 iz Dirahija, jedan Filipa V. Makedonskog, jedan iz Korkire, dva iz Sarda. Taj se omjer objašnjava blizinom Amantije i Haonije koja je član epirskog *koinóna*. Situacija je drugačija kad se prijeđe Aojs. U Klosu, L. Papajani (42) od 303 kovanice broji 97 iz Bilisa i 79 apolonijskih, 38 *koinóna* Epirana, 15 ambrakijskih, 4 oričke, 11 dirahijskih, dvije iz Makedonije, jednu iz Tesalije i 56 nečitkih. Normalno je da su ovdje najviše u uporabi novci iz obližnjeg Bilisa i iz Apolonije koja je mnogo biže nego Dirahij.

Severno od rijeke Škumbi optjecaj novca iz Dirahija mnogo je veći, no još nedostaju točni podaci o nalazima u unutrašnjosti, kao i za optjecaj makedonskog novca koji je morao biti najjači u istočnim područjima što su ih od 359. godine (43) Makedonci često osvajali. Novac iz razdoblja između 350. i 250, nađen u Dimale, zapadno od Berata, dakle dosta južnije od rijeke Škumbi, većinom je iskovan u Dirahiju, u sljedećem razdoblju Apolonija jako prevladava (247 od 272 komada su iz Apolonije), no ima i nekoliko kovanica iz Korinta, Histijeje, Makedonije (Filip II, Aleksandar, Kasandar, Antigona Gonat, Antigona Doson, Filip V.) (44).

O brončanom novcu iz Amantije, Olimpe, Bilisa, izdanom nakon 230. godine, nema se ništa osobito reći. Valja samo spomenuti da je grad Olimpe kovao vrlo malo novca (45). Poznato je jedva dvadesetak primjeraka, od kojih je osam nedavno nađeno *in situ*, u utvrdi Mavrovo. Svi pripadaju tipu koji je korišten u Epiru, kao što je to slučaj i s novcem iz Amantije kojega je više. Bilis je rabio raznovrsnije monetarne tipove, od kojih su neki preuzeti iz drugih predjela grčkoga svijeta, a ne od epirskih ili apolonijskih susjeda, ili pak iz Dirahija. Orik je, od početka posljednje trećine III. stoljeća, također kovao brončani novac, preuzimajući tipove od Epira (Zeus - orao i munja) i od Apolonije (Apolon - obelisk).

Razvoj kovanja brončanog novca na malim zemljopisnim cjelinama, od 230-ih godina, kad se Epir povukao iz južnih područja Ilirije, dobro prikazuje političku razmrmljenost koja u ono vrijeme vlada tim područjem. Nijedan kralj kojega lite-

rami izvori nazivaju "kraljem Ilira" nikada nije kovao novac da dokaže političko i ekonomsko jedinstvo svojega kraljevstva. Izgleda da su samo Monunije i Mitil preuzimali tip novca iz Dirahija kako bi sebi olakšali razmjenu (za Mitila riječ je samo o brončanom novcu). Sve ostalo bio je novac iskovan u kolonijskim gradovima ili novac epirskih i makedonskih susjeda. Valja pričekati II. stoljeće i vladavinu posljednjeg ilirskog kralja, Gencija, da u optjecaj uđe novac s njegovim imenom i, nedvojbeno, s njegovim likom.

Razvoj gradova

Društvene i gospodarske promjene koje smo netom pokazali usko su povezane s razvojem gradova, koji je nedvojbeno najvidljivija značajka preobrazbi kroz koje prolazi južna Ilirija između sredine IV. stoljeća i rimskog osvajanja. Ustvari, valja razlučiti dva vida urbanog razvoja. S jedne strane je to procvat kolonijskih gradova, a s druge nastanak i rast gradova u unutrašnjosti, različitim tempom, što ovisi o području. Jaz između dva tipa gradova nije potpun, jer ne postoji s jedne strane sasvim grčko stanovništvo, a s druge barbari, a osim toga stariji gradovi često služe kao uzor novima koji ponekad nastoje oponašati neka njihova javna zdanja.

Epidamno - Dirahij i Apolonija

Sredinom IV. stoljeća ta su dva grada već lijepo razvijena, a u punoj aktivnosti već od VI. stoljeća, kao što smo vidjeli u prvom poglavlju. O starom Dirahiju (Sl. 8) ne zna se gotovo ništa, budući da razvaline nađene tijekom rušenja kuća ponajprije pripadaju rimskom gradu, poput velikog amfiteatra iz II. stoljeća poslije Krista. Apolonija (Sl. 9-14) također trpi od preslojavanja građevinama iz rimskog razdoblja. Tako je s buleuterijem, spomenikom agonoteta, odeonom i bibliotekom, ali građevine iz carskog doba ne sprječavaju ispitivanje tlorisa grada i jednoga dijela javnih građevina, što ih je Léon Rey otkrio između dva rata.

U IV. stoljeću podignut je veliki bedem od oko 4500 metara dužine koji okružuje grad, izgrađen oko dva brežuljka, od kojih je na jednom akropola, a na drugome je jamačno bio podignut Artemidin hram. Bedem je širok 3,40 m i u jednom dijelu, na istoku, samo su prva četiri reda od kamena, a gornji dio je od cigle. Danas ga se dobro vidi ispod manastira Svete Marije koji je pretvoren u muzej. Veliki trijem sa sedamnaest niša (Sl. 10) je prilično dobro sačuvan, dijelom je podupirao brežuljak s Artemidinim hramom, a sagrađen je najvjerojatnije tijekom III, možda koncem IV. stoljeća. Oktogonalni stupovi dorskog stila neizbježno podsjećaju na trijemove dodonskog svetišta, a pronalazimo ih i kasnije na dva trijema u Bilisu. Barem u

ovom primjeru prvenstvo pripada Apoloniji, jer je njezin trijem stariji od sličnih građevina u Dodoni i Bilisu. Potporni zid izgrađen je u III. stoljeću oko Artemidinog brežuljka, dok drugi potporni zid okružuje akropolu. Drugi trijem, okomit na prvi, još se može vidjeti istočno od odeona i pod bibliotekom. III. stoljeće je vrijeme gradnje velike fontane, sjeverno od kazališta, uz akropolu. Na njenom višem dijelu vodoravni kanal od barem pedeset metara dužine zahvaća izvorsku vodu koja se potom dijeli na pet usporednih vodova koji se spuštaju kao natkrivene stube. Na dnu tih pet vodova ponovno se prikuplja voda u vodoravnu kanalizaciju, usporednu s gornjom. Ona se izliva se u središnji bazen čija je vanjska fasada urešena s pet dorskih stupova između dva pilastra na pobočnim zidovima. (Sl. 11) Kazalište je iz istoga razdoblja, no od njega je jedva nešto preostalo. Od II. stoljeća su se velike vile, poda ukrašenog mozaicima, podizale na terasama grada okrenutima prema zapadu.

Iako velika luka, taj je aristokratski grad iznimno živo kulturno i umjetničko središte, sve do rimskih osvajanja. Dva nedavno objavljena niska reljefa (46) lijepo pokazuju kakav je vjerojatno bio život u Apoloniji potkraj helenističkoga razdoblja: prizor gozbe (Sl. 12), s jedne strane, ali i silazak u podzemni svijet koji vrlo originalno i suosjećajno prikazuje bol rastanka. (Sl. 13) Darovitost kipara nije osamljena u gradu dobrih arhitekata, ali i literarne tradicije koja mu omogućava da privuče mlade Rimljane obuzete grčkom kulturom. Ondje borave istodobno s četama robova dodijeljenih za rad u luci te u keramičkim i metalurškim radionicama. Tijekom toga razdoblja grad je veliko gradilište gdje se podižu brojna javna i privatna zdanja.

Sigurno je da je Dirahij (Sl. 8) još aktivniji, zacijelo s manje umjetničkog i kulturnog usmjerenja nego njegov susjed, ali s lukom koja ima povoljnije prirodne uvjete. Stanovništvo mu je također više miješano. Već smo pokazali ulogu Taulanata u građanskom ratu koji je opustošio grad uoči peloponeskoga rata. Aristotel govori o napetostima koje u Dirahiju traju između građana i onih koji su lišeni političkih prava (kojima je nedostupna *politéia*) (47), i o postojanju javnih robova (*demósioi*) (48). Ako je vjerovati kazivanjima Ane Komnene (49) o potpunom pokolju stanovništva Dirahija nakon 280. godine, vjerojatno bi ga trebalo pripisati građanskim borbama, no to je vrlo nesigurno.

Izvor vrlo zanimljivih podataka je onomastika s nekropola koje okružuju oba grada. Posmrtni spomenik, pa čak i običnu stelu, mogu imati samo građani koji već posjeduju mali imetak. Siromah i rob umiru tiho i nestaju bez traga o prolasku ovim svijetom. Naime, stele, posebice one nađene na brežuljcima što okružuju Dirahij, obiluju imenima koja nisu grčka nego ilirska, dok u je Apoloniji onomastika uglavnom grčka. To zasigurno svjedoči da je u grad Dirahij ušlo lokalno

stanovništvo, koje se malo pomalo penje na društvenoj ljestvici i dijelom uspijeva doći do srednje klase, pa čak i više, te može podići stelu svojim pokojnicima. Vrlo je dvojbeno da bi moglo biti drugačije, odnosno da su potomci grčkih kolona prihvaćali ilirska imena. Među tristo stela sačuvanih u Muzeju Drača primjera je mnogo: *Badyla, Boiken, Dazeos, Klebeta, Plator, Tritos*, itd. (50). Glavna je teškoća u tome da se stele ispravno datiraju, a čini se da su doista najviše iz kasnog III. stoljeća, iz II. i iz I. stoljeća prije Krista, tako da ih ne treba rabiti da se dokazuje prerano masovno ulaženje domorodaca u grad. Vjerojatno je da su ondje bili već u IV. stoljeću, no u odveć podređenim položajima da bi mogli pretendirati na nadgrobnu stelu. S. Islami je također istaknuo nazočnost ilirskih imena među epnimnim i novčarskim magistratima koji se pojavljuju na drahmama ili brončanom novcu Dirahija i Apolonije (51). On pruža nezanemariv popis i primjećuje da se ta imena nalaze i na pečatima crijepova u ta dva grada:

- u Apoloniji, na novcu: *Baton, Epikados, Zoilos, Moskhilos, Myillos, Billios*
- u Dirahiju: *Boiken, Genthios, Daalkidas, Dazios, Eortaios, Kerdon, Monounios, Skyrthanas, Tritos*.

I tu je, kao i kod imena na nadgrobnim stelama, najvažnije pitanje o vremenu kad se ilirska imena pojavljuju među imenima dužnosnika tih gradova, a s druge strane i omjer tih imena u odnosu na sva do danas prikupljena (52). Čini se da treba dočekati III. stoljeće, i to možda čak posljednju trećinu, da se pojave ilirska imena na novcu i crijepovima. Dolazi do postupnog prodiranja lokalnog stanovništva u gradove, i to više u Dirahij nego u Apoloniju koja je ostala više oligarhijska po načinu vladavine, no taj prodor nije ni brz ni nagao. Postao je uočljiv u III. stoljeću, ali onda je to rezultat dugačkoga puta koji je Ilire od vrlo podređenoga položaja unutar onoga što se naziva *politéia*, doveo do najviših dužnosništava. Što se tiče omjera, ali uz rezervu, jer bi potpuni popis uskoro trebao biti napravljen, izgleda da stele u Dirahiju nose otprilike trećinu ilirskih imena na dvije trećine grčkih. To jest pokazatelj, ali da bi se došlo do broja Ilira u gradu, valja voditi računa o tome da su mnogi mogli uzeti grčka imena, a da pritom nisu prekinuli svaku vezu sa zajednicom iz koje su potekli.

Dok lokalno stanovništvo ulazi u kolonijske gradove, usporedno s time domorodačke sredine preuzimaju grčki način života. No pojava akulturacije nikada nije jednosmjerna. Gradovi djelomice gube čiste helenske značajke, ukoliko su ih ikada i imali, jer, kako smo već naveli, već od prve generacije kolonisti su uzimali žene iz toga kraja da bi osigurali trajanje naseobine. A novi stanovnici, od kojih su neki zadržali svoja imena, postupno su počeli živjeti kao Grci, dijeleći iste aktivnosti i rasonode u gimnazijsku, palestri, na stadionu, u teatru. Posljedica je, sasvim sigurno, mješovita civilizacija, u kojoj će dominantna kultura najvjerojatnije prevladati, uz

preživljavanje duboko ukorijenjenih elemenata druge kulture, kao u vjerskom životu i posebice u obiteljskoj povezanosti.

Radanje i razvoj gradova u južnoj Iliriji

Uz dva velika grada što su ih osnovali Korkirani i Korinćani i koji su prošli sasvim poseban razvoj, jer nisu bili potpuno odsječeni od dodira sa stanovništvom u unutrašnjosti, južnu je Iliriju zahvatio val urbanizacije jednak onomu u susjednim područjima, Epiru, Makedoniji i Trakiji. Naglasimo najprije da rabeći termin *grad*, a ne *polis* - želimo jasno razlučiti val porasta urbanih aglomeracija od stvaranja gradova-država, što bi značilo da se prema sjeveru širi sustav političke organizacije kakav imaju egejski Grci. Vidjet ćemo kako u Iliriji nema gotovo nijednog primjera grada koji se preobražava u grad-državu, barem ne prije 168. godine. Olimpe je grad koji kuje novac i koji ima eponimnog dužnosnika koji se naziva politarh, no ta se institucija vrlo vjerojatno razvija nakon rimskog osvajanja, odnosno po završetku trećega makedonskog rata (53).

Razvoj gradova nije dotakao istodobno sve krajeve južne Ilirije. Kako napominje S. Islami (54): "Nije dokazano da oni postoje u unutrašnjim područjima doline rijeke Mati i srednjega toka Drima pa se čini da se urbani život ondje nije razvio".

Prve naznake koje se tiču gradova u Iliriji su, valja priznati, vrlo neprecizne. Ne može se ništa sigurno zaključiti iz indikacija Stjepana Bizantinca koje se tiču ilirskih gradova Sesareta, Adrije, Japigije. Samo bi se prvi mogao dovesti u vezu s Dasaretima. Autor kaže da to prenosi od Hekateja iz Mileta, no zasad arheologija ne daje pokazatelje koji bi potvrdili taj navod, osim ako Sesaret nije prvo ime Pelija, iz VI. stoljeća, odnosno iz razdoblja kad bi se moglo raditi o bedemu tipa Gajtan. U vrijeme Bardileja I, u Diodorovom kazivanju (55), među uvjetima mogućega mira između Filipa koji je upravo naslijedio brata Perdiku III, ubijenog u borbi, i Bardilejevih Ilira, govori se o iseljavanju Ilira iz makedonskih polisa. Ne znamo o čemu je riječ, u vrijeme kad je čitava gornja Makedonija organizirana u *éthne* i kad se ne spominje ni najmanji *polis*, ni najsitniji grad-država. No možda je ovdje Diodor uporabio tu riječ jednostavno u smislu gradskog naselja, a sigurno je da svaki od *éthne* ima male urbane centre. U povodu pobjedonosnog pohoda Filipa II. na Iliriju godine 345/44. (56), isti Diodor kazuje da su Makedonci u Iliriji osvojili mnogo mjesta - *polismata*, što je, izgleda, uporabljeno kao deminutiv da označi male gradove, a da nije navedeno niti jedno ime tih mjesta u Iliriji. Za isto razdoblje Demosten u *Prvoj Filipiki* (57) izgovorenoj godine 351, izvještava da neki kažu kako Filip "utvrđuje gradove (*póleis*) kod Ilira". Nema razloga da se termin *pólis* shvati drugačije nego kao urbana aglomeracija, okružena bedemom, no

ni tu nije navedeno nijedno ime, pa se može raditi o lokalitetima kao Pelij u Dasaretidi, koji spominju Arijan i Kvint Kurcije (58), u povodu događaja iz 335. godine, kad se Aleksandar pod Pelijem suprotstavlja Klitu i Glaukiji. Pelij je ondje doista predočen kao utvrđeni grad, s bedemom koji Aleksandar ne pokušava osvojiti silom. On uokolo kopa neku vrstu jarka, no nakon što mu je zauzet tabor, Klit nalazi pribježište u gradu i sam ga pretvara u pepeo prije nego što utočište potraži kod Taulanata i Glaukije. To je prva naznaka postojanja utvrđenog grada, pa se možemo upitati nisu li utvrde grada djelo Makedonaca, Filipa II, budući da se Klit, koji mu je bio podvrgnut, pobunio i zauzeo grad koji je zacijelo držala makedonska posada. Ako je valjana lokalizacija na granici između Orestide i Dasaretide koju prihvaćamo (59), potpuno je jasno zašto je Filip smatrao pametnim držati to mjesto koje nadzire jedan od smjerova prodora iz Dasaretide prema gornjoj Makedoniji i obrnuto, iz Orestide prema Iliriji. Ništa se više ne može reći o već spomenutom Damastiju koji kuje novac zasigurno u prvoj polovici IV. stoljeća, a o njemu se poslije ne govori i lokalizacija mu je još nesigurna (60). Stjepan Bizantinac još navodi, prema Teopompu, grad Edantij (*Oidántion*), no to je ime za koje ne postoji ozbiljna identifikacija.

Već smo koristili odlomak iz Frontina (61) koji pokazuje kako Pir želi podvrgnuti neku *civitas*, koja je bila središte jednog ilirskog *éthnosa* (*caput gentis*) i okružena drugim gradovima (*ceterae urbes*). Tu je čitav opis uređenja prostranog teritorija sa središnjim gradom - glavnim mjestom - i nizom drugih lokaliteta oko njega koji čuvaju područje *éthnosa*, odnosno manje važnih utvrda, ali koje su ipak male aglomeracije, čak i ako se termin *urbs* može učiniti neprikladnim i neprimjerenim.

Naznake koje su otkrivene u starim izvorima obavješćuju da u južnoj Iliriji u prvoj polovici IV. stoljeća postoji grad i da on izgleda, naročito u slučaju Pelija, solidno utvrđen, no pouzdano je da obrambeni zid nije dovoljan za razlikovanje pribježišta od pravoga grada koji ima višestruke i raznovrsne funkcije. Arheologija može omogućiti da se otkrije što su bili ilirski gradovi, posebice zahvaljujući radovima albanskih istraživača u posljednjih četrdesetak godina. Ovdje se nećemo upuštati u raspravu o rađanju grada u južnoj Iliriji, o prijelazu od utvrđenih zidina tipa Gajtan do pravoga grada, o postojanju ili nepostojanju protourbane faze ni o značenju toga termina. Središte našeg zanimanja je situacija u južnoj Iliriji od početka IV. stoljeća, sa svim teškoćama što ih donosi datiranje, koje može počivati samo na vrlo sustavnom proučavanju stratigrafije.

Analize najdostojnije povjerenja uspostavio je S. Islami u različitim radovima na temu grada u južnoj Iliriji (62). Njihova je prednost u tome što dopuštaju kronološku evoluciju vrlo sličnu u Epiru i u južnoj Iliriji, vodeći računa o vremenskim

rascjepima koji se očituju između dijela Ilirije koji je najbliži granicama s Haonijom i sjevernijih krajeva, gdje se urbanizacija javlja tek kasnije ili se uopće ne javlja, kao što smo primijetili za dolinu Mati ili srednji tok Drima. Razvoj grada ne smije se smatrati samo rezultatom utjecaja koji dolaze s juga ili iz kolonijskih gradova. Valja ga tumačiti i kao uobičajenu posljedicu evolucije južne Ilirije, koja slijedi proces društvene i gospodarske preobrazbe kakav je predložen na početku poglavlja, a pokreće ga spori, ali stalni demografski rast. On je nametnuo nove načine iskorištavanja tla, razvoj razmjene i stvaranje malih urbanih središta koja objedinjuju različite funkcije: trgovište, administrativno i političko središte, vjersko svetište, središte obrtničke proizvodnje u specijaliziranim radionicama.

U razvoju gradova u južnoj Iliriji mogu se razlikovati dvije velike uzastopne faze:

1) Na izmaku V. i u prvoj polovici IV. stoljeća pojavljuju se prvi gradovi - a to razdoblje sasvim odgovara pokazateljima što ih prenose literarni izvori - kao u područjima blizu Epira: Fenike, Butrot (nakon nekoliko starijih gradnji na akropoli), Čuka Ajtojt. U južnoj Iliriji valja navesti Amantiju i Klos. Prvi se grad pojavljuje u *Periplu* Pseudo Skilaka, odlomak 26, označen kao *polis*. Smještena na lijevoj obali Aoja, dakle u neposrednom dodiru s Haonijom, Amantija se proteže na dugačkom brežuljku, a utvrđeni zid slijedi zavoje zemljišta kako bi okružio površinu od devetnaest hektara. (Sl. 15, 16, 17) Bedem je uglavnom zacrtan u ravnim linijama, ali sa zupcima poput pile da se razbiju ti ravni potezi. Zidovi su poligonalnog sloga, s malo, ali brižno izgrađenih vrata, najčešće tangencijalnih. Ništa se ne zna o unutrašnjim gradnjama iz prvoga razdoblja, ali grad se dalje razvijao i izvan svojih previše skučenih zidina, čini se sa posebnim mjestom za vjerska svetišta: tu su Afrodita Pandemos, Zeus, Pan i tri nimfe, lokalni bog tipa itifaličkog Prijapa (ili divinizacija rijeke Aoja ?). Grad je također na glasu po radionicama brončanih kipića, sličnih onima koji su nađeni u Dodoni (63).

Drugi grad, možda neznatno kasniji, ima brižnije građene bedeme čija su dva lica povezana poprečnim zidovima od složenih blokova koji razdvajaju zid po dužini u odvojene dijelove. Klos je sagrađen na brežuljku, na desnoj obali Aoja, i zaprema oko osamnaest hektara. Bedem širok tri i pol metra ima opseg 1850 metara. Sačuvan je dobrim dijelom svoje dužine i do znatne visine. (Sl. 18, 19) Ima samo jedna ulazna vrata, istoga tipa kao i u Amantiji. Nekoliko se kula pojavljuje na sjeverozapadnom zidu, možda kao naznake evolucije u vještini utvrđivanja tijekom IV. stoljeća. Grad Klos, koji se nastojalo poistovjetiti s gradom Nikejom, čije se ime pojavljuje na natpisu iz Oropa (64), izgubio je važnost, premda zbog toga nije nestao niti bio napušten, od trenutka kad je sagrađen drugi grad, 1,5 km dalje, na višem i prostranijem brežuljku Hekal, a to je grad Bilis. (Sl. 20) Tu su,

dakle, dva grada, vrlo blizu jedan drugome, a barem od III. stoljeća svaki ima svoje kazalište, što znači vlastiti kulturni, vjerski i gospodarski život. Na zidu paroda kazališta u Klosu je četrnaest natpisa. Oni dokazuju da je još u III-II. stoljeću kazalište radilo i da je zajednica Biliona na tome mjestu urezivala odluke o tome da se dodjeljuje *politéia* (65), u razdoblju kad je ta zajednica uživala djelomičnu nezavisnost. To je bilo nakon povlačenja Epirana prema jugu, računajući od 230. godine i prije potpunog rimskog osvajanja na kraju trećeg makedonskoga rata (168. g.).

Doista se čini da su ta dva grada južne Ilirije, oba blizu granice s Haonijom, vrlo bliski načinu gradnje epirskih gradova. Kontakti su se nastavili u III. stoljeću, o čemu govori obilje epirskog novca u tim gradovima, monetarni tip korišten u Amantiji koji je izravno preuzet od epirskih uzora, te plan kazališta u Bilisu koji jako podsjeća na onaj u Dodoni, posebice po parodima okomitima na scenu. (Sl. 21) Razvoj gradova u Haoniji išao je istim tempom kao i u najjužnijoj zoni Ilirije.

2) Druga faza počinje u drugoj polovici IV. stoljeća, nastavlja se u III. i obilježena je pojavljivanjem novih gradova, te proširivanjem starih. To smo rekli za Amantiju koja je prekoračila svoj bedem i u III. stoljeću gradi stadion čije su stube još dobro očuvane, (Sl. 17) i hram na području Peči. To je također vrijeme izgradnje kazališta u Klosu koje je dobrim dijelom uklesano u stijeni, i nedvojbeno gradnje stadiona. To je nadasve vrijeme osnutka grada Bilisa na brežuljku Hekal, u neposrednoj blizini Klosa, tijekom druge polovice IV. stoljeća. Zid od 2550 metara okružuje površinu od trideset hektara, podijeljenu na terase na dvije padine brežuljka. (Sl. 20) Na istočnoj padini su pojedinačne kuće s dvorištem i cisternom uklesanom u stijenu. Vjerojatno nije cijela površina upotrijebljena za gradnju i slobodna zona je mogla služiti kao pribježište za okolno seosko stanovništvo. Istočna je padina napuštena u bizantsko vrijeme, tijekom izgradnje središnjeg zida koji znatno smanjuje grad. Na padini okrenutoj zapadu koncentrirana su zdanja potrebna za javni život Biliona: kazalište koje podsjeća na dodonsko, (Sl. 21) dva prostrana trijema, okomito jedan na drugi, svaki dugačak 72 metra, na dva kata, s istim oktogonanim dorskim stupovima kakvi su u Apoloniji i Dodoni. Ta je monumentalna cjelina možda nadopunjena drugim građevinama. N. Ceka je predložio je da se tu lokalizira stadion, no iskopavanje 1987. otkrila su vrlo veliku cisternu na mjestu pretpostavljenoga trkališta, pa treba pričekati daljnja iskopavanja kako bi se moglo zaključivati s više sigurnosti. Bedem rabi lomljene linije mnogo više nego u prvom razdoblju, i kule su brojnije, posebice uz vrata. Sjeverna vrata su naročito brižno građena, ali polukružna kula može biti tek iz II. stoljeća prije Krista (66).

Sjeverozapadno od Bilisa iskopavanja su počela na mjestu drugoga grada čije staro ime još nije utvrđeno pa nosi ime toga mjesta - Gurzezi. A na brežuljku iznad doline Fiera drugo urbano središte, nešto sjevernije od prethodnog, iz istog je raz-

doblja. To je mjesto je Margellić. Prema jugoistoku dvije utvrde razgraničavaju teritorije Biliona i Amantijaca. Utvrda Rabia dala je zanimljiv natpis koji spominje peripolarha, tajnika i *sympertipoloi*, vjerojatno u službi *koinóna* Biliona. Druga utvrda, Matohasanaj, na jugoistoku čuva teritorij Amantijaca iznad doline Aoja. Svi su ti bedemi, iz druge polovice IV. stoljeća ili iz III. stoljeća, u Bilisu i drugim središtima koja ga okružuju, od četverokutnih kamenova u izodornoj gradnji, potpuno usporedivoj s onom južnije, u Antigoniji, u dolini Drina, to jest u Haoniji. I ondje su, za tu drugu fazu, vrlo izražene veze s Epirom. Na tim mjestima južne Ilirije pojavljuju se i poligonalni kamenovi, kao i u Epiru.

Napuštajući predio Aoja, Berat je prvi grad s izvrsnim položajem na desnoj obali Osuma, na izlasku rijeke u dolinu nakon planinske zone kojom dominira planina Tomorit. Ta utvrda ima temeljnu stopu zida od velikih izodornih kamenova kakvi se obično pripisuju gradu Antipatriji koji je mogao biti utvrda Dasareta na krajnjem zapadu njihovog teritorija. H. Ceka (67) radije na položaj Berata smješta stari grad Bargulij. Bilo kako bilo, dojmivi temelji zidina iz istog su razdoblja, iz druge polovice IV. stoljeća. Naravno, dobro je imati na umu da je sve te krajeve, od Amantije do Berata i barem do rijeke Škumbi, Pir uključio u eakidsko kraljevstvo, gdje su i ostali do pada dinastije nešto prije 230. godine. Nema, dakle, ničega čudnog u tome da je tijekom prve dvije trećine III. stoljeća bilo razmjene s epirskim gradovima.

Partinima pripada grad Dimale, koji je identificiran zahvaljujući istraživanjima B. Dautaja (68). On ga je lokalizirao na vrhu Krotine, zapadno od Berata, zahvaljujući pečatima s crijepova koji nose potpuni natpis ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ. Grad nadvisuje uska akropola odvojena zidom, a on se prostire na drugom, nižem brežuljku, gdje su okupljene nastambe. Zid je slabo očuvan, ali blokovi koji su još na tome mjestu su pravilni paralelopipedi. Ograđena površina je, kao i u Beratu, manja od 15 hektara. Jedini spomenik koji se jasno razaznaje je trijem s nišama, kojih je sedam na tridesetak metara dužine. Čini se da je izravno nadahnut trijemom u Apoloniji, (Sl. 10) čija je umanjena kopija. To ne čudi, ako se uzme u obzir blizina Dimale i Apolonije. Sunčani sat nađen u Dimale nosi natpis koji pokazuje da ga je izradio neki Tarenćanin. Poznato je da je zemlja Partina dio rimskog protektorata od kraja prvog ilirskog rata, što je zacijelo povećalo razmjenu koja se obavljala s Velikom Grčkom već prije rimske intervencije na istočnoj obali Jadrana.

Sjeverno od rijeke Škumbi (nekoć Genuza), situacija je prilično različita, ali ne znači da gradova uopće nema. Primjer Pira koji napada *civitas*, glavno mjesto jednog ilirskog *éthnosa*, koje okružuju *urbes*, kako to izvješćuje Frontin (69), jasno pokazuje da veći ili manji gradovi ili utvrde postoje sjeverno od te rijeke, iako nije riječ o gradu Skodri, kako to sugerira N. G. L. Hammond (70). No mreža urbanih

aglomeracija čini se rjeđom, gradovi su razasuti u okruženju koje je ostalo sasvim ruralno a, kao što smo rekli, neka su područja u unutrašnjosti, kao dolina rijeke Mati i srednjeg toka Drima, potpuno bez gradova. Prva je stara aglomeracija, polazeći od Škumbija, Zgërdhesh, jugozapadno od Krujë i sjeverno od Tirane. Sagrađena je na vrhu brežuljka i na njegovoj zapadnoj padini u obliku istokračnog trokuta, a pokriva otprilike deset hektara. Iskapanja koja je vodio S. Islami (71) pokazala su - nakon prve faze koja odgovara grubom zidu što okružuje gornji dio brežuljka i koji, po zidovima tipa Gajtan koji bi ovdje mogli biti iz VI-V. stoljeća prije Krista, pripada manjoj, starijoj aglomeraciji - da grad doživljava prvi skromni razvoj, koji se, po apulskoj keramici nađenoj na tome mjestu, može datirati u konac IV. ili na početak III. stoljeća. No grad je doista procvjetao tek kasnije (III.-II. stoljeće), kada se poduzima i gradnja zapadnog bedema sa zidom od pravilnih izodornih blokova s ispupčenjima, s kulama na jednakim razmacima. Vapnenačka stijena izbija izravno na površinu u dobrom dijelu grada unutar bedema, a dosta jak nagib uvjetovao je da glavna ulica, koja vodi od donjeg dijela grada do akropole, bude na jednom dijelu puta stepenasto uklesana. Čini se da nijedna javna zgrada nije sagrađena na toj padini, osim malog polukružnog zdanja u donjem dijelu grada. Izgleda da nema ni stadiona ni kazališta, kao da su se elementi grčke civilizacije zaustavili južno od rijeke Škumbi. S druge strane, primijetiti ćemo skučenost grada, deset hektara, što je mnogo manje od velikih gradova na jugu, u Haoniji, poput Antigonijske i Fenike, ili u južnoj Iliriji, poput Bilisa. S. Islami je, prema Ptolemeju (II, 12, 20), predložio da se Zgërdhesh identificira s Albanopolom.

Lis je sagrađen na lijevoj obali Drima, nekoliko kilometara od ušća, na granici planinske zone i močvara koje se protežu do mora. Izgrađen je na zapadnoj padini brežuljka koji se odvaja od Akrolisa, utvrđenog na naoko neosvojivom položaju. (Sl. 22) Lis ima sve osobine grada koji je sagradilo lokalno stanovništvo iz unutrašnjosti, u želji da ima luku, a ne strani naseljenici koje je bi doveo kakav Dionizije Sirakuški, kao što govori Diodor Sicilski, brkajući vjerojatno Lis i Isu. Prema F. Prendiju (72), grad je s kraja IV. ili s početka III. stoljeća, a prva je utvrda bio Akropolis. Potom je sagrađen zid oko Lisa koji ide od vrha brežuljka do luke. Grad je pretrpio veliko razaranje nakon 168. godine, a današnji izgled umnogome duguje obnavljanju iz Cezarovog vremena, kad je 48. godine drugačijom tehnikom obnovljen zid, tako da je moguće razlikovati dijelove bedema sačuvanog iz prvog razdoblja od onih koji su podignuti u Cezarovo doba. Umjesto kamenja s grubim ispupčenjima, rabe se blokovi čija je vanjska površina brižljivo zaravnana. Uz to se dodaje poprečni zid koji dijeli donji grad od gornjega. Bedem, čija je trasa sačuvana u cijeloj dužini i nerijetko u priličnoj visini, ojačana je brojnim kulama,

od kojih je jedna okrugla. (Sl. 23) Vrata su ojačana kulama, a najupadljivija su velika vrata na jugozapadu, u blizini luke, (Sl. 24) koja su pojačana s četiri kule što ostavljaju prolaz širok šest metara, sužen u srednjem vijeku. Unutar zidina u gradu sačuvano je malo gradnji, nijedna javna zgrada, ni kazalište, ni stadion, kao što smo već uočili kod Zgërdhësja. Nalazište je vrlo zanimljivo jer jasno pokazuje razvoj velikoga grada u području već udaljenom od kolonijalnih gradova, pa izgleda da čak ni utjecaj Dirahija nije prešao prirodnu granicu doline rijeke Mati. Lis je smješten kao straža zadužena za čuvanje ulaza u novo područje, na teritorij Labeata, čije je središte nedvojbeno Skodra. Lis je sasvim sigurno izbjegao epirskom osvajanju tijekom Pirovog kraljevanja, ali je pripao Agronovom i Teutinom kraljevstvu. Nakon prvog ilirskog rata služi kao pomorska granica koju ilirski lembi ne smiju prijeći da se upute prema jugu gdje se prostire rimski protektorat.

Grad Skodra, koji stari izvori spominju naročito kao glavni grad kralja Gencija, nije dosad dao mnogo obavijesti o svojem stanju u antici, zbog toga što su od antike do XX. stoljeća utvrde građene jedna povrh druge. Položaj utvrde nazvane Rozafat veličanstveno se izdiže iznad rijeke Bojane i, nešto južnije, Drima koji teče do Lisa da se spoji s morem. Taj je prostrani brežuljak mogao držati veliki grad čije su se građevine vjerojatno širile prema jugu do obale rijeke i do područja mosta koji ju je prelazio. To je bio glavni grad kraljevstva u Gencijevo vrijeme i zacijelo je širio svoj utjecaj prema sjeveru na današnju Crnu Goru, što je bio teritorij Ardijejaca do doline Neretve. Razvio se i niz manjih urbanih središta, kao Meteon, Ulcinij, Rizon.

Prema unutrašnjosti valja još navesti gradove poput Uskane i male aglomeracije izgrađene na brežuljku na čijoj padini su grobovi izdubljeni u stijeni, u mjestu Selça e Poshtëmë, u gornjem dijelu doline Škumbija. Neki su tu htjeli smjestiti Pelij, ali činilo se da je bolje zadržati drugu lokalizaciju, istočno od Bilishtë (73). To nimalo ne umanjuje ljepotu grobova u stijeni koje bi se željelo pripisati dasaretskim kraljevima. Misli se na Bardileja i na Klita, no u ovome času ništa ne dopušta da se ti grobovi službeno pripišu ovome ili onome vladaru. Taj je dio južne Ilirije izložen makedonskim utjecajima. Bez želje da se uspostave čvrste veze između veličanstvenih grobnica u Vergini koje je otkrio M. Andronikos i grobnica iz Selça, ne možemo a da ih ne usporedimo. Grobnica I ima fasadu uklesanu u stijeni 2,40 m u visinu i 4 m u širinu, koja je u sredini probijena vratima uokvirenima s dva uzidana stupa s jonskim kapitelima i dva pilastra, nedvojbeno odvojena freskama. Vrata vode u prostrano predvorje grobne komore, koja je opljačkana još u starini. Grobnica III je još veličanstvenija, (Sl. 25) jer je njezina polukružna fasada, sa svake strane produžena ravnim zidom, ukrašena s osam uzidanih jonskih stupova.

Prava grobna komora nije središnja prostorija nego je izdubena ispod dvorišta i pronađena je netaknuta s vrlo bogatim priložima keramike i nakita iz III. stoljeća prije Krista, posebno zlatnim naušnicama ukrašenima glavom crnca od stakla ili obojenoga kamena (Sl. 26) i s brončanom pojasnom kopčom koja iznimnom finoćom prikazuje borbu konjanika s pješakom. (Sl. 27)

Posljedice urbanizacije

Prikaz gradova koji su se razvijali od početka IV. stoljeća do rimskog osvajanja omogućio je da se otkriju neke opće crte koje je korisno istaknuti. Iako su Iliri sasvim prirodno preuzimali od kolonijskih gradova izgrađenih na jadranskoj obali, a i od epirskih i makedonskih uzora, brojni su gradovi rođeni slijedom postupne preobrazbe društva i gospodarstva u južnoj Iliriji. Oni su djelo lokalnog stanovništva, čak i kad je ono oponašalo neka zdanja iz Apolonije, kao trijem s nišama koji susrećemo u Dimale, ili dovodilo arhitekta školovane u obalnim gradovima, kao i primalo podružnice radionica crijepova i cigla iz Apolonije ili iz Dirahija, što je opet vidljivo u Dimale. Gradovi koje su sagradila ilirska *éthne* radi vlastitih potreba, radi administrativne, političke, ekonomske, vojne i prostorne organizacije, razvijali su se ranije i brže u područjima južno od rijeke Škumbi. To što su tijekom dužeg razdoblja u III. stoljeću bili uključeni u eakidsko kraljevstvo zacijelo je pogodovalo njihovom razvoju. Sjeverno od rijeke Škumbi gradovi su rjeđi i razvijaju se kasnije. Naročito se čini, barem po primjeru Zgërdesha i Lisa, da gradovi na sjeveru nemaju istu način urbanizacije, kao da njihovi stanovnici ne vide koristi od gradnje stadiona, gimnazija, kazališta.

Ako bi se ova konstatacija potvrdila, bila bi vrlo važna jer bi omogućila da se jasno suprotstave jug, snažno obilježen helenskim prinosima, i sjever, mnogo manje propusan za utjecaje koji dolaze izvana. U oba slučaja, na sjeveru i na jugu, grad je pogodio novim društvenogospodarskim preobrazbama. Stanovnici grada međusobno više nemaju iste odnose kakvi su se bili uspostavili u selima *éthnosa*. Ako je mali slobodni seljak neizbježno vezan uz bogatog posjednika vezama međuovisnosti i šticieništva s uzajamnim obvezama, grad briše te veze i prekida ih kako bi stvorio nove, između vlasnika radionice i radnika, između gradskih dužnosnika i običnih stanovnika, a da ne govorimo o vezama između slobodnih i neslobodnih, bilo da su kupljeni robovi ili zarobljenici, ili da su zavisnici kao *prospelátai* kod Ardijejaca. Stvara se novo bogatstvo koje nije zemljišnog podrijetla nego obrtničkog ili trgovačkog i ono malo pomalo treba optjecaj novca kako bi se potaknula trgovina i prekinula trampa.

Istodobno, okolni gradovi i ruralna društva ne predstavljaju dva zatvorena svi-

jeta. Između grada i obližnjih sela odvija se svakovrsna razmjena. Građani ovise o okruženju da im osigura opskrbu prehrambenim proizvodima, ali i sirovinama kao što su glina za radionice keramike, rudača za metalurgiju i za kovnice novca. I obrnuto, stanovnici sela nastoje dobiti gotove proizvode, željezno ralo za plug, oruđe, oružje. Seljak koji se nastanio u gradu nije neminovno prekinuo sve veze s rodbinom koja je ostala na selu. Ako se obogati, čak i skromno, može pomoći rođacima da preurede kuću u selu, da je učvrste, da je solidno obnove i tako je način života na selu izravno doveden u pitanje rastom urbanizacije.

Grad je također element akulturacije budući da se susreću ili dodiruju dva načina života, dvije civilizacije, a njihov stupanj evolucije nije isti pa napredniji vjerojatno nadjačava slabiji. Ilirski jezik nije ostavio nikakvoga pisanog traga u području južne Ilirije. To je nedvojbeno bio govorni jezik, no gradovi su, čim su osjetili potrebu da budućim generacijama prenesu određeni događaj ili obilježje zahvalnost nekom dobročinitelju, rabili grčki jezik. To je vrlo jasno u svim gradovima na jugu, u Amantiji, Olimpe, Bilisu, Dimale, dok nasuprot tome gradovi na sjeveru nisu dosad dali nikakav važniji natpis na grčkome, bilo da je to u Zgërdheshu, u Lisu ili Skodri (natpisi u Lisu su na latinskome i potječu iz vremena Cezarove obnove). To ne znači da neminovno svi stanovnici neprekidno govore grčki. Može postojati zajednički govorni jezik i službeni pisani jezik. Perzej koristi usluge tumača kad šalje poklisare na dvor kralja Gencija (74) u Skodru.

Mjesto koje je zauzeo grčki kao pisani jezik, jezik službenih natpisa gradova i država što se oko njih uspostavljaju, nije najupečatljivija manifestacija spore, ali stvarne helenizacije stanovništva gradova. Važnije je to što su stanovnici gradova, ili jedan društveni sloj u gradovima, prihvaćali grčki način života koji će postupno promijeniti karakter toga stanovništva. Doista, sagraditi u gradu kazalište, gimnazij, palestru i stadion znači, svjesno ili ne, prihvatiti ono što se na grčkome zove *paidéia*, njihov način života i, u stanovitom smislu, njihovu ljubav prema dokolicima. U kazalištu u Bilisu, kao i u Apoloniji, Oriku ili Butrotu, prikazuju se grčke tragedije. Arhelajeva Makedonija pokazala je primjer pozivajući Euripida. Sve to znači da urbana populacija južne Ilirije, barem južno od Škumbija, malo pomalo prihvaća grčke ideale. Obrazuje se na homerskim epovima, novcem promiče grčki panteon, a domorodački vjerski život postupno približava lokalne bogove i grčka božanstva do te mjere da ih na koncu stapa. Ako dolazi do sinkretizma nije moguće razlučiti što je bio originalni lokalni doprinos. Što je bilo domorodačko u kultu Afrodite Pandemos u Amantiji? Što znači približavanje Zeusa i boga Partina?

Posljedice prodora helenske kulture su goleme. Stadion, na primjer, potiče mlade da sudjeluju u natjecanjima, nakon što su se uvijek bavali u trčanju, šakanju, hrvanju itd., kako bi osvojili pobjedu na čast svojega zavičaja, grada ili *éthnosa*.

Prirodno je da bi najbolji, koji su se s uspjehom natjecali u Amantiji ili Bilisu, željeli odnijeti pobjedu i u Apoloniji, na Nimfejskim igrama ili Najskima u Dodoni. A, nakon više uspjeha, kandidati se žele omjeriti čak i na velikim stefanitskim natjecanjima s grčkim takmacima s kojima su se već sreli u Epiru. Ali natjecanja u Olimpiji, Delfima, na Istmu, u Nemeji i sva koja su im se pridružila tijekom III. stoljeća otvorena su samo za atlete koji se smatraju Grcima. Ta je barijera prijedena u vrijeme kad su Heleni bili spremni proširiti granice grčkoga svijeta, u Maloj Aziji, kao i u drugim krajevima, i u Iliriji. Veliki popis tearodoka iz Delfa (75), čiji IV. stupac nedvojbeno ne pripada temeljnom popisu i mora se datirati u prvu polovicu II. stoljeća prije Krista, otkriva kako je napredovala helenizacija u južnoj Iliriji. Na tom se popisu, osim Orika, Apolonije i Dirahija, pojavljuju i Amantija i Bilis. Navođenje tih gradova znači, bez ikakve sumnje, da Grci iz Delfa i svi koji su onamo došli u povodu Pitijskih igara tada već smatraju Amantiju i Bilis heleniziranim gradovima, čiji su stanovnici, svi ili dijelom, prihvatili grčki način života i stoga mogu biti asimilirani. Na svoj način Strabon (76) daje isti odgovor kad drži da su Atintani epirski *éthnos*, odnosno, u njegovo vrijeme, isto što i Grci. To spominjanje znači da je delfsko svetište priznalo težnje tih gradova da budu prihvaćeni u zajednicu Helena, čak i ako seosko stanovništvo koje ih okružuje ostaje u potpunosti vjerno svojim ilirskim tradicijama.

Moramo se, prirodno, upitati o stupnju helenizacije koji je dostignut u gradovima južne Ilirije i posebice ispitati je li ta želja stanovnika da postanu Grci išla dotle da prihvate politički okvir egejskih Grka, odnosno da prihvate grad-državu, *polis*. Odgovor je bez ikakve sumnje niječan. Već u Epiru grad-država nije imao uspjeha i do rimskog osvajanja Epirani su ostali vjerni svojoj federalnoj organizaciji koja je, na različitim razinama, okupljala lokalne entitete u *koiná*, koja su se pak okupljala u veće cjeline, kao što je haonska zajednica koju vodi prostat Haonaca, mološka koju vodi prostat Mološana, a one dvije se objedinjuju i tvore *Koinón* Epirana. Premda su Fenike i Antigonija bile veliki gradovi, nisu bile gradovi-države. Čini se da je isto bilo u južnoj Iliriji, kad su se, nakon 230. godine i povlačenja Epirana, neke frakcije *éthnosa* Atintana organizirale u autonomna *koiná*, kao što su to učinili Amantijci i Bilioni. U slučaju Biliona neki su vjerovali da bi trebalo razlikovati široki entitet koji bi bio *koinón* Biliona, poznat na primjer po natpisu iz Dodone (77), i grad koji bi bio Bilis. Natpis nađen u Sparti (78) govori o pismu koje su u prvoj polovici II. stoljeća prije Krista pritan i *démos* Biliona uputili demosu Lakedemonjana. Bilo bi pretjerano iz riječi *démos*, koja je upotrijebljena za Bilione, izvlačiti dokaz da se radi o odluci samo građana grada Bilisa. Do novog dokaza valjalo bi smatrati da je pritan eponimni magistrat *koinóna* i da je postojala samo jedna država koja je nastupala prema van. Uporaba istog termi-

na za označavanje naroda Lakedemonjana i Biona izraz je iz lakedemonskog prava. Što se tiče Olimpe, već smo rekli da pojavljivanje politarha i grada može biti kasnije od 168. godine i posljedica rimske inicijative. U posljednjem ćemo poglavlju imati priliku produbiti proučavanje institucija koje se rađaju u različitim malim državama stvaranim u južnoj Iliriji, no potrebno je naglasiti da osjetna helezinacija u gradovima na jugu nije promijenila vjernost sustavu *éthnos*a.

Nakon opisa ekonomskih i društvenih promjena mjerimo put prijeđen između početka IV. i sredine II. stoljeća. Južna Ilirija je još oko 400. godine bila zemlja selilačkih pastira koji su živjeli u neutvrđenim selima na obroncima planina što su ih napuštali samo zimi da odu u ravnice. Stanovništvo je bilo vrlo rastrkano, a jedini značajniji gradovi bili su kolonijska naselja na jadranskoj obali. Oko 168. godine, za vrijeme rimskog osvajanja, to je postala zemlja u kojoj se poljodjelstvo razvilo uz ekstenzivno stočarstvo, zemlja koja se ustrojava oko gradova od kojih su neki veliki, nadasve u južnim krajevima koji su u dodiru sa susjednim Epirom. Ti su gradovi poticali procvat obrtničkih djelatnosti i trgovačke razmjene koje su sve više trebale monetarnu ekonomiju. Tradicionalno je društvo uzdrmano tim promjenama. Novi izvori bogatstva omogućili su stvaranje grupe *polidynástai* koji teško podnose autoritet kralja i nastoje ga se osloboditi. Kolonijski grad stvara mješovito društvo zasnovano na suživotu i miješanju potomaka prvih naseljenika i domorodaca useljenih u grad. U gradovima u unutrašnjosti jedan dio stanovništva, nadasve na jugu, jako privlači grčki način života, i grčka ih kultura očarava do te mjere da su Bilis i Amantija, u očima delfskih Grka prije sredine II. stoljeća, gradovi čije se stanovnike može pozvati na Pitijske igre. To je urbano društvo nedvojbeno više podijeljeno na klase negoli seoski svijet, i to uvođenjem roblja-robe, što tijekom II. stoljeća postaje masovno zbog rimskih pobjeda i odlaska četa prema lukama jadranske obale, gdje prepuštaju dio zarobljenika prije nego što se ukrcaju. Južna je Ilirija zapravo razapeta između različitih težnji: oponašati grčki uzor i održati lokalne tradicije. K tomu se domeće i upad novoga susjeda s druge strane mora, Rimljanina koji želi postati gospodarom cijele zemlje.

BILJEŠKE

1. Arijan, *Anabaza* VII, 9, 2-3; usp. gore, 61-62.
2. Polibije V, 4, 3.
3. Arijan, *Anabaza* VII, 9, 2.
4. Arijan, *Anabaza* I, 5, 9-10.
5. Frontin, *Strategemata* III, 6, 3.
6. Justin VIII, 5, 7-8 i 6, 1-2; Arijan, *Anabaza* VII, 9, 2-3; gore 109-110.
7. Justin XV, 2, 1; usp. gore, 141; v. također Diodor XX, 19, 1-2.

8. Teopomp, *FGrH* 115 fr. 40; Atenej X, 60, 443 BC (=VI, 101, 271 E).
9. Tako C. Patsch, *Oesterr. Jahresh.*, 10, 1907, 173; usp. P. Cabanes, *L'Epire*, 481.
10. S. Islami, "L'État illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen", *Studia Albanica* 1972, 2, 77-103. i u *Les Illyriens*, 55.
11. Aristotel, *Ustav atenski* II, 2.
12. V. D. M. Pippidi, "Le problème de la main-d'oeuvre agricole dans les colonies grecques de la mer Noire", dans *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, ur. M. I. Finley, Pariz, 1973, 63-82, posebice 71 bilj. 4.
13. Atenej VI, 103, 272. i d.; nećemo slijediti F. Papazoglu, u izvješću o albanskoj knjizi *Les Illyriens* u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja*, XXV/23, 207-208, kad smatra da se "ropstvo helotskog tipa pojavljuje samo kad jedna etnička skupina koja je dostigla određeni stupanj društvenog razvoja osvajanjem potčini drugu skupinu": to je najjednostavnije objašnjenje, no ono je jako kritizirano za samu Spartu i ne bi se moglo primijeniti na hektemore i pelate u Ateni prije Solona.
14. F. Papazoglu, *isto*, 208.
15. Aristotel, *Politika* IV, 4, 5 1290 b; usp. gore, 55.
16. Aristotel, *Politika* II, 7, 23 1267 b.
17. Polibije V, 4, 3.
18. Usp. P. Cabanes, "Les inscriptions du théâtre de Bouthrôtos", u *Actes du colloque 1972 sur l'esclavage, Annales littéraires de l'Université de Besançon*, 163, 105-209, i *L'Epire*, 399-444.
19. Usp. P. Cabanes, "Les recherches archéologiques en Albanie durant les trente dernières années", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 4, 1978, 325-331; E. i J. Andreou, "Une nécropole tumulaire à Pogoni de l'Epire", u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, Clermont Ferrand 1987, 47-49, pokazali su da se tumuli nastavljaju i u grčkom Epiru.
20. Varon, u II. knjizi rasprave *De re rustica*.
21. Plinije Stariji VIII, 176.
22. Likurg, *Protiv Leokrata* 26.
23. M. N. Tod, *Greek historical Inscriptions* II, 196; kao posljednje, v. A. Laronde, *Cyrène et la Libye hellénistique. Libykai Historiai*, Pariz 1987, 30-35: autor u 54. retku jasno donosi čitanje Ἰλυριοίς, ali u njegovom prijevodu, to se ime preobražava u Elire, stanovnike Elira na Kreti. A. Laronde u komentaru razmatra to rješenje za redak 58.; rado bih slijedio Wilamowitza i Toda u pouzdanom čitanju 54. retka, i ondje vidio spomen Ilira *Il(l)yrion*.
24. Cezar, *Gradanski rat* III, 47, 4-6.
25. Cezar, *isto*, III, 58-3.
26. Robert Etienne, "L'origine épirote du vin de Bordeaux antique", u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité* 239-243.
27. Plinije Stariji XIV, 29: *Baliscam Dyrrachini celebranti, Hispaniae coccolobin vocant*.
28. Polibije II, 8, 2.
29. M. A. Levi, "Le cause della guerra romana contro gli Illiri" *La Parola del Passato* 152. 1973, 317-325; v. također P. Cabanes, "Notes sur les origines de l'intervention romaine sur la rive orientale de la mer Adriatique" u *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell' antichità*, Tarent, 1983, 187-204.
30. Cezar, *Gradanski rat* III, 5, 1.

31. V. kao posljednje Dh. Budina, "Le lieu et le rôle d'Antigonea dans la vallée du Drino" u *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, 159-166. i posebice sl. 8 i 9, 166.
32. Usp. F. Prendi, "Un dépôt de haches préhistoriques à Torovicë de Lezhë", *Iliria* 1984, 2, 19-45. gdje autor jasno pokazuje da albansko-delmatske sjekire ovdje nisu oruđa za rad.
33. Usp. gore, 30 i bilj. 99.
34. N. Ceka, "Timbres antiques trouvés dans la contrée entre Aaos et Genusus", *Iliria* 1982, 1, 103-130 (na albanskom, sa sažetkom na francuskome).
35. Ph. Petsas, *Arch. Deltion*, 17 (1961/2), 219-226, T. 269-270.
36. P. Lera, "Pithoi antiques munis d'estampilles découverts dans le district de Korça", *Iliria* 1983, 2, 211-222. (na albanskom, sa sažetkom na francuskome); zahvaljujem S. Islamiju na plodonosnim razmjenama koje smo imali o toj temi.
37. V. A. Mano, "Timbres amphoriques trouvés en Albanie", *Bust* 1963, 2, 86-123 (na albanskom, sa sažetkom na francuskome): 33 od 76 pečata na grčkome su rodski, i osobito iz godina 220-180, nađeni poglavito na jugu Ilirije.
38. Usp. gore, 84-88.
39. S. Islami, "Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios", *Iliria* II, 1972, 379-405; tu je teškoću istaknula F. Papazoglu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV/23, 1987, 211-212.
40. H. Ceka, "Le trésor numismatique de Bakërr (Fieri)", *Studia Albanica* IX, 1972, 1, 49-68.
41. S. Anamali, "Amantie", *Iliria* II, 67-148, v. poglavito 104-107; mogao sam ustanoviti neposredno u Ploči 1971. godine da taj omjer epirskih novaca među slučajnim nalazima pastira ne varira.
42. L. Papajani, "Monnaies découvertes dans la cité illyrienne de Klos", *Iliria* VI, 1976, 259-273 (na albanskom s vrlo kratkim sažetkom na francuskome).
43. Sh. Gjongecaj, "La circulation des monnaies étrangères en Illyrie du Sud au cours des VIe-Ier siècles avant notre ère", *Iliria* 1986, 1, 145-154.
44. B. Dautaj, "Données numismatiques de Dimale" *Iliria* 1984, 1, 131-169.
45. V. B. Dautaj, "La forteresse de Mavrove et son identification avec la cité illyrienne Olympè", *Iliria* 1981, 1, 57-91; o svim numizmatičkim problemima v. H. Ceka, *Questions de Numismatique illyrienne*, Tirana 1972; nema razloga nazivati taj grad Olympas, v. intervenciju L. Roberta u *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, 157; u istoj knjizi v. članke: L. Genevri, "Les apports des collections étrangères à la connaissance du monnayage en Illyrie méridionale", 221-222. i Sh. Gjongecaj "La circulation des monnaies de l'Épire dans les centres illyriens", 223-226.
46. V. P. Cabanes, Recherches archéologiques en Albanie, 1945-1985. *Rev. Arch.* 1986. 1, 136 i sl. 19 i 20.
47. Aristotel, *Politika* V, 4, 7, 1304 a.
48. Aristotel, *Politika* II, 7, 23, 1267 b.
49. Usp. gore, 86-87.
50. V. kao posljednje V. Toçi "Données récentes sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachium", *Iliria* 1986, 1, 123-135.
51. S. Islami, u *Les Illyriens*, 81-82.
52. Usp. F. Papazoglu, u prikazu te knjige u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja* XXV/23, 208-209.

53. Usp. P. Cabanes, "Les Politarques en Epire et en Illyrie méridionale", *Historia* XXXVII (1988), u tisku, kao odgovor na članak F. Papazoglu, "Politarques en Illyrie", u istom časopisu, 1986, 4, 438-448.
54. S. Islami, u *Les Illyriens*, 72; korisno je pogledati članak istog autora "La cité en Illyrie et en Epire (Analogies et particularités)", u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, 65-69.
55. Diodor XVI, 4, 7.
56. Diodor XVI, 69, 7.
57. Demosten, *Prva Filipika* 48.
58. Arijan, *Anabaza* I, 5, 5; Kvint Kurcije, I, 12; usp. gore, 132-135 i 168-173.
59. Pelij valja smjestiti u blizinu Bilishta na desnoj obali Devolla, Eordaika; usp. gore, 75-76 i bilj. 150.
60. Usp. gore, 30 i bilj. 99.
61. Frontin, *Strategemata*, III, 6, 3; usp. gore, 147 i bilj. 179.
62. S. Islami, "Naissance et développement de la vie urbaine en Illyrie", *Iliria* II, 1972, 7-23; "L'État illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen" *Iliria* IV, 71-88; "Problèmes de chronologie de la cité illyrienne", *Iliria* VI, 1976, 107-112; "La cité en Illyrie et en Epire (Analogies et particularités)" u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité* 65-69; usp. također F. Prendi, "L'urbanisme en Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques", *Iliria* IV, 89-104.
63. S. Anamali, "Amantie", *Iliria* II, 1972, 67-148; v. i N. Ceka, "Les centres fortifiés des Amantins" *Monumentet* 10, 1975, 21-62 (na albanskom, sa sažetkom na francuskom); i njegov sintetički članak "Aperçu sur le développement de la vie urbaine chez les Illyriens du Sud", *Iliria* 1985, 2, 137-161.
64. Natpis s Amfijareja u Oropu koji je objavio B. Leonardos, *Arch. Ephem.*, 1925-26, 26, br. 140, redak 11 koji spominje izvjesnoga Zostrata Βυλλίων ἀπὸ Νικαίας; Nikeju poznaje također i Stjepan Bizantinac; identifikaciju je predložio L. Robert, "Notes d'épigraphie hellénistique", *BCH*, 1928, 434 bilj. 6.
65. O tim natpisima v. N. Ceka, "Le koinon des Bylliones", u *Illyrie méridionale et Epire dans l'Antiquité* 149. i P. Cabanes *Bull. épigr.* 1987, 639; o Klosu v. L. Papajani, "La cité illyrienne de Klos", *Iliria* IV, 411-422.
66. U Bilisu N. Ceka vodi velika arheološka istraživanja; v. poglavito njegov članak "Le koinon des Bylliones" u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, 135-149.
67. H. Ceka, "Réflexions sur la géographie historique de l'Illyrie méridionale", *Iliria*, 1984, 1, 15-26. (na albanskom, sa sažetkom na francuskom).
68. B. Dautaj, "La cité illyrienne de Dimale", *Iliria* II, 1972, 149-165. (*Studia Albanica* 1965, I, 65-71).
69. Frontin, *Strategemata*, III, 6, 3; usp. gore, 83. i 122.
70. N. G. L. Hammond, *ABSA*, 61 (1966), 246 bilj. 30.
71. S. Islami, "La ville illyrienne à Zgërdhesh de Kruje", *Iliria* II, 1972, 217-237; v. također *Iliria*, III, 1975, 423-432, za iskanjanja 1973. godine.
72. V. F. Prendi - K. Zheku, "La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications", *Iliria*, II, 1972, 239-268; F. Prendi, "Deux inscriptions de construction de la ville illyrienne de Lissos", *Iliria* 1981, 2, 153-163.
73. V. N. Ceka, "La ville illyrienne de la Basse-Selce", *Iliria* II, 1972, 167-215 i njegovu knjigu *Qyteti ilir pranë Selcës së Posthme*, Tirana 1985, 290 (na albanskom, sa sažetkom na engleskom).

74. Polibije XXVIII, 8, 9; Strabon VII, 7, 8, C 327 govori o dvojezičnim narodima.
75. A. Plassart, "Inscriptions de Delphes. La liste des Théorodoques", *BCH*, 45, 1921, 1-85.
76. Strabon VII, 7, 8 C 326.
77. S. I. Dakaris, *PAAH*, 1965, 59 (P. Cabanes, *L'Epire* 546 br. 14).
78. *IG V 1*, 28: Βυλλιονων ὁ πρύτανις καὶ ὁ δῆμος Λακεδαιμονίων δῆμῳ χαίρειν.

IV. poglavlje

Razdoblje rimske intervencije u Iliriji (230-167)

U povijesti južne Ilirije otpočinje novo doba od 230. godine, nakon duge šutnje između Mitilovog rata protiv Aleksandra II. epirskog, oko 270. godine, i ilirske intervencije u akarnanijskome Medionu. Uzaludno je pokušavati rekonstruirati tih četrdeset godina koje su dio golemog polja ruševina što ga predstavljaju antički literarni izvori o III. stoljeću. Valja pričekati Polibija i njegov opis ilirskih ratova kako bi se dobile naznake o sudbini toga područja. No siromaštvo naših obavijesti ne ograničava se samo na Iliriju već pogađa praktički cijeli stari grčki svijet u tome razdoblju. Pretpostavlja se da je ilirska država "prošla kroz razdoblje unutarnjih previranja, o kojima ne znamo pojedinosti" (1), no u drugom smo poglavlju vidjeli da znamo vrlo malo o Glaukijinim nasljednicima. To zacijelo nisu bili Monunije i Mitil, koje se, na temelju numizmatičkih dokaza, željelo dovesti u usku vezu s Dirahijem. Najizvjesnija je nazočnost eakidskih kraljeva u južnom dijelu Ilirije (2), do toka rijeke Škumbi ili čak sjevernije, do Dirahija. To znači da se ilirski državni entitet jedino mogao konstituirati još sjevernije, oko Skodre i Lisa. Upravo će ispitivanje te nove ilirske države biti u središtu našeg zanimanja za to razdoblje.

Ona se ustrojava i razvija u međunarodnom kontekstu zamaha obnove. Epirska država jako slabi u godinama što prethode 232, kao posljedica gašenja dinastije čija je posljednja predstavica Dejdamija u Ambrakiji, porasta borbi između makedonskih kraljeva i grčkih saveza (etolski *koinón*, ahejski *koinón*) u kojima se protivnici iscrpljuju u besplodnim bitkama, do te mjere da moraju potražiti podršku izvana i to čak u Iliriji. U tom trenutku s druge strane Jadranskog mora Rim pobjeđuje neprijatelje u središnjoj Italiji i širi svoju vlast do njegovih zapadnih obala. Pritom pripaja priličan broj gradova Velike Grčke, čija su središta interesa umnogome na istočnoj obali. Za Rim Jadransko more više nije granica, ono je most, veza između dvije obale, odavno svikle na razmjenu proizvoda i stanovništva. Susjedstvo s rimskim svijetom od godine 230. dominira ilirskim prilikama i korjenito im mijenja prirodnu evoluciju.

Agronovo kraljevstvo i prvi odnosi s Rimom

Polibije (3) počinje svoje kazivanje o rimskoj intervenciji u Iliriji na sljedeći način: "Kralj Ilira, Agron, koji bijaše sin Pleuratov, imao je na zemlji i na moru značajniju vojnu silu nego bilo koji od onih koji prije njega vladahu Ilirima". Ušlo je u uporabu da se toga kralja naziva Ardijejem i da se o njegovom kraljevstvu govori kao o "plemenskom savezu Ardijejaca" (4). F. Papazoglu, u želji da potvrdi kontinuitet ilirskih kraljeva, piše: "Kronološki, slijed 'ardijejskih' kraljeva nastavlja slijed starih ilirskih kraljeva. Pleurat, Agronov otac, mogao je biti Mitilijev sin ili brat" (5). N. G. L. Hammond (6) radije pridružuje toga Pleurata stanovitom imenjaku kojega uzima za njegovog djeda, a koji se borio protiv Filipa II. 345/44. godine. Vidjeli smo (7) da je taj Pleurija - Pleurat doista morao doći iz sjeverozapadnog područja pa rodbinska veza nije nemoguća. Ona naprosto pokazuje da je ta obitelj ostala u sjeni tijekom gotovo jednog stoljeća, u vrijeme kad su Klit, a potom Glaukija, izgleda redom sebi osigurali zapovjedništvo nad ilirskim vojskama koje su se podizale u dijelu što ga Makedonci nisu zaposjeli ili podvrgnuli svojoj vlasti. Je li Pleurat, Agronov otac, igrao važnu ulogu? To nije moguće reći jer se u starim izvorima pojavljuje samo kao otac Agrona koji nije skorojević nego nasljednik koji je naprosto uspio proširiti svoju vlast dalje nego njegovi preci (otac i pradjed, ako je to Pleurija-Pleurat, aktivan godine 345/44.)

Vojna sila koju Polibije pripisuje Agronu ne može se oslanjati prvenstveno na istočnu Iliriju, jer Makedonija Antigonovića nije prepustila ništa od teritorija priključenih Makedoniji ili podvrgnutih i stavljenih pod zaštitu antigonidskih kraljeva, ni na južnom dijelu te, do pada eakidske dinastije, još uvijek epirske Ilirije. U tim okolnostima Agronova snaga može dolaziti samo od naroda smještenih sjevernije, posebice Labeata oko Skodre, Ardijejaca koji su dalje od Labeata, u današnjoj Crnoj Gori. Tako je Agronovo kraljevstvo u dodiru s Dardancima, za koje se čini da predstavljaju ozbiljnu prijetnju Agronovim Ilirima, kao i Makedoniji Demetrija II. Suočen s krajnje oskudnim izvorima o tom kraljevstvu, E. Will (8) pokazuje da "svjedočanstva o njegovoj aktivnosti prestaju oko godine 236/5.". Demetrija II. vjerojatno na svim sjevernim granicama ugrožavaju Dardanci koji sa svoje strane trpe pritisak Bastarna. Njihova navala objašnjava poziv što ga je Demetrije II. uputio Agronu da intervenira u Medionu, gradu sjeverne Akamanije koji su opsjedali Etolci (9). Makedonski kralj nije se u stanju istodobno boriti s Dardancima na sjeveru i s Etolcima u Akamaniji i zbog toga plaća Agronu da to učini umjesto njega, što pokazuje dobre odnose između dvojice kraljeva. Razlozi tom slaganju leže i u činjenici da je dardanski pritisak težak i Agronovom kraljevstvu. Polibije (10) to jasno priznaje kad kazuje da je nakon osvajanja Fenike kralji-

ca Teuta morala žurno pozvati natrag svoje trupe jer su se neki Iliri odmetnuli i prešli Dardancima. Oni su pak zajednički neprijatelji Agrona i Demetrija II. i pridonijeli su zbližavanju Makedonaca i Ilira. Tako se odgonetaju ozbiljni poremećaji na Balkanskom poluotoku: premještanja narodâ počinju od Dunava i remete svaku ravnotežu koja se uspostavila južnije, a Makedonci i Iliri plaćaju cijenu, uistinu više prvi nego drugi, jer je Demetrije II. vjerojatno ubijen u bici početkom 229. godine i jer Dardanci osvajaju Makedoniju sa sjevera.

Pozvan da intervenira u Akamaniji, Agron je morem poslao stotinu lemba s pet tisuća Ilira koji su se iskricali na južnoj obali Ambrakijskog zaljeva i odatle stigli u blizinu Mediona koji je opsjedala etolska saveznička vojska. Od podjele Akamanije između Etolaca i Aleksandra II. epirskog (godine 253/52.) Medion je bio dijelom zone priključene Epiru, ali prevrat u Ambrakiji i smrt posljednje eakidske kraljice Dejdamije, izazvali su epirsko povlačenje. To bezvlade u sjeverozapadnoj Akamaniji potaknulo je etolski nasrtaj kako bi se cjelokupna Akamanija uključila u veliki *Koinón* Etolaca. Otpor žitelja Mediona nije mogao potrajati i Etolci su očekivali kraj opsade, kad je nenadana pomoć Ilira omogućila etolski poraz i oslobađanje opsjednutog grada. Polibije naglašava da su Iliri rabili njima svojstvenu taktiku. Nisu se upuštali u otvorenu bitku, kao što su se Etolci nadali, nego su napredovali u odvojenim četama koje su tjerale laku pješadiju i konjicu s brežuljaka što su okruživali glavninu njihovih trupa. Nakon toga su navalili sa svih strana na Etolce poredane kako i treba biti hoplitska falanga. Njihova je pobjeda bila potpuna, a oružje i oprema zaplijenjeni. Sav je plijen smjesta ukrcao na lembe i čitav se ekspedicijski korpus vratio, ostavljajući grad Medion u čudu zbog neočekivanog spasa. Skupština građana (*ekklesía*) raspravlja o posveti oružja, u vrijeme kad nezavisna Akamanija još nije obnovljena u sjeverozapadnom dijelu zemlje koji je pripadao posljednjim Eakovićima (11).

Ta je pobjeda za Agrona i njegove ratnike bila nešto novo i zacijelo je pridonijela povećanju želje za plijenom kod Ilira, jer su proračunali da im flota daje pokretljivost u akciji kakvu nema kopnena vojska, čije je kretanje sporo i ne omogućava da se protiv neprijatelja osloni na učinak iznenađenja. Prvo otkriće koje taj pohod pruža je postojanje nezanemarive momarice. Doduše, nije riječ o troveslarkama nego o manjim lađama koje su svejedno sposobne prevesti svaka pedeset ljudi i u povratku pridodati prilično velik plijen. Prva pouka koju iz toga valja izvući je da Agronova sila nije rođena naglo 231. godine, tijekom njegove intervencije kod Mediona. Njegova flota je u tom trenutku savršeno operabilna, o čemu govori to što su ljudi već navikli na dugu plovidbu. Podsjetiti na pomorsku snagu znači i dotaknuti temu o kojoj se često raspravljalo, a to je ilirsko gusarstvo, ili barem odgovornost javne, kraljevske vlasti u gusarstvu, koje je također moglo biti stvar pojedinaca koji rade za svoj vlastiti račun.

Ilirsko gusarstvo

Tema ilirskoga gusarstva je neiscrpna i svaki joj povjesničar želi dodati svoje mišljenje. Čini se da se to pitanje nije obnavljalo otkad sam ga ja 1974. (12) dotaknuo, pa ću ovdje samo sažeti njegove različite vidove. M. Holleaux je redom predočio dva različita mišljenja: godine 1920. (13) procijenio je da "veliki uzlet ilirskog, ili bolje, ardijejskog gusarstva najvjerojatnije koincidira s padom epirske dinastije... Iz Polibijevih navoda (II, 5, 1-2) proizlazi da su neprekidni napadi Ilira na obale Peloponeza, na Elidu i Meseniju, znatno prethodili godini 230, kad su napali Fenike". Godine 1928. (14) Holleaux osjetno pomiče unatrag početke ilirskog gusarstva na Jadranu. Podsjećajući na intervenciju Dionizija Sirakuškog 385. godine, koja je imala privremen učinak, dodaje: "Jadran je, kao i dotad, ostao prepušten Ilirima, i gusarenje je ondje i nadalje bilo endemsko zlo". Nakon njega, R. L. Beaumont (15) je, prema Polibiju, pripisao Agronu da je prvi organizirao moćnu flotu u Ilira, te je smatrao da gusarstvo ni u čemu nije sputavalo život grčkih naselja na dalmatinskim obalama.

Tim se problemom ponovno bavio H. J. Dell (16), i njegovi se zaključci u mnogim točkama čine vrlo zanimljivima i sukladnim naznakama starih izvora. On najprije naglašava zamah gusarenja Japiga, Peuceta i nadasve Etruščana u Jadranskome moru. Ujedno pokazuje da se literarni tekstovi koji navode napade ilirskih gusara (17) mogu vrlo lako odnositi na događaje bliske godinama 231- 230. Čini se da s razlogom zaključuje da se "Iliri nisu znatnije bavili gusarenjem na Jadranu na otvorenom moru mnogo prije 231. godine. No, narav izvora je takva da je nemoguće reći kako apsolutno nije bilo nikakvog gusarenja duž ilirske obale" (18). Element koji izgleda doista nov te 231. godine je lakoća pobjede nad Etolcima pod Medionom. Taj je uspjeh zacijelo dao nove ambicije Ilirima kralja Agrona koji se, već sljedeće godine, bacaju u napad na utvrđene gradove poput Fenike, premda su njihovi prepadi ranije bili usmjereni prema selima, kao što pokazuje predodžba što je Polibije dočarava o naletima na Elidu i Meseniju (19): "To bijahu pokrajine kojima su Iliri neprekidno harali. Dužina obale i smještaj glavnih gradova u unutrašnjosti udaljavali su i usporavali pomoć koja bi odbila iskrcavanja Ilira, a oni su to iskorištavali da nekažnjeno bez prestanka napadaju i pljačkaju te krajeve". Tražili su živež, pljačkali polja, usamljene kuće i neutvrđena sela te odnosili na svoje lembe plijen, stvari, stoku i odvodili zasužnjene ljude.

Izgleda, zapravo, da se neki oblik gusarenja prakticirao već stanovito vrijeme na peloponeskim obalama, kako izvješćuje Polibije. Radilo se o brzim iskrcajima na obalu, otimanju plijena i žurnom odlasku prije no što stigne pomoć iz unutrašnjosti. No nipošto se ne smije otići predaleko u prošlost. Lakedemonska

Mesenija prije Leuktre nije trpila takve napade. Što se tiče jadranskih obala, valja istaknuti šutnju natpisa o pomorskoj aktivnosti Ilira do trenutka koji nije daleko od osvajanja Fenike. Očevidno nije čudno što jedan natpis potvrđuje Diodorov odlomak (XV, 14) i izvješćuje o žestokim bitkama koje su Farani morali voditi protiv domorodaca što su ostali na otoku i protiv Ilira s kopna. Kad ih je napala flota malih ilirskih lađa, Faranima su pritekly u pomoć Dionizijeve sirakuške troveslarke. Potvrdu o tim borbama daje natpis s Fara koji je posveta plijena otetog od Jadasina, (Sl. 2) u kojima se prepoznaje Ilire iz kraja oko ladera (Zadar), ili pak Ilire koji žive blizu rijeke Jadra pored Splita i njihove saveznike. J. Brunšmid (20) ga datira u IV. stoljeće prije Krista, kao što podsjeća L. Robert (21), a D. Rendić-Miočević je precizirao da je natpis iz prvih desetljeća IV. stoljeća (22). Ta pobjeda Farana, nedvojbeno iz vremena osnutka grada, svjedoči o lokalnim sukobima između grčkih naseljenika i domorodačkog stanovništva, no ništa ne govori o gusarenju na otvorenom moru. Ona samo potvrđuje postojanje, od toga doba, značajne flotile ilirskih lembo i sklonost obalnih naroda ka plovidbi, što nije čudno.

Na isti se način može tumačiti epigram posvećen Kaliji, poginulom u borbi protiv Ilira. (Sl. 28) Kao što primjećuju J. i L. Robert (23), tekst ne dopušta da se sa sigurnošću utvrde okolnosti bitke. Može biti riječ o napadu na brod ili o iskrčavanju na kopno. J. i L. Robert, R. Egger i W. Peek prihvaćaju potonje tumačenje, restituirajući u 3. retku γῆς umjesto νῆρ, kako je predložio D. Rendić-Miočević (24). Taj tekst s Ise, a ne s Fara, prvi na jednom grčkom natpisu spominje domorodačko stanovništvo imenom Iliri, a D. Rendić-Miočević (25) ga datira u početak IV. stoljeća prije Krista. J. i L. Robert (26) drže da on može biti iz IV. stoljeća, ali i iz prvog dijela III. stoljeća. Uz početak III. stoljeća pristaje i R. Egger (27) koji s razlogom podsjeća da su bitke između stanovnika grčkih gradova i Ilira s kopna bile česte prije rimske intervencije.

Natpis s Ise L. Robert uspoređuje s korkirskim epigramima za vojnike iz III. stoljeća (28). Na jednome (29) je riječ o nekom Amfilošaninu kojega su ubili ilirski konjanici i taj je iz III. stoljeća prije Krista. Drugi (30) evocira strijelca koji se borio protiv gusara na moru u blizini otokâ Strofada, na pučini ispred obala Mesenije. Gusari koje su Korkirani progonili duboko na jug mogli su biti Iliri. U svakom slučaju, epigram mladog strijelca Aleksandra datira također iz III. stoljeća i vrlo lako može odgovarati nekom od napada na obale Mesenije koje navodi Polibije (II, 5, 1). Treći tekst s Korkire (31), u prozi, posvećen je nauarhu s Korkire poginulom u borbi. I on je iz III. stoljeća i to vjerojatno iz druge polovice. L. Robert (32) je također pokazao da se ne može ilirskim gusarima pripisati katastrofa koja je zadesila Far, ali da je veliki natpis koji otkriva tu situaciju (Sl. 29) vjerojatnije iz II. stoljeća prije Krista, iz trenutka teške krize u Faru, kad je grad napus-

tio rimsko savezništvo, možda pod vladavinom kralja Gencija, nesretnog Perzejevog saveznika u trećem makedonskom ratu (33).

Epigrafija zapravo ne omogućava da se pokaže pomorska gusarska aktivnost Ilira prije III. stoljeća, možda čak druge polovice toga stoljeća, bilo na Isi ili na Korkiri. No nema dvojbi da je bilo lokalnih bitaka između grčkih naseljenika s Fara ili s Ise i domorodačkog stanovništva tih otoka i kopna, na kopnu i na moru, jer su to bili otočni gradovi. No od toga do gusarenja na otvorenom moru velika je razlika.

U nedostatku sigurnog dokaza valja, naposljetku, podsjetiti da je gusarenje u III. stoljeću endemsko zlo koja pogađa cijeli istočni Mediteran, kadšto zbog Krećana, kadšto zbog Etolaca. Njima treba pridodati Etrušćane i, manjim dijelom i od trenutka koji ne možemo odrediti, Ilire. Uz to se toj aktivnosti ne smije pridavati pejorativan značaj, kao da je riječ o sramnom djelovanju. Tukidid (34) je doista predočavao gusarenje kao normalnu aktivnost u svoje vrijeme: "Negdašnji Grci, kao i barbari nastanjeni na rubu kopna ili na otocima, odali su se gusarenju čim su se počele razvijati pomorske veze među zemljama. Na čelu su im bili ljudi koji su, premda osobno ne najsiromašniji, nastojali steći korist za sebe i nahraniti slabe. Naišavši na narode bez bedema, koji su živjeli u gradinama, pljačkali su ih i odatle izvlačili sredstva za opstanak. Ta aktivnost nije bila ništa sramno i čak je donosila stanovitu slavu". Ono što čine Iliri u Agronovo vrijeme i možda već ranije, točno odgovara tome opisu, osim što Iliri nedvojbeno od toga ne očekuju sveukupna sredstva za život.

Ilirsko-epirski rat (230)

Tri izvora koji omogućavaju rekonstruiranje prvoga ilirskog rata razlikuju se u nekim točkama, a posebice u tome kada je Agron umro i kad ga je zamijenila njegova žena Teuta. Polibije (II, 4, 6-7) stavlja tu smrt i ustoličenje kraljice Teute neposredno nakon pobjede kod Mediona, odnosno ujesen 231. godine. Apijan (*Ilirski ratovi* 7) pripisuje Agronovom kraljevanju još i napad na Isu, rimsko poslanstvo i ubojstvo rimskog poklisara, dok Dion Kasije (fr. 49, 1-3; Zonara VIII, 19) pronalazi srednji termin: Isa traži rimsku zaštitu za Agronovog života, ali rimsko poslanstvo stiže nakon njegove smrti. Vjerojatno je izvor zajednički dvojici posljednjih autora, prema izrazu N. Vulića, počinio "glupost" (35) pomičući Agronovu smrt za neko vrijeme, koje se kod Apijana i Diona Kasija razlikuje. Može se, dakle, slijediti Polibija i smjestiti Agronov nestanak već ujesen 231. i smatrati da kraljica Teuta, regentkinja u ime mladog Pinesa, pušta ilirske gusare da haraju obalama Elide i Mesenije i da napadnu Fenike. Taj haonijski grad, sagrađen

na dugačkom grebenu koji se izdiže iznad doline Bistriče, blizu današnjeg sela Finika, uz Antigoniју je jedan od dvaju velikih gradova Haonije, gdje su organizirani susreti između rimskih i makedonskih poslanstava, zato što je blizu mora, bilo preko luke Onkezma (današnje Sarande), bilo preko Butrota i istoimenog jezera.

Teško je znati gdje su se iskricali Iliri u ljeto 230. godine, u Onkezmu ili u dnu Butrotskog jezera. Operacija je ovoga puta bila pripremljena preko veza uspostavljenih s keltskim plaćenicima, kojih je bilo oko osam stotina, a bili su posada u Fenike, tako da je grad pao u ruke Ilira već u prvom naletu. Jedna je vojska stigla u pomoć i zauzela položaj na južnoj obali Bistriče, ali je iz opreza, precizira Polibije (36), uklonila most. Epirani tada saznaju da stiže ilirski odred od 5000 ljudi kojima zapovijeda Skerdilaida. On je možda brat pokojnoga kralja Agrona, a sigurno član kraljevske obitelji. Ta je jedinica došla kopnenim putem, duž Aoja sve do Tepelena, a potom je prodrla u dolinu Drina usjecima koji čuvaju ulaz u nizinu Dropulla, odnosno na područje Antigoniје, koja je smještena mnogo južnije, ali koju brani utvrda Lekel iznad usjeka Drina. Od tog usjeka Skerdilaidini su Iliri došli do Fenike jednim pritokom Drina, njegovom lijevom obalom, dolinom Kardhiqа koja vodi na prijevoj Skarficë, a odatle u dolinu Delvina i Fenike. Zato se lako može razumijeti Polibija kad kazuje da su Epirani poslali odred da brani grad Antigoniју (37).

Tako ojačani, Iliri noću prelaze rijeku Bistriču i sutradan pobjeđuju Epirane, čiji preživjeli bježe u Atintaniју. Epirani su u pomoć pozvali dva *Koiná*, etolski i ahejski, koji su odaslali vojsku što je zauzela položaj nasuprot Ilirima, ali njih je pozvao natrag neki Teutin izaslanik zbog već spomenutih poteškoća na dardanskoj granici. Kad je poharao Epir, odnosno zapadni dio Haonije, Skerdilaida zaključuje primirje s Epiranima. U zamjenu za otkupninu, Epirani dobivaju oslobođanje slobodnih ljudi i grada Fenike, dok Iliri ukrcavaju na svoje lembe robove i sav plijen oduzet neprijatelju. Dio vojske odlazi morem, a glavnina sa Skerdilaidom ide putem kroz unutrašnjost. Malo potom Epirani mijenjaju savezništva. Šalju poslanstvo kraljici Teuti i zaključuju savez (*symmakhía*) s Ilirima, a Akamanci koji su uspostavili državu na sjeverozapadu, priključuju se tome savezu.

Rezultat je značajan za Teutino kraljevstvo koje je naglo preokrenulo situaciju što je postojala još od Pira. Ustvari, Skerdilaidin prodor s brojnom vojskom kroz cijeli južni dio Ilirije, duž doline Aoja, pokazuje opadanje epirske nazočnosti u čitavom području između doline rijeke Škumbi i Tepelena. Ništa ne omogućava da ga se datira u 232. godinu, u vrijeme ambrakijskog prevrata i gašenja eakidske dinastije, ili samo u 230. godinu, u vrijeme Skerdilaidinog nadiranja. Jedino je rezultat jasan: Epirani odjednom napuštaju cijelu južnu Iliriju koju su držali od

prije 280. godine, dakle barem pola stoljeća, što će postaviti problem reorganizacije tih područja na političkom planu. Uz to, preko krajeva Amantina i Atintana, došao je red na Ilire da prodiru u Epir, sve dok ne zauzmu jedan od najvećih gradova te države. Teutini Iliri su obnovili junaštva Bardileja, pobjednika nad Mološanima godine 385. Naposljetku, Iliri su naveli susjede da s njima sklope savez. To znači da se u trenutku kad je Demetrije zauzet dardanskim poslovima, ilirski utjecaj širi do Akamanije, pa se Etolci mogu bojati toga protivnika koji ih je prethodne godine ponizio pred Medionom. Može se shvatiti zadovoljstvo Teute, "očarane, - kaže Polibije (38) - količinom i ljepotom plijena". Ona se može diviti i brzom napretku svojega kraljevstva ostvarenom u malo godina. To se relativno dobro vidi na jugu, no čini se da je Agronovo i Teutino kraljevstvo napredovalo i prema sjeveru, budući da je Isa, kad je Teuta počne opsjedati, jedini grad u tome području koji se opire njezinoj vlasti.

Prvi ilirski rat

Brzi uspjesi Ilira nedvojbeno su uzrokom izravnog rimskog interveniranja u poslove Ilirije pa se, naravno, valja priuipitati o motivima zbog kojih je jedna golemo sila prešla Jadransko more. No prije toga dobro je podsjetiti da jadranske obale nisu mogle ignorirati jedna drugu, jer vrata su uska, od Otranta do otoka Sazana na pučini ispred Vlorë, i jer odavno obje obale govore grčki, zahvaljujući tome što su se grčki naseljenici davno smjestili na obali poluotoka Salenta i lako održavali veze s Korkirom i lukama ilirske obale, kao što su Orik, Apolonija, Epidamno - Dirahij. Česte razmjene dovode istočnjake na italsku obalu, a žitelje Velike Grčke na istočnu obalu. Novina III. stoljeća je dolazak rimske vlasti na jadransku obalu, u trenutku kad prestaje nezavisnost Velike Grčke, povlačenjem epirske posade iz Tarenta godine 272. Novost je njezino smještanje u Brundiziju oko 264. i osnutak kolonije 244. godine. Prije no što pristupimo rimskoj vojnoj akciji u Iliriji, valja još podsjetiti na poslanstvo Apolonjana u Rimu. Jedan tekst Valerija Maksima (39), koji pronalazimo i u fragmentu Diona Kasija (40), izvješćuje da su stanovnici Apolonije uputili izaslanstvo u Rim. Poklisare su uvrijedila dva mlada senatora pa je Senat poslao krivce Apolonjanima i pobrinuo se da jedan kvestor otprati izaslanstvo do Brundizija. M. Holleaux je brižljivo proučio tu anegdotu i potrudio se umanjiti joj važnost, naglašavajući da je poticaj došao od Apolonjana, a ne od Rimljana, te da nema razloga govoriti o prijateljskom ili savezničkom ugovoru. Ukratko, M. Holleaux uopće ne vidi što bi u toj priči moglo dokazati da je Grčka već bila predmetom ambicioznih preokupacija rimskih političara. I s razlogom podsjeća da su 229. godine Apolonjani, ugroženi od Ilira, preklinjali za pomoć

Ahejce i Etolce, a ne Rimljane (41).

Anegdota Valerija Maksima otvara više međusobno povezanih pitanja: pitanje datuma apolonijskoga poslanstva u Rimu, pitanje motiva te misije, pitanje naravi odnosa toga kolonijskoga grada s kraljevstvom Aleksandra II. epirskog.

M. Holleaux (42) smješta tu misiju oko 266. godine, ali precizira da je riječ o približnom datumu i dodaje: "Vjerojatno je da postoji neka veza između dva istodobna događaja, rimskog zaposjedanja Brundizija i dolaska apolonijskih poklissara u Rim" (43). Prema E. Païsu i J. Bayetu (44), Brundizij su između 269. i 264. godine zaposjeli rimski koloni, prije no što je, oko 244, postao latinska kolonija. J. G. Droysen (45) je držao da je poslanstvo stiglo 270. godine i da je to prouzročila ugroza ilirskog kralja Mitila koja se nadvila nad Apolonjanima. G. Hirschfeld (46) navodi također 270. godinu. B. Niese (47) uzima u obzir 266, ali jako dvoji o važnosti koju valja pripisati toj priči. H. Ceka (48) je mislio također i na poziv u pomoć protiv Aleksandra II.

Čini se beskorisnim tražiti političko-vojna objašnjenja, bilo kakav poziv u pomoć protiv ovih ili onih, na koji bi se Rim oglušio. Najjednostavnije i najvjerojatnije objašnjenje dao je M. Holleaux. Dolazak i nastanjivanje rimskih kolona na drugu obalu Jadrana izazvali su razvoj razmjene preko tjesnaca i potaknuli Apolonjane da uspostave odnose s novim susjedom. Promjene političke situacije u Velikoj Grčkoj nakon epirskog povlačenja 272. godine i pregovora između Rima i Tarenta, mogle su promijeniti okolnosti trgovačke razmjene između Apolonije i italske obale (50) te učiniti potrebnim apolonijski demarš u Rim, a da uopće ne bude riječ o pozivu u pomoć.

Nema nikakvog razloga da odnosi između grada Apolonije i eakidskog kraljevstva Aleksandra II. budu loši. Još od Pira grad je uključen u teritorij koji kontroli-
raju Epirani. Narav vezâ što ga spajaju s kraljevstvom može sasvim lijepo ostaviti Apolonjanima slobodu da brane svoje ekonomske interese poslanstvom Rimljanima, a da kralja to ne smeta. Naprotiv, eakidski kralj želi napredak grada i njegove luke, jer je Apolonija prirodan izlaz za sjeverni dio kraljevstva u vrijeme kad se ono prostire barem do doline Škumbija. Nijedan izvor ne spominje sličan postupak grada Dirahija, a vrlo je vjerojatno da je ta velika luka također željela uspostaviti dobre veze s novom državom koja kontrolira zapadnu obalu Jadranskog mora.

U svakom slučaju, ako je dobro spomenuti prvi službeni kontakt između Rima i Apolonije, očividno je da se to nije dogodilo na poticaj Rima. Situacija je mnogo drugačija godine 230/229, u mjesecima koji prethode rimskoj vojnoj intervenciji na istoku Jadrana. M. Holleaux (51) iznio je stav o uzrocima prvog ilirskog rata, koji je dugo ostao neprijeporan. Odbacujući svaku pomisao na predumišljaj rim-

skog Senata, on smatra da je rat "izbio nenadano, iz slučajnog razloga, nepodnošljivih nasilja Ilira i uvreda njihove vladarke, Teute", da "rat u Iliriji ni u čemu nije djelo rimskih državnika. Nigdje se ne vidi da su ga željeli, sigurno je da ga nisu tražili. Morali su, a ne htjeli ratovati, rat im je bio nametnut" (52). Cjelokupan njegov prikaz počiva na Polibijevom svjedočanstvu (II, 8-12,3), a trudi se pobiti druge izvore, Apijana i Diona Kasija. G. Walser (53) pokušao je dokazati, godine 1953-54, da Polibijevo kazivanje valja uzeti s mnogo opreza, da čitav njegov uvod o snazi Ilira ima namjeru istaknuti s kakvim će se opasnim protivnikom sukobiti Rimljani i do koje su mjere oni bili spasitelji grčkih gradova. Dok, kod Polibija, rat proizlazi iz žalbi što su ih italiski trgovci uputili Senatu, kod Apijana i Diona Kasija rat potječe od poziva u pomoć što ga je grad Isa uputio Rimljanima. Za njim je uslijedilo poslanstvo radi istrage, te ubojstvo poklisara. Dok Polibije prihvaća tumačenje Fabija Piktora o vanjskoj politici Rima, prema kojemu Rim započinje rat samo u slučaju samoobrane, Apijan je koristio grčko izlaganje, koje je u cjelinu povezivalo događaje u sjevernoj Grčkoj i na Jadranu.

Može se razumjeti želja M. Holleauxa da se, u svoje vrijeme, suprotstavi teorijama koje su tvrdokomo pripisivale imperijalističke ciljeve rimskom Senatu od vrlo ranoga doba, no možda je pretjerao s vjernošću Polibiju. Ne zadržavajući se dugo na pitanju iz unutarnjeg političkog života u Rimu, valja samo navesti nekoliko tragova za moguće istraživanje:

- najprije, izvjesno je da političku misao rimskog Senata ne treba smatrati monolitnom; ona se zapravo stvara kroz sučeljavanja različitih tendencija što ih potiču razni, pa čak i oprečni interesi (55)

- napredak arheoloških istraživanja u relevantnim zemljama mora omogućiti da se točnije odmjeri razina razmjene između dvije obale Jadrana i Jonskoga mora, te da se utvrdi, na temelju izučavanja keramike, koja su područja izvoza u Italiji i prema kojim područjima na drugoj obali Jadrana ona šalju svoje proizvode; osobito bismo voljeli znati je li razmjena između Italije i Ise bila posebno razvijena prije 230. godine, ili je to postala tek nakon rimske intervencije

- naposljetku, bilo bi iznimno važno precizirati odakle dolaze italiski trgovci i proizvodi u Epir i Iliriju, pa onda nastojati shvatiti politički utjecaj tih izvoznih krugova na rimsku vanjsku politiku, a da se pritom ipak ekonomskim pobudama ne pridaje glavno mjesto u izboru politike.

Vraćajući se Teutininim Ilirima, valja, na svaki način, istaknuti njihovu veliku dinamičnost nakon pobjede kod Mediona, premda se redosljed njihovih pothvata ne može u potpunosti utvrditi zbog opreke između Polibija i druga dva izvora, Apijana i Diona Kasija. Iliri istodobno iznenađuju i pljačkaju Fenike te djeluju na obalama Elide i Mesenije. Čak je moguće da je Isa bila cilj pomorskih operacija

Ilira, bilo za Agronovog života, dakle godine 231, po Apijanu, bilo po Teutinoj naredbi posljednjih mjeseci 230, prema Polibiju (II, 8,5), a on precizira: "Čak i u prethodno vrijeme Iliri neprestance uznemiravahu pomorce koji su dolazili iz Italije, a dok opsjedahu Fenike još brojniji odredi njihove flote nasmulji su na mnoge trgovce, od kojih neke opljačkaše, druge posjekoše, a dobar dio onih koje su zarobili odvedoše u ropstvo". Sva se ta aktivnost, međutim, razvija u vremenu kad se Teuta mora suočiti s unutarnjim nemirima, možda povezanima s dardanskom ugrozom koja je prouzročila opoziv Skerdilaide od Fenike. Pobunjenici su brzo svladani. Teuta drži čvrstom rukom kraljevstvo i, ako se čita Polibija, nema dvojbe da koristi gusarenje kao izvor zarade za zajednicu, čak i ako se pred rimskim poklisarima poziva na pravo pojedinaca da se odaju gusarenju za vlastitu korist.

Vrijedi naglasiti moć ilirske države koju vodi Teuta, jer ona objašnjava i opseg rimskog pohoda koji je uslijedio nakon propale misije rimskih poslanika, od kojih je jedan ubijen prije napuštanja ilirskog tla. *Casus belli* je nađen i Rim priprema ozbiljan pohod: 200 brodova, 20 000 pješaka, 2000 konja, prema Polibiju (II,11,1 i 7). M. Holleaux je smatrao da "uopće nije bilo potrebe za tolikim naoružanjem da se svlada Teuta... Najvjerojatnijim mi se čini da su se u Rimu, gdje su u tom trenutku tek djelomično znali za vrlo loš položaj Makedonije, bojali da Makedonija ne pritekne u pomoć Ilirima" (56). To se tumačenje može objasniti pogrešnom lokalizacijom Atintanije, koju autor smješta u dolinu Drina koja je haonska, a nije dobro pripisati Rimljanima lošu obaviještenost o položaju na Balkanu i posebice u Makedoniji, kad toliko italjskih trgovaca prometuje tim krajevima i može dati precizne obavijesti. Nije ispravno ni umanjivati ilirsku opasnost i Rimljani su to zacijelo dobro shvatili. E. Badian (57) je mogao uspoređivati, u mentalitetu tadašnjih Grka, tu opasnost i onu koju predstavlja keltska invazija 279. godine. Jedina snaga koja se može činiti neproporcionalnom je flota od 200 brodova koji nisu za transport trupa, jer Polibije dobro razlikuje operacije te flote i kasniju akciju konzula Lucija Postumija s 20 000 ljudi. Može se pomisliti da Iliri nisu poznavali učinkovitost velikih rimskih brodova naspram njihovih krhkih lembara ili pak Rimljanima pripisati neznanje o krhkosti ilirskih lađa, što bi moglo potvrditi da nisu jako dugo aktivni na Jadranskom moru. Taj snažni rimski pohod nema namjeru uplašiti Makedonce, nego jednostavno svladati Teutine Ilire, koji su smatrani strašnim ratnicima i koje nisu mogli obuzdati ni Etolci ni Epirani.

Teuta počinje s operacijama u proljeće 229. godine, prema Polibiju, napadom na Korkiru, nastojeći iznenaditi Epidamno - Dirahij, no žitelji uspijevaju odbiti napadača. Apijanovo (58) kazivanje se razlikuje jer je, za njega, još Agron postao gospodarom Korkire, Epidamna i Fara, kao i dijela Ilirije što su ga posjedovali Pir

i njegovi nasljednici. Ne može se birati između dva različita prikaza i čini se da bi pretpostavka kako je te gradove najprije osvojio Agron, pa su se onda osamostalili, a potom ih Teuta iznova pokušala zauzeti, bila loša metoda rada. S dva, neznatno različita datuma prenosi se ista priča. Prema Polibijevom kazivanju, Apolonija, Epidamno i opsjednuta Korkira pozivaju dva *koiná*, ahejski i etolski (kao što su to učinili Epirani nakon zauzeća Fenike). Bitka kod otočja Paksa suprotstavila je deset ahejskih pokrivenih brodova i sedam istih takvih akamanskih koje su podržavali ilirski lembi. Ovi potonji potopili su jednu penteru i zarobili četiri tetrere, a ostatak ahejske flote je pobjegao. Žitelji Korkire tada odluču radije pregovarati s Ilirima koji ih opsjedaju te primaju ilirsku posadu pod zapovjedništvom Demetrija Farskoga, nedvojbeno Grka iz te parske kolonije, koji je bio u službi kraljice Teute.

Rimski pohod stiže prekasno da spasi Korkiru. No razmjena poruka između Demetrija Farskog i konzula zacijelo je prethodila dolasku rimske flote. U lošim odnosima s regentkinjom, Demetrije izdaje Teutu i pušta da ilirska posada Korkire padne u Rimljanima ruke. Korkira tako ulazi "pod vjeru (*pístis*) Rimljana", kako se izrazio Polibije. Potom Apolonija doživljava istu sudbinu, stavljajući se "pod skrbništvo (*epitropé*) Rima. Nakon toga red je na Epidamnu da uđe "pod vjeru Rimljana", pošto se oslobodio ilirskih opsadnika koji su se po drugi put vratili. Odatle Rimljani prodiru u unutrašnjost Ilirije i, kazuje Polibije (II, 11, 10), podvrgavaju Ardijejce. Taj izraz zahtijeva pojašnjenje jer, kako primjećuje F. W. Walbank (59), ne može biti govora o podvrgavanju cijeloga toga plemena. Točno je da se, u mirovnom ugovoru na kraju rata i određivanju rimskog protektorata, Ardijejci kao takvi nigdje ne pojavljuju, što navodi E. Badiana (60) na pitanje o njihovoj sudbini, jer su ili pridodati Partinima (što se uopće ne čini vjerojatnim), ili su pali pod vlast Demetrija Farskog, što je najvjerojatnije. Tijekom operacija Rimljani primaju raznovrsna poslanstva, od kojih su dva poimence spomenuta: izaslanstvo Partina koji se stavljaju pod skrbništvo Rima i ulaze u okrilje njegovog prijateljstva (*flía*), i izaslanstvo Atintana.

Rimski brodovi plove od Epidamna do Ise koja je pod vjerom (*pístis*) pobjednika, nakon što su Iliri podigli opsadu grada. Kraj pohoda je zbrkaniji. Rimljani trpe ozbiljne gubitke u bitkama pred obalnim mjestima, a Polibije navodi samo jedno imenom Nutrija (61), dok Dion Kasije govori o rtu Atiriju (62), ali ta se imena ne može sa sigurnošću smjestiti na karti.

U proljeće 228. godine zaključen je mir između Teute i Rimljana. Od Teutininog kraljevstva načinjena su tri dijela:

- na sjeveru, obalno područje Fara i Ise, s izuzetkom same Ise, povjereno je Demetriju Farskom kao nagrada za njegovu izdaju, a Polibije (II, 11, 17) smatra da

on pod svojom vlašću (*dynastéia*) drži najveći broj Ilira, što nije nužno pretjerano, ako se ubroje i svi Ardijejci

- na jugu, rimski protektorat obuhvaća gradove Korkiru, Apoloniju i Epidamno te plemena Partina i Atintana (63), a na sjeveru mu se priključuje i otok Isa

- unutrašnjost je prepuštena Pinesu koji preuzima vlast u trenutku kad pobjeđena Teuta odustaje od regenstva.

Iliri se, s druge strane, obvezuju da neće slati više od dva lemba istodobno, i to nenaoružana, južno od Lisa, što mora osigurati slobodu plovidbe između dviju jadranskih obala. Polibije također govori o tome da Iliri plaćaju danak (*fóros*) Rimljanima, ali ne zna se je li to bila ratna odšteta da se nadoknade počinjena zla ili redovni danak koji označava podvrgnutost Ilira rimskoj sili.

Dva se pitanja postavljaju o tome ugovoru: dokle je sezao rimski protektorat i što je dobio Pines?

- Na prvo pitanje odgovara karta koja pokazuje da je Rimljanima stalo da nadziru dva puta što vode od jadranske obale prema istoku, to jest prema Makedoniji: dolinu rijeke Škumbi, a to je područje Partina, dolinu srednjeg toka Aoja, a to je Atintanija, odnosno put koji vodi prema Epiru, ali preko Epira može odvesti i u Tesaliju. Ta dva *éthne* okružuju Dasaretidu koja je dobrim dijelom pod makedonskom vlašću. Protektorat je oštromno određen i pokazuje da su Rimljani vrlo dobro poznavali situaciju na tom dijelu Balkana.

- Pinesov se dio ne čini velikim jer je na istoku njegovo područje vrlo brzo omeđeno područjem Dardanaca koji su u punom uzmahu, i makedonskim posjedima u Iliriji koji sežu barem do Ohridskog jezera i vjerojatno do jednog dijela Dasaretide.

Izraz "protektorat" kojim se koristi M. Holleaux da označi zonu koja je izvan vlasti Ilira i pod rimskom zaštitom, praktičan je ali se mora precizirati jer je taj termin novija kreacija posuđena od kolonijalnog vokabulara s kraja XIX - početka XX. stoljeća i pretpostavljala da na snazi ostaju lokalne institucije, što je zacijelo slučaj u gradovima i *éthne* o kojima je riječ. Rimskim pravnim rječnikom, žitelji tih krajeva su se predali Rimljanima, oni su *dediticii*, ali, kako napominje E. Will (64) "ti *dediticii* zacijelo nisu znali što to znači".

Neprijepomo je da je Agronovo i Teutino kraljevstvo ugovorom iz 228. godine primilo težak udarac. Ono je u kratkom vremenu bilo preraslo u silu vrijednu uvažavanja. Rimska ga intervencija kida na tri dijela, a u onaj dio koji je ostavio sebi, Rim je uvijek spreman vratiti trupe koje je vrlo brzo odveo 228. godine.

Reorganizacija južne Ilirije

Epirsko povlačenje s cijeloga područja između rijeka Škumbi i Aoja, nakon pada eakidske dinastije i nakon što su Skerdilaidini Iliri zauzeli Fenike, ostavilo je ta područja bez nasljedne vlasti, a vlast kraljice Teute imala je tek malo vremena da nad njima uspostavi kontrolu prije rimske invazije. Uspostava rimskog protektorata, slijedom ugovora kojim je završio prvi ilirski rat, onemogućila je da to područje bude imalo ovisno o Pinesu. To je, dakle, jamačno trenutak kad ono dobiva novu organizaciju i konstituiraju se *koiná* Amantina južno od Aoja i Biliona na suprotnoj obali, u kraju koji je pripadao Atintanima, ali se od njih odvojio da bi dobio samosvojnu organizaciju. To ne sprečava Atintane da imaju vlastitu organizaciju koja zasad ostaje nepoznata zbog nedostatka epigrafskih nalaza. Nasuprot tome, Amantija i Bilis su središta dviju država čije su institucije danas dosta dobro poznate. Dodonski natpis (65) za koji S. I. Dakaris s pravom smatra da prethodi etolskom napadu 219. godine, prikazuje da *koinón* Biliona časti Krizona, Sabirtijeva sina, Mološanina iz Kvesta i podiže mu konjanički kip. Nedvojbeno je bio visoki dužnosnik *koinóna* Epirana, možda savezni strateg, i vjerojatno je zadužio novu državu u okolnostima o kojima ništa ne znamo, ali mogu imati veze s nastajanjem i formiranjem zajednice Biliona. Niz magistratura danas je jasno potvrđen: pritan, pa strateg, hiparh, damijurzi (66), a naveden je i jedan gimnazi-jarh. Ako je eponimni dužnosnik, pritan, preuzet od gradova koje su osnivali Korinćani (Korkira, Apolonija, Epidamno - Dirahij), za ostale se magistrature čini da su preuzete od susjednog Epira. No valja precizirati da damijurzi ovdje nisu slični onima kakvi su kod Mološana oko 370-368. godine i koji su tada bili okupljeni u kolegiju predstavnika *éthne*, a svaki je bio označen drugačijim etnikom. Kod Biliona su se označavali samo imenom i patronimikom, bez ikakvog etnika, što može značiti da se pridaje manje važnosti etničkom podrijetlu, pripadnosti nekom određenom lokalitetu ili seoskoj zajednici.

Izgleda da se s Bilionima mogu dovesti u vezu dva natpisa koji predstavljaju peripolarha, tajnika i *simperipole* (*symperípoloi*) (67), od kojih onaj što je posljednji nađen dolazi iz utvrde Rabia koja je zacijelo obilježavala istočnu granicu Biliona s Atintanima (osim ako je to prvi poznati tekst Atintana, no to je dvojbenije). Tip vojnika u ophodnjama sličan je onima koji su, prema Aristotelu, čuvali Atiku tijekom druge godine svoje efebije, a peripolarhu je zadatak da ih vodi i upućuje, čak i u njihovoj posveti Dionizu. Teritorij Biliona ima čitavu mrežu utvrda da ih čuvaju od Apolonjana na zapadu i Atintana na istoku, te vojnike u patrolama. Stječe se dojam o razvoju prema gradu-državi, no izgleda da Bilioni, kao i Haonci, ostaju vjerni sustavu *éthnosa*. Jedino pitanje o tome moglo bi proisteći od

novca, kod kojega valja razlikovati novac Biliona od onoga koji nosi samo oznaku Bilisa.

Amantini, uz bok sjeverne Haonije, također imaju organizaciju koja je poznata preko natpisa, no za sada postojanje *koinóna* nije potvrđeno nekim epigrafskim dokumentom, tako da se još uvijek može dvojiti između sustava zajednice ili grada Amantije, s novcem na kojemu je ime u genitivu množine AMANTΩN: Zeus *Buléus* prima posvetu od tajnika Vijeća *buleuta*. Drugi natpis spominje pritana, kao u Bilisu, a treći, izgubljen prije nego što je dobro pročitano, spominjao je agonoteta i vijeće (68).

Ostaje slučaj Olimpe, smještene na mjestu Mavrova i poznate po rijetkom novcu, a sada i po natpisu koji imenuje politarha kao eponimnog magistrata, njegova četiri sinarhonta (koji su ovdje nedvojbeno magistrati pridruženi politarhu) i tajnika, i čini nam se kasnijim od godine 168. (69).

Procvat malih država još nije potpuno poznat. Brončana pločica koju je N. Ceka priredio za objavu u časopisu *Iliria*, 1987, nađena kod neke obitelji u području Fiera, dakle u blizini Apolonije, između toga grada i zemlje Biliona, spominje državu koja je do tada potpuno nepoznata - *koinón* Balaićana, i otkriva čitav jedan lokalni život pun dinamike i pod velikim utjecajem grčkih prinosa: "Kad je pritanom bio Bion, sin Kleigenov, osamnaestoga dana mjeseca psidreja, rizničar Aristen, sin Egzakijev, podnio je izvješće Starješinama (*presbyteroi*) i Skupštini (*ekklesía*) da je peripolarh Aristen, sin Parmenov, učinio Balaićanima brojne usluge. Balaićani su odlučili ovjenčati peripolarha Aristena, sina Parmenovog, zbog njegove hrabrosti i odanosti, zlatnim vijencem u vrijednosti od pet zlatnika. Peripolarh Aristen, sin Parmenov, dokazao je da je Balaićanima zahvalan za povlasticu koja mu je dodijeljena ovjenčavši zauzvrat *koinón* Balaićana istim takvim vijencem. Balaićani su odlučili da ukaz bude prepisan na brončanu pločicu i da se ona postavi na vidno mjesto, a da zbog učinjenih usluga on i njegovi potomci dobiju udjela u zajedničkim poslovima (*koiná*), te da u zajedničkim poslovima dobiju udjela i njegovi tajnici (*grammatéis*), Parmen, sin Tisarhov i Bul, sin Abejev". Po tome se natpisu vidi čitava organizacija te male države, s njezinim pritanom, rizničarom, Vijećem starješina, Narodnom skupštinom. Novi peripolarh, prema donesenim odlukama, bio je stranac u toj zajednici, ali ne može se reći je li bio u službi neke susjedne države, kao što je zemlja Biliona ili grad Apolonija, ili pak u službi samih Balaićana kao plaćenik. Moguće je da je taj dokument tek s početka drugoga stoljeća, ali može poslužiti kao pandan natpisu iz Olimpe, s tom razlikom što Balaićani nisu kovali novac.

Čitavo područje južne Ilirije, oslobodivši se epirske vlasti, prešavši ubrzo potom pod rimsku, zatim vjerojatno pod makedonsku od 213. do 198. godine i onda

ponovno pod rimsku, imalo je vrlo aktivan politički život, unutar dosta ograničenih entiteta, posebice u slučaju Olimpe i Balaićana. Samo što su mogućnosti u vanjskoj politici bile prilično ograničene, a Rim je uvijek bio spreman, kad je za to imao sredstava, podsjetiti na svoju volju.

Drugi ilirski rat

Uređenje koje je Rim nametnuo nije bilo duga vijeka u Iliriji. Ubrzo se situacija izmijenila vještim i diskretnim djelovanjem Demetrija Farskog, spremnoga promijeniti saveznika kako bi ojačao svoju vlast u Iliriji i vratio svojem narodu izvore prihoda od kojih je po ugovoru morao odustati, i to ponovnim otpočinjanjem brzih napada, naglim nasrtajima s lemba. Promjeni saveznika pogodovalo je učvršćivanje makedonskog kraljevstva, nakon okrutne smrti Demetrija II. i ustoličenja Antigona Dosona, naprije za regenta, a potom za kralja. On je znao bez otezanja zaključiti dardanski rat, nedvojbeno s gubicima za Makedoniju, budući da je kasnije Filip V. ponovno osvajao sjevernu Peoniju (70). No ta nagodba, čak i ako nije baš bila povoljna, omogućila je Dosonu aktivniju politiku u Grčkoj, u trenutku kad Atena kupuje svoju nezavisnost, a potom Sparta na poticaj Kleomena III. ponovno pokušava obnoviti svoje državne institucije i svoju moć naspram ahejskog *koinóna* koji je spreman okupiti čitav Peloponez.

Dion Kasije (fr. 53) nam jedini kazuje da Demetrije Farski prije 222. godine uspijeva pod svojom vlašću objediniti dva dijela Teutinog kraljevstva, razdvojena ugovorom iz 228. Dobio je skrbništvo nad Pinesom nakon što se oženio Triteutom, majkom mladoga kralja. Naravno, čitav rimski protektorat ostaje izvan domašaja Demetrija koji je ograničen na sjeverni dio i unutrašnjost Ilirije. No područje njegove vlasti ponovno čvrstne, pa ako Rim ne reagira, to je zacijelo stoga što je previše zauzet teškoćama s Galima. Ohrabren početnim uspjehom, Demetrije i dalje napreduje na dva plana, no nije ih lako nanizati pouzdanim kronološkim redom, jer Polibije i Apijan nisu istoga mišljenja. Prema Apijanu (*Ilirski ratovi* 8), čini se da između 224. i 222. godine Demetrije Farski uspijeva nagovoriti Atintane da se odvoje od Rimljana, što znači povrijediti rimsku zonu utjecaja, no to nije izazvalo neposredan odgovor Rima. Mogao bih povjerovati da su prigodom te intervencije Demetrija u Atintaniji Bilioni koristili pomoć Krizona Epiranina, jer je *koinón* Biliona jamačno želio zaštititi svoju novu samostalnost.

Drugo očitovanje promjena ponašanja Demetrija Farskoga je njegova nazočnost, uz Antigonu Dosona, u Helenskom savezu koji se, od zbližavanja Arata iz Sikiona s makedonskim kraljem, organizira naspram lakedemonskog kralja Kleomena III. U povodu smotre Antigonove vojske, Polibije (II, 65, 4) među

saveznicima (*sýmmakhoi*), uz beotske, epirske i akamanske čete, spominje i "tisuću šesto Ilira, pod zapovjedništvom Demetrija Farskog". Već sam napisao (71) da nije riječ o ilirskim plaćenicima već doista o saveznicima. Valja napustiti zamisao M. Holleauxa koji je u tome savezu vidio makedonsku inicijativu upravlenu protiv Rimljana, i shvatiti ga prije kao želju Demetrija, koji nije poštovao ugovor iz 228. godine, da nađe podršku na istoku. Zamišljati Demetrija kao plaćenika u službi Antigona Dosona ne bi odgovaralo slici onoga koji, u ime Pinesa, upravlja ilirskim kraljevstvom. A ono je umnogome obnovljeno po uzoru na to kakvo je bilo u vrijeme Agrona i kraljice Teute, s izuzetkom Partina, a i to ne potpuno jer je Dimale središte otpora protiv Rimljana tijekom drugog ilirskog rata. U jednome novijem članku, S. Le Bohec (72) ustraje na dokazivanju da Demetrije Farski nije osobni saveznik makedonskoga kralja, nego član Helenskoga saveza, jednako kao i susjedne države koje pripadaju zajednici Helena (Epirani, Akamanci, Beočani, itd.). I to je moguće, premda pomalo čudno zbog toga što su Iliri stranci u savezu kojemu je obilježje da ujedinjuje Helene. No istina je da grčki rječnik za saveznike rabi samo termin *sýmmakhoi* koji je otvoren svima koji to žele, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.

Sudjelujući u bici kod Selasije, Iliri Demetrija Farskoga znaju, kad je za to prigoda, djelovati i za vlastiti račun. U vrijeme koje se iz Apijanovog teksta (*Ilirski ratovi* 8) ne može pouzdano odrediti, Demetrije intervenira u Istri, na sjeveru Jadrana. Polibije (IV 16, 6-9) ga prikazuje, u ljeto 220. godine, kako kreće u pohod, združen sa Skerdilaidom, drugim ilirskim dinastom, članom kraljevske obitelji. Ovaj potonji daje četrdeset lemba, a Demetrije pedeset. Pošli su u pohod "s onu stranu Lisa, suprotno ugovoru s Rimljanima" i to je, nakon ujedinjenja dvaju dijelova Ilirije i intervencije u Atintaniji, drugo teško kršenje mira iz 228. godine. Nedvojbeno je točno, kako pokazuje S. Le Bohec, da se taj pohod ne smije smatrati akcijom koja je u suprotnosti s pripadanjem ahejsko-makedonskom savezu. Riječ je prije o povratku uobičajenim aktivnostima ilirskih gusara koji žele osvojiti plijen. Polibijevo kazivanje je vrlo jasno: "Pristadoše najprije u Pilu i otpočеше nekoliko napada koji su propali. Nakon toga Demetrije se, s pedeset lemba, uputi prema otocima i, ploveći kroz Kiklade otimao je novce na jednim i pljačkao na drugima. A Skerdilaida se u povratku s četrdeset lađa zaustavi u Naupaktu, na poziv Amine (zacijsko Aminandra), kralja Atamana, koji mu je bio svojta" (73). Ta brza zajednička akcija dvaju ilirskih dinasta nije mnogo donijela, jer su Mesenjani iz područja Pila zacijsko bili na oprezu. Potom su se razdvojili, Demetrije sa svojom flotom pljačka i skuplja plijen po Kikladima, dok se Skerdilaida, radeći za svoj račun, privremeno stavlja u službu Etolaca, što pogoduje Helenskom savezu. On predstavlja dio Ilira koji nije obuhvaćen političkim odlukama Demetrija Farskog.

Ponovno Iliri nisu jednoglasni. Demetrije jamačno predstavljao većinu Ilira, ali Skerdilaida djeluje kao neovisan dinast, a neki drugi služe kao plaćenici, na primjer na Kreti (74) te iste, 220. godine.

Razlikovanje djelovanja različitih ilirskih frakcija omogućava bolje razumijevanje onoga što bi se moglo činiti kao nagle i sasvim nesuvisle promjene savezništava. Koncem 220. godine Skerdilaida je neosporno na strani Etolaca. Polibije (IV, 16, 10) jasno kaže: "Posredovanjem Agelaja, Skerdilaida zaključi s Etolcima dogovor o podjeli plijena i obeća s njima napasti Aheju". Ubrzo potom Etolci su s Ilirima zauzeli Aheju. Malo dalje, Polibije (IV, 25, 4) navodi sve štete koje je Aheji nanio taj upad što su ga vodili Etolci uz pomoć Ilira (75). Dogovor Skerdilaide i Etolaca vrlo je kratkotrajan jer Etolci nisu održali riječ. "Bijahu obećali Skerdilaidi da će mu dati dio plijena ako s njima napade Aheju. Dopustio je da ga nagovore i tako je učinio. No nakon što su poharali grad Kinetu i pokupili brojne zarobljenike i mnogo stoke, Etolci ne dadoše Skerdilaidi ništa od otetoga. Zbog toga njegovo srce obuze gorčina pa mu je Filip trebao uputiti samo jedan poziv da ga navede na sudjelovanje u zajedničkom savezu (*koiné symmakhía*). On prihvati pod uvjetom da dobije dvadeset talenata godišnje pa će s trideset lembe s mora napasti Etolce" (76). Tada novi makedonski kralj, Filip V, priprema bitku protiv Etolaca i nastoji ojačati savez, a pomoć Skerdilaidinih Ilira nije na odmet, čak i ako je Makedonci moraju platiti godišnjim plaćom. Skerdilaida se ne angažira na strani Makedonaca i njihovih saveznika iz ideala, nego u nadi da će imati konkretnu korist. Etolce je napustio zbog toga što su odbili obećanu diobu plijena. On se hoće povezati s Filipom V, a neposredna isplata dvadeset talenata je uvjerljiv razlog, jer to je kao predujam na budući plijen. Skerdilaida može izgledati kao glavar družine koja se povezuje s onim koji najviše ponudi. Neprijeporno je da su brojni i brzi lembe, unatoč svojoj krhkosti, bili dragocjeno oružje i da Iliri imaju razloga biti zahtjevni prema onima koji traže njihovu podršku.

Za to je vrijeme Senat u Rimu uzemiren rastom kartaške prijetnje u Hispaniji i htio bi prije toga srediti stvari u Iliriji jer je predviđao dug i težak rat s Kartažanima. Polibije (III, 16) podsjeća na kršenja ugovora iz 228. godine za koje je kriv Demetrije Farski, a to kazivanje nije u raskoraku s Apijanom: "Odao se pljačkanju i haranju ilirskih gradova podvrgnutih Rimljanima. K tome je, suprotno ugovorima, plovio dalje od Lisa s pedeset lađa i opustošio brojne otoke Kiklada. Vidjevši to i uzevši u obzir napredak makedonskog kraljevstva, Rimljani pomisliše najprije osigurati se istočno od Italije, uvjereni da će imati vremena popraviti glupost Ilira s jedne, i kazniti Demetrijevu nezahvalnost i smionost s druge strane" (77). Prvi prigovor jamačno dolazi u vrijeme intervencije u Atintaniji i Dimale, jer nitko ne izvješćuje o napadu na velike gradove, Epidamno, Apoloniju, Korkiru ili

Isu. S druge strane, primjećujemo kod Polibija želju da razluči akciju protiv Ilira od one koja je uperena izravno na Demetrija Farskog, kao da on nije Ilir nego strani zapovjednik koji je zauzeo previsoko mjesto u tom području.

Demetrije Farski okuplja trupe na dva mjesta, vrlo udaljena unutar njegovoga područja: na jednoj strani u Dimale, koja leži zapadno od Berata, gdje i utvrda Krotinē, i na drugoj u Faru. Dimale pada u ruke rimskoga konzula nakon samo sedam dana opsade: "To zauzeće odmah pogodi u srce sve neprijatelje. Zato bez odugovlačenja dođoše iz svih gradova da se predaju i prepuste na vjeru (*pístis*) Rimljanima." (78). Grčki je izraz jasan, odgovara latinskoj formuli *in fide populi Romani venire*, a to znači da je riječ o bezuvjetnoj kapitulaciji, da se Iliri o kojima je riječ predaju u ruke Rimljana. Ubrzo zatim konzul opsjeda Far i uspijeva ga zauzeti, a Demetrije se sklanja kod Filipa V. Grad je mnogo pretrpio i zato je L. Braccesi (79) htio u to razdoblje datirati lijepi natpis što ga je objavio L. Robert (80), a koji spominje potrebu da se Far obnovi, kad je izišao iz rimskog saveza i kad je pozvao svoju metropolu Par da mu pomogne u obnovi. (Sl. 29) L. Robert je radije ostao kod kasnijega datuma, u II. stoljeću, možda u doba kralja Gencija.

Polibije (III, 19, 12) je vrlo neodređen o ugovoru što ga je Rim nametnuo na kraju toga kratkog pohoda koji se naziva drugim ilirskim ratom. On je gospodar ostatka Ilirije i svime upravlja po svome nahođenju. Zacijelo je pretjerano pripisati mu pohod koji bi mu omogućio da prodre duboko u unutrašnju Iliriju. Apijan (*Ilirski ratovi* 8) je određeniji kad precizira da su Rimljani udijelili oprost Ilirima, iz obzira prema Pinesu koji ih je lijepo primio. Za tu se nagodbu iz 219. godine može pomisliti da umnogome obnavlja točke ugovora iz 228. godine: potvrđivanje rimskog protektorata nad Korkirom, Apolonijom, Epidamnom, Isom, nad narodima Partina i Atintana te nastavak Pinesove vlasti u unutrašnjosti. Naprotiv, ništa nije rečeno o dijelu koji je bio dodijeljen Demetriju Farskom, čiji je rodni grad poharan. Ostavlja li Rim njegove posjede Pinesu, budući da je Demetrije već bio ujedinio dva područja? Na svaki način, Ilirija ostaje vrlo razjedinjena, a Skerdilaida je tada izvan tih različitih dijelova, kao nedvojbeno i mnogo drugih dinasta.

Ilirija pod makedonskom prijetnjom

Neprijepomo je da južna Ilirija izlazi vrlo oslabljena iz te brze rimske intervencije 219. godine. To je bilo bolno podsjećanje na budnost Rima nad ilirskim poslovima. Demetrije Farski je mogao izmjeriti granice koje je Rim tolerirao u nepoštivanju ugovora i težinu sankcije. No Rim nije Ilirima jedini opasni susjed. Makedonsko susjedstvo je bliže i može postati opasnije kad mladi, dinamični

vladar zamijeni opreznog Antigona Dosona. Dok se Rim bude hvatao u koštac sa strašnim drugim punskim ratom, dva će nastojanja raditi u suprotnom smjeru: s jedne strane hrabri Skerdilaidin pokušaj da ostvari ujedinjenje južne Ilirije, a s druge strane tomu oprečna želja Filipa V. da obnovi Kasandrovu politiku od prije jednog stoljeća i sebi otvori pristup na Jadransko more. Obje se akcije odvijaju u vrlo uznemirenom međunarodnom okružju, naprije zbog Hanibalove nazočnosti u Italiji, ali i zbog rata Saveznika s Etolijom, potom zbog prvog makedonskog rata koji suprotstavlja Makedonce i Rimljane, koje zapravo predstavljaju njihovi etolski saveznici. Samo će budućnost južne Ilirije zadržati našu pažnju u tome razvoju događaja, pa nema koristi od toga da ovdje ponovno razlažemo te međunarodne sukobe.

U ljeto 219. godine, upravo u vrijeme rimskoga pohoda na Dimale i na Far, Filip V. je obaviješten o pripremama za dardansku invaziju Makedonije (81) i, napuštajući Akamaniju, u Ambrakijskom je zaljevu sreo bjegunca Demetrija, koji je pobjegao s Fara u trenutku rimske pobjede. Bilo je dovoljno da se kralj vrati u Pelu pa da Dardanci odustanu od pohoda kad su već bili sasvim blizu Makedonije. U ratu Saveznika protiv Etolaca, ovi potonji poharali su dodonsko svetište, pa sljedeće godine (218.) Filip V. vodi pohod protiv Kefalenijske, a potom protiv Terma. U prvome sudjeluje, uz epirske, akamanske i mesenske čete, i petnaest lembe koje je poslao Skerdilaida. To je bila samo polovica podrške koju je bio obećao prilikom ulaska u zajednički savez, ali Polibije opravdava to smanjenje objašnjavajući da je "Skerdilaida morao ostaviti kod sebe glavninu flote zbog nemira koje su intrige dinasta (*polidynástai*) izazivale u Iliriji" (82). Očividno je drugi ilirski rat ostavio Iliriju u potpunoj anarhiji u kojoj se svako mjesto organiziralo pod vlastitim lokalnim vođom koji se oslanjao na svoju klijentelu i nije više priznavao nikakvu središnju vlast, ni vlast kralja Pinesa ni nekakvog Skerdilaide. U pohodu na Term sudjeluju i Iliri, boreći se pješice, dakle drugačiji od onih koje je dao Skerdilaida, a da pritom ipak nisu plaćenici (83).

Od toga datuma Polibije pripisuje veliku ulogu Demetriju Farskom koji je navodno postao najutjecajniiji savjetnik Filipa V, ali i njegov zao duh. Upravo je on, a ne Arat iz Sikiona, kojega Polibije želi oprati od svake sumnje, odgovoran za haranje Terma i za loše akcije Makedonca u Meseni (84). Baš on potiče Filipa V. da brzo završi rat sa Saveznicima, kad je na Nemejskim igrama saznao za kartašku pobjedu na Trazimenskom jezeru. On potiče kralja da se oslobodi sukoba s Etolcima, što je i učinjeno mirom u Naupaktu godine 217, kako bi se posvetio ilirskim poslovima i pripremi iskrcavanja u Italiji (85). Dvije se predaje o Demetriju suprotstavljaju glede uloge koju je mogao igrati tijekom posljednjih godina svojega života. Upravo smo naveli da mu Polibije pripisuje značajno

mjesto u okruženju Filipa V. i stavlja njegovu smrt u 214. godinu, dok je za Filipa V. opsjedao Mesenu (86). Naprotiv, Apijan (*Ilirski ratovi* 8), i slijedeći njega Zonara (VIII, 20), spominju da se Demetrije vratio u Iliriju gdje su ga 218. godine uhvatili i pogubili Rimljani. Vrlo je dvojbeno da je došlo do drugog rimskog pohoda u Iliriju samo godinu dana nakod pobjeda kod Dimale i Fara. Što se tiče preuranjene Demetrijeve smrti već 218. godine, to se ne može usuglasiti s Polibijevim kazivanjem o njegovom utjecaju na odluke Filipa V. u Termu i kasnije Meseni. Tit Livije (87) potvrđuje da Demetrije živi nakon 218. godine, jer je jedno rimsko izaslanstvo došlo tražiti njegovo izručenje godine 217. Od Apijanove predaje zapamtimo barem to da Demetrijev povratak u Iliriju i na jadranske obale 218. godine nije nemoguć. On bi samo pridonio nemirima i urotama dinasta koje su već spomenute prema Polibiju. Što se ostaloga tiče, uloga koju mu dodjeljuje Polibije pored Filipa V. vjerojatna je i vodi do zaključka da je bio na životu do 214. godine.

U Iliriji, Skerdilaida teško podnosi savez s Makedonijom i do raskida, prema Polibiju (V, 95), dolazi 217. godine, jer Filip nije isplatio dvadeset talenata obećanih kad je Skerdilaida pristupio zajedničkom savezu. Raskid se očituje ponovnim ilirskim gusarenjem. Kod Leukade njegovih je petnaest lemba privezano pored makedonskih lađa kojima zapovijedaju Korinćani. Ilirske posade ih se dočepaju i šalju ih Skerdilaidi, a potom se odaju gusarenju napadajući trgovačke brodove na zapadnim i južnim obalama Peloponeza (88). Upozoreni na obnovu gusarenja na moru, Makedonci šalju flotu da otjera lembe, no ona stiže prekasno na korintsku prevlaku. U istom razdoblju Filip V. se dokopao Bilazore, u gornjem porječju Vardara (Aksij), jugoistočno od Skopja, prema Polibiju (V, 97, 1) najvećeg grada Peonije, pa to Makedoniju štiti od ponovnog napada Dardanaca.

Tijekom godina 218-217, Skerdilaida šalje svoje lađe prema jugu, ali on ostaje u Iliriji i jamačno mu valja pripisati veliku aktivnost koju nijedan stari autor ne opisuje. Čini se ipak da je u dvije godine uspio sebi priskrbiti veliko područje, budući da drži dio obale i lučkih postrojenja za svoju flotu, a to nisu veliki kolonij-ski gradovi kao Dirahij i Apolonija, nego prije luke smještene sjevernije, kao Skodra i Ulcinij. On drži i teritorije u unutrašnjosti, budući da može djelovati u Dasaretidi, Pelagoniji i na makedonskoj granici (89). Zacijelo je obilato iskoristio Demetrijev poraz u sukobu s Rimljanima i velikim dijelom na njegovu štetu za sebe uspostavio kneževinu, ne lišavajući Pinesa njegovog područja. Za ponovno uspostavljanje moćne Ilirije potrebno je vratiti istočne krajeve koji su pod vlašću Makedonaca. S tom namjerom Skerdilaida nastoji osloboditi makedonskog jarma Dasaretidu, ali i susjedna područja, kao što je Pelagonija. Prema Polibiju, on hara gradić (*pólisma*) Pisaj u Pelagoniji, zatim prijetnjama i obećanjima preuzima

dasaretske gradove Antipatriju (jamačno Berat), Krizondij i Gertunt (koji još nisu lokalizirani) i nadire dalje uz upade u obližnja makedonska područja (90), odnosno sasvim sigurno u Orestidu. M. Holleaux je mislio da su Rimljani poticali Skerdilaidu protiv Filipa V, u trenutku kad sami nisu mogli izravno djelovati zbog rata s Hanibalom. Mir u Naupaktu oslobodio je Makedonca svake brige u Grčkoj, a Rim se stoga mogao bojati da se on ne poveže s Kartažaninom i, uz poticaj Demetrija Farskog, ne baci na rimski protektorat u Iliriji (91).

U stvari, istina je da Rim, unatoč brigama koje mu zada je rat s Hanibalom, nije napustio istočnu obalu Jadrana. Već smo spomenuli da je 217. godine poslao poklisare Filipu V. da traže Demetrijevo izručenje. To bi bio prvi diplomatski kontakt dviju država (92). Drugo rimsko poslanstvo odlazi kralju Pinesu da traži plaćanje poreza koji kasni, što pokazuje jedan vid ugovora iz 219. godine. Naime, Pinesovo je kraljevstvo svake godine moralo plaćati danak Rimljanima. Tu se, koliko je poznato, posljednji put spominje kralj Pines (93) pa je vjerojatno umro nedugo poslije toga. Je li ga tada zamijenio Skerdilaida kao kralj? Kako bilježi M. Holleaux (94), tek ga se 212. godine naziva kraljem zajedno sa sinom Pleuratom, ali kraljevski je naslov mogao uzeti i mnogo ranije. Tit Livije ne kaže ništa o odnosima Skerdilaide s Rimom, a Polibije (V, 110, 8-9) ga spominje samo u zimi 217/216, kad Skerdilaida traži pomoć od Rimljana kako bi se othrvao floti lembe koju gradi Filip V. Moguće je da je to zbližavanje i starije. "Njegovi prvi odnosi s njima potječu, naravno, iz prijašnjeg vremena, odnosno iz 217. godine", piše M. Holleaux u istoj bilješci. Nije nevjerovatno da su rimska poslanstva kod Filipa V. i Pinesa, ljeti 217. godine, pratila početak odnosa između Rima i Skerdilaide. To se događa u trenutku kad on mijenja stranu i kada počinju napadi u Pelagoniji i Dasaretidi. Uopće nije nemoguće da je Rim smatrao Pinesa premalo aktivnim vladarem i poželio ga zamijeniti dinamičnijim vođom, sposobnim suprotstaviti se Makedoncima. No treba pomisliti i na to da su Iliri, zbog slabog stanja svoje zemlje, poželjeli svoju sudbinu povjeriti glavaru sposobnom zapovijedati i da su ga odabrali iz kraljevske obitelji potekle od Agrona.

To je bilo tim potrebnije i hitnije što je makedonska reakcija na Skerdilaidina djelovanja bila izuzetno živa i učinkovita. Prije kraja jeseni 217. godine, Filip V. ponovno zauzima tri dasaretidska grada, osvaja Kreonij i Gertunt, također u Dasaretidi - što potvrđuje da je prethodno jedan dio Dasaretide izmakao Makedoncima - i druge lokalitete blizu Ohridskog jezera, kao što su, prema Polibiju (V, 108, 8), Enhelani i drugi. Nakon što je zimi 217/216. godine, prema ilirskom uzoru, u Makedoniji dao izgraditi sto lembe, u proljeće 216. oplovio je Peloponez i htio stići u Apoloniju. Lažna vijest da rimske pentere dolaze u pomoć Skerdilaidi, dok je Filip bio u Vlorskom zaljevu, u visini otoka Sazana, navela ga

je da zapovjedi brz povratak koji je spasio ilirske obale vrlo ozbiljne prijetnje. Kako bilježi Polibije (V, 110, 10-11), "propustio je najbolju prigodu da postane gospodarom Ilirije". Taj promašeni pohod obilježava pravu promjenu makedonske vanjske politike koja je postala proturimska. Nedvojbeno je najprije na meti rimski protektorat, no pokušaj obnove južne Ilirije, koji je Skerdilaida poduzeo, poslužio je kao povod izravnoj akciji Filipa V. na Jadranu.

U južnoj Iliriji je godina 215. mirnija nego prethodna, no to je godina zaključivanja ugovora između Hanibala s jedne, a Filipa, Makedonaca i saveznika s druge strane, što znači da on obvezuje sve članove saveza (*symmakhía*) Helena. Taj dogovor predviđa da nakon pobjede Kartage nad Rimom "Rimljani neće biti gospodari ni Korkirana, ni Apolonjana, ni Epidamnjana, ni Fara, ni Dimale, ni Partina, ni Atintanije, i oni će vratiti Demetriju Farskome sve njegove prijatelje koji su na teritoriju Rimljana" (95). Za Filipa je to osiguranje da će diplomatskim putem dobiti ono što nije mogao ostvariti pomorskim pohodom 216. godine, a to je domoći se rimskog protektorata u Iliriji i doći do velikih luka na jadranskoj obali, Epidamna - Dirahija, Apolonije, Orika. Što bi bio dobio Demetrije Farski da se tako što dogodilo? Bi li dobio veliko ilirsko kraljevstvo? Dvojbeno je da bi Filip V. dragovoljno na svom zapadnom boku uspostavio državu sposobnu da mu smeta i da ga liši slobodnoga pristupa Jadranskom moru. Sudbina Skerdilaide bila bi sudbina neprijatelja. To znači da je južna Ilirija sada između dva opasna neprijatelja. Kartaška pobjeda značila bi uspjeh za Makedonce Filipa V. i ostavila bi Iliriju na milost kralju koji bi je podijelio na zonu izravno pripojenu makedonskom kraljevstvu i vazalnu državu povjerenu Demetriju Farskom. Drugu mogućnost, nezavisnost, barem u dogledno vrijeme, odabrao je Skerdilaida, čvrsto odlučan boriti se protiv makedonske dominacije i pomiren s time da traži pomoć Rima koji je predstavljao udaljeniju prijetnju. No, na dugi rok, i rimska je pobjeda u drugom punskom ratu vodila ka proširivanju rimskog protektorata na čitavu Iliriju, ili pak u novi sukob. Situacija delikatna za Skerdilaidu i njegove pristaše može se usporediti s opreznom politikom, moglo bi se reći s pažljivim kormilarenjem, kakvo u istom razdoblju vodi Karop Stariji u susjednom republikanskom Epiru.

Taj ugovor uzrokuje početak prvog makedonskog rata, no ratno stanje između Rimljana i Makedonaca nimalo ne mijenja položaj Ilira. Ljeti 214. godine, Filip V. obnavlja pomorsku operaciju iz 216. godine. Sa 120 lembara opsjeda Apoloniju, te ploveći od ušća uz Aoj izvodi brzi napad na Orik (96) i zauzima ga. Ta je makedonska akcija možda usklađena s akcijom Kartažana protiv Tarenta, što osigurava makedonsko brodovlje od intervencije rimske flote iz Brundizija (97). No odgoda je kratkotrajna. Upozoren od poslanika iz Orika i, nedvojbeno, iz Apolonije, pretor Marko Valerije Levin žurno prelazi tjesnac i bez velike bitke preuzima Orik koji

drži slaba makedonska posada. Apolonjanima, ustrajnim u otporu, pretor šalje 2000 rimskih vojnika koji noću uspijeva ući u grad a da Makedonci to ne primijete. Sljedeće noći Rimljani iznenađuju kraljevski tabor i ubijaju ili zarobljavaju oko 3000 neprijatelja. Filip mora pobjeći na brodove, ali pretor blokira ušće rijeke pa je kralj primoran spaliti lađe i otići u Makedoniju kopnenim putem, dok rimska flota zimuje u Oriku. Ova priča Tita Livija ismijava Filipa V. Nevolja možda za Makedonce nije bila velika, ali to je novi poraz. Što se tiče Ilirije, jedino pitanje koje valja rasvijetliti je kontrolira li Filip već tada putove između svoje zemlje i područja Apolonije. N. G. L. Hammond (98) pretpostavlja da je dio snaga koje je angažirao makedonski kralj stigao kopnenim putem, jer Plutarh prikazuje Filipa kako "prolazi Epirom". Izgleda da se taj izraz ne odnosi na prolaz južnom Ilirijom, odnosno bazenom Korče i Dasaretidom ili dolinom rijeke Škumbi, nego prije prijevom Metsovo te mološkim i haonskim teritorijem. Što se njegovog povlačenja tiče, nismo bolje obaviješteni. Tit Livije kaže, bez komentara, da se kopnom vratio u Makedoniju (99). Nije nemoguće da je makedonska vojska prošla unutrašnjom Ilirijom, što bi bio dokaz slabosti kraljevstva koje se Skerdilaida trudi obnoviti.

Veliki uspjeh Filipa V. dolazi 213. godine i potvrđuje krhkost Skerdilaidinog kraljevstva. Filip dolazi, i to trajno, do jadranskih obala koje zauzima (100). Odustajući od pomorskih operacija koje su mu tako slabo polazile za rukom, tim prije što je rimska eskadra ostala u Oriku, Filip V. vodi ofenzivu na kopnu. Uspijeva zauzeti najveći dio rimskog protektorata, nakon što je dovršio osvajanje Dasaretide i podvrgao Partine, Atintane i Dimale (101), ostavljajući Rimljanima samo gradove Apoloniju i Dirahij s njihovim područjima, kao i područje Orika i Akrokeraunskog gorja. Ohrabren uspjesima, tjera vojsku do Lisa i lukavstvom se uspijeva dokopati grada i Akrolisa, lišavajući na taj način Skerdilaidu njegove glavne luke na utoku Drima i odsjekavši ga od Rimljana (102).

Posljedica toga makedonskog uspjeha je zaključivanje etolsko-rimskog saveza i stvaranje čitave jedne antimakedonske koalicije, u kojoj sudjeluju Skerdilaida i njegov sin Pleurat, koje Tit Livije (103) naziva "*Thracum et Illyriorum reges*". Kako bi sebi osigurao zaleđe prije no što će se okrenuti prema Etolcima u Grčkoj, Filip V. otprema pohod na teritorij Orika i Apolonije, a Apolonjani se sklanjaju iza svojih bedema kako bi izbjegli bitku, bojeći se da u njoj neće pobijediti. Povlačeći se, Filip pustoši dio Ilirije najbliži Makedoniji, a također ratuje u Pelagoniji i protiv Dardanaca (104).

Rimska neangažiranost od 210. godine ostavlja teret rata u potpunosti na leđima Etolaca, u Grčkoj. No bilo bi pogrešno ne promatrati druga poprišta vojnih operacija na Balkanu, koja uvelike pridonose slabljenju makedonskog kraljevstva,

i koja istodobno svjedoče o tome kako su se izvanredno Iliri ponovno podigli pod vodstvom Skerdilaide i njegovog sina Pleurata. Godine 209, dok kartaška eskadra dolazi sve do Korkire, Filip V. je grubo pozvan da se vrati iz središnje Grčke zbog vijesti o opsežnoj ofenzivi koju vode Iliri i Dardanci protiv njegovih posjeda i makedonskog teritorija. Tit Livije (105) vrlo sažeto iznosi te događaje, no neke zemljopisne naznake pokazuju zamah nasrtaja. Izvjesni Aerop uspijeva osvojiti Lihnid (današnji Ohrid) izdajom makedonske posade i njezinog zapovjednika te zauzeti stanoviti broj dasaretskih sela (*vici*). Dasareti se pridružuju gibanju, prodiru u Orestidu i silaze u dolinu orestidskog Arga, odnosno u bazen Kastorije. Čitava sjeverozapadna granica Makedonije je popustila, kao što nikada nije otkad ju je Filip II. izgradio, stoljeće i pol ranije. Stari izvori o tome ne govore, no vrlo je vjerojatno da su ilirski kraljevi Skerdilaida i Pleurat, koji su potakli akcije toga Aeropa, također osvojili Lis. Makedonske snage smještene na Jadranu odsječene su, barem privremeno, od svojih makedonskih baza. Justin (106), možda pretjerano, procjenjuje na 20 000 broj dardanskih zarobljenika. Kad su, nešto ranije, Etolci kao neminovne uvjete mira s Filipom tražili vraćanje Atintanije Rimljanima, a Ardijejaca Skerdilaidi i Pleuratu (107), nisu mogli zamisliti da će ta dva kralja tako brzo biti sposobni sami preuzeti stanovništvo koje je Filip podvrgao godine 213/212. Moguće je da je Filip V. ponovno zauzeo Orestidu i kroz Atintaniju uspostavio veze s trupama smještenima u zapadnoj Iliriji. No gubici u ljudskim životima i materijalna razaranja bili su znatni, pa je uspjeh takve ofenzive otkrio slabost makedonskog kraljevstva, čija je vojska previše zaokupljena vojnim operacijama u središnjoj Grčkoj da bi mogla nadzirati granice kraljevstva.

Sljedeće, 208. godine, i dalje traje i pojačava se pritisak Ilira, do te mjere da Epirani pozivaju Filipa V, za slučaj da se prijetnja koncentrira na njihove (108) i makedonske (109) granice. Izgleda kao da je Filip V. suočen sa širokom koalicijom koja okružuje njegov teritorij i samo čeka da on ode u središnju Grčku kako bi se obušila na njegovo kraljevstvo. Na sjeverozapadu su ilirski kraljevi Skerdilaida i Pleurat, na istoku Tračani, dok na jugu Etolci drže Termopile, a na sjeveru Filip se ponovno mora boriti s Dardancima (110). Tijekom sljedeće dvije godine, 207. i 206, stari izvori više uopće ne govore o situaciji u Iliriji i Filip uspijeva prisiliti Etolce na separatan mir, što im Rim neće oprostiti.

Rimski odgovor dolazi prekasno da spriječi zaključivanje toga separatnog mira. Prokonzul Publije Sempronije pristaje u Dirahiju s trideset pet ratnih brodova, 10 000 pješaka i tisuću konjanika. Smjesta se podižu Partini i druga susjedna *éthne* (*gentes*, kaže Tit Livije), dok je Dimale pod opsadom kao u drugom ilirskom ratu (111). Filip V. ne oklijeva s odgovorom nego se uputi prema teritoriju Apolonije i ponovno ga opustoši. U tome je trenutku Publije Sempronije oslabljen slanjem pet-

naest brodova i dijela trupa pod zapovjedništvom Letorija, zaduženog da pokuša obnoviti rat na etolskoj strani. Stoga on radije izbjegava bitku i zatvara se iza bedema Apolonije. Filip je pak skloniji pregovorima nego opsadi grada sa snažnom obranom.

U trenutku kad otpočinju preliminarni razgovori o miru u Fenike kojim se 205. godine završava prvi makedonski rat, valja, onoliko koliko je to moguće, prikazati sudbinu južne Ilirije tijekom okrutnih godina koje su je izmučile između 216. i 205. Počam od rimskog protektorata uspostavljenog 228. godine i potvrđenog 219, čini se da je Rim stalno raspolagao lučkim zonama Orika, Apolonije i Dirahija, ili ih vrlo brzo povratio nakon što su Makedonci zauzeli Orik ili pokušali opsadom osvojiti Apoloniju. Je li ta vjernost velikih kolonijskih gradova, kao i Korkire, povezana s temeljnim protivljenjem makedonskom prisvajanju, što je, čini se, obilježje stavova Ilira općenito? To je jamačno element koji ima težinu, ali ne znači neraskidivo prijateljstvo s rimskim zaštitnikom. Ekonomski interesi, povezani s jadranskom trgovinom, također su mogli prikloniti jezičac vage na rimsku stranu. Nasuprot tome, Makedonci su zaposjeli Dimale, kao i teritorij Partina i Atintana, jer se po miru iz Fenike zna da je Atintanija ostala u rukama Makedonaca, iako smo upravo vidjeli da su Partini i susjedni narodi ustali protiv Makedonaca čim je najavljen dolazak rimskih pojačanja. Što se događalo, tijekom tih teških godina, s južnim državama Ilirije, u blizini Epira i Apolonije, kao što je *koinón* Biliona, Amantija, a možda i Olimpe i Balaičani? Oni zacijelo nisu mogli izbjeći mukama, posebice Bilioni nastanjeni sjeverno od toka Aoja, dakle na putu koji iz Atintanije vodi na teritorij Apolonjana. Amantija i Olimpe, na lijevoj obali, možda su imale bolju sudbu nego Epirani koji su pobjegli od prečestih prolazaka trupa. Možda u vrijeme toga rata treba smjestiti natpis iz Bilisa, pronađen u ranokršćanskoj bazilici u Ballshu, na kojemu *Zéus Tropaios* prima posvetu, a popraćen je dijelovima skulpture koji bi mogli odgovarati makedonskoj kacigi i štitu (112).

Kraljevstvo Skerdilaide i njegovog sina Pleurata naročito se razvijalo sjeverno od Dirahija, oko Lisa, izgubljenog 213. i 209. godine, i oko Skodre, ali vrlo se dobro učvrstilo u unutarnjoj Iliriji, sve do Ohridskog jezera, i iz unutrašnjosti čak i u Dasaretidi. Njegova je uloga bila značajna u borbi protiv Filipa V. i Rim u stvari duguje častan mir iz 205. godine upornosti Etolaca, ali i divljoj odlučnosti Ilira da sačuvaju svoju nezavisnost i obnove čvrstu državu, nakon razdoblja anarhije u kojemu su se stvarali brojni *polidynástai*.

Mirom u Fenike Atintanija je otrgnuta od rimskog protektorata i prepuštena je makedonskom kralju. Protektorat dakle obuhvaća, osim gradova Epidamna, Apolonije, Orika i Korkire, koji nisu spomenuti u ugovoru jer nisu ni izlazili iz rimskog protektorata premda su službeno nezavisni, teritorij Partina, Dimale i još

Bargul i Eugenij. Među onima koji su *foederi adscripti*, odnosno države "uključene u ugovor" pojavljuje se Pleurat s rimske strane, ali se ne spominje njegov otac Skerdilaida. Moramo pomisliti da je umro između 208. i 205. i da njegov sin nastavlja zadaću kojoj se pridružio prije više godina. Ništa nije rečeno o teritorijalnim uredbama između Ilira i Makedonaca u krajevima unutrašnjosti koji Tita Livija (113) zapravo uopće ne zanimaju.

Ilirija u drugom makedonskom ratu

Ako su kraljevi Skerdilaida i njegov sin Pleurat uspjeli iznova podignuti kraljevstvo i od njega načiniti državu s kojom Rimljani moraju računati, izvjesno je da južna Ilirija nije uspjela obnoviti jedinstvo, što je bilo nemoguće dok su Rimljani i Makedonci kontrolirali svaki po jedan dio ilirskog teritorija. Uz to, njezin zemljopisni položaj između dvije sile je nezavidan jer ona je, još više nego Epir, smještena na najboljim putovima koji vode s jadranskog mora prema Makedoniji.

Čini se da posljednjih godina III. stoljeća u Iliriji nema povijesnih događaja. Rim nastavlja i dovršava borbu na život i smrt s Kartagom. Filip V. se aktivira u Maloj Aziji, dok se u Iliriji ništa ne događa, osim, ipak, putovanja teora iz Magnezije na Meandru, koji posjećuju Korkiru, Apoloniju i Epidamno kako bi zatražili priznavanje Izopitijskih igara i pravo pribježišta za svetište Artemide Leukofriene. Ukazi triju gradova su sačuvani (114), a iza onoga iz Korkire slijedi odobrenje istih uvjeta od strane Orika, koji je nedvojbeno povezani s Korkirom nego sa susjednom Apolonijom. Unatoč nemirima i ratovima, diplomatska i vjerska aktivnost nastavlja se sve do granica grčkog svijeta. Primaju se teori, određuju tearodoci Magnećana, zahvaljuje se teorima primajući ih u pritanej, promiče ih se u proksene. Cjelokupni društveni život se nastavlja ili ponovno pojavljuje čim to okolnosti dopuste i upravo se to događa neposredno prije ili poslije mira u Fenike, u slučaju vjerskog poslanstva koje kruži svim grčkim državama, posebice sjeverozapadom.

Rimljani, međutim, ne gube iz vida djela i poteze Filipa V, rado primaju poslanstva različitih grčkih država u Rimu i zauzvrat šalju, u proljeće 200. godine, izaslanstvo koje se zaustavlja u Fenike, Atamaniji, Etoliji i Aheji prije no što će stići u Atenu. Ništa se ne zna o ilirsko-rimskim odnosima, no odnosi između Pleurata i Rimljana zacijelo nisu manje zategnuti između 205. i 200. godine.

Tek što su odahnuli od rata s Hanibalom, Rimljani odlučuju nastaviti borbu protiv makedonskoga kralja, u sukobu čije je uzroke doista teško utvrditi, ali je sigurno da daleko nadilaze granice Ilirije. Tu su još pritisci koje vrše Rođani,

Atenjani i Atal, briga da se zaposli raspoloživa vojska nakon punskoga rata i želja da se kazni vladar koji se usudio povezati s Kartagom u trenucima teškim za Rim, nakon bitke kod Kane. Ovdje jedino valja pokušati odrediti jesu li prilike u Iliriji išta značile u počecima novog sukoba, odnosno je li ili nije Filip u južnoj Iliriji poštovao odredbe mira iz Fenike. Svaka povreda sporazuma mogla je za Rim predstavljati *casus belli* koji je priželjkivao ili tražio. Naime, unatoč naporima brojnih suvremenih povjesničara, zapravo nema nikakvog dokaza o makedonskom napredovanju u Iliriji u razdoblju između dva rata. Najviše se može navesti ime Melituse, ilirskoga grada koji se pojavljuje u jednom Polibijevom fragmentu (115) i koji se želi povezati s nekim Filipovim pohodom, možda u godini 204.

Sredinom rujna 200. godine konzul Publije Sulpicije ukrca se s vojskom u Brundiziju kako bi krenuo u područje Apolonije (116). Dok jedan dio flote ide u Pirej ili u Halkidu, ostatak zimuje u Korkiri pa vojska podiže tabor na obalama rijeke Apsa (117). Unatoč poodmaklom godišnjem dobu, legat Lucije Apustije poduzima pljačkaški napad na ilirski teritorij koji kontroliraju Makedonci i polučuje nemale rezultate: zauzeće Antipatrije, osvajanje utvrda Korag, Gerunij i Orges, koje N. G. L. Hammond smješta na Shpiragrit, zapadno od Berata, i naposljetku predaja Kodrija koji se nedvojbeno može identificirati s utvrdom Irmaj koja dominira dolinom Devolla (118) i zauzeće jednog nepoznatog lokaliteta imenom Knid. Ti prvi uspjesi ohrabruju vladare, tradicionalno neprijateljski raspoređene prema Makedoniji, da se pojave u rimskom taboru. Tit Livije navodi Pleurata, sina Skerdilaidinog, Batona, sina Longarovog, Dardanca, kao i Aminandra, kralja Atamana (119). Oni obećavaju pomoć Rimljanima, a konzul odgovara da će iskoristiti usluge dvojice prvih kad prijeđe u Makedoniju.

U proljeće 199. godine rimska strana obnavlja operacije napredovanjem preko Dasaretide, potom konzul uspijeva potisnuti makedonskog kralja, stiže u Eordeju i Elimiotidu da bi prešao u Orestidu gdje zauzima Celetar (današnju Kastoriju), a vraća se preko Pelija koji osvaja, potom preko Dasaretide do Apolonije (120). Uspostavljanje rimske posade u Peliju jamči lak pristup makedonskom teritoriju. Rimska ofenziva nije bila usamljena. Tit Livije ističe da su Pleurat i Dardanci u tome imali udjela: "govorilo se da su Pleurat i Dardanci, krenuvši sa znatnim snagama, već prešli u Makedoniju" (121). Oni su došli sa sjevera preko *fauces Pelagoniae* (122) i prodrli u Filipovo kraljevstvo. Tek pri povratku u svoju zemlju Dardance uznemiruju makedonske trupe (123). Čak i Isa sudjeluje u borbi dajući dvadeset lembara koji haraju teritorij Karista na Eubeji (124).

Novi konzul Publije Vilije Tapul koji je kao provinciju dobio Makedoniju, već od dolaska u južnu Iliriju sukobljava se s ozbiljnom bunom veterana koji se žele vratiti u Italiju, pa zbog toga, u proljeće 198, prepušta inicijativu za operacije

Filipu V. Tada se vojne operacije pomiču prema jugu, na granicu između Epira i Atintanije, budući da se Filip sklanja u *Aóí stená*, klance Aoja, uzvodno od Tepelena (125). U stvari, južna se Ilirija oslobodila Makedonaca koji su praktički napustili ili izgubili sve svoje posjede u Atintaniji, Dasaretidi i u blizini Ohridskog jezera, no preko nje zacijelo često prelaze rimske vojske, a podijeljena je na nezavisnu zonu koja se podudara s Pleuratovim kraljevstvom i zonu pod zaštitom rimske vojske iz Dirahija na epirskoj granici, uključivo i Dasaretidu koju čuva posada iz Pelija. Tek u jesen 198. godine, nakon neuspjeha konferencije na Aoju, novi konzul Tit Kvinkcije Flaminin, zahvaljujući pomoći Epiranâ Karopa Starijeg, uspijeva opkoliti makedonske položaje u klancima Aoja. Otada se rat nastavlja u Tesaliji, a Ambrakija postaje luka za rimsko iskrcavanje.

Od pregovora u Lokridi, u studenome 198. godine, Filip pristaje predati Rimljanima teritorije koje je držao u Iliriji, ali uistinu ta žrtva nije velika jer je pod pritiskom Pleurata i Rimljana bio otjeran s gotovo svih svojih ilirskih posjeda. Nakon bitke kod Kinoskefala, mirovni ugovor dodjeljuje Pleuratu, kako kaže Polibije "*Lýkhnis et Párthos*", što Tit Livije prevodi: "*Pleurato Lychnidus et Parthini dati*" (126), a jedan i drugi dodaju da su ti teritoriji ili ta dva ilirska naroda (*gentes* = *éthne*) bila podvrgnuta Filipu. U prvom je slučaju jamačno riječ o gradu Lihnidu (Ohridu) i njegovom području sjeverno od jezera. Drugi se termin tumači na različite načine. Jedni, s Titom Livijem, u njemu vide naprosto Partine, a drugi radije svode taj teritorij na dolinu gornjeg toka rijeke Škumbi. Izgleda da je u tom području važan bio put, buduća *via Egnatia*, koji vodi od Apolonije i Epidamna prema Linkestidi i Makedoniji. Dajući Pleuratu grad Lihnid, povjerava mu se već kontrola nad jednim dijelom toga puta. Ako mu se, uz to, povjeri i dolina gornjeg toka rijeke Škumbi, on još sveobuhvatnije drži neophodnu dionicu toga puta. Nije dakle pretjerano pomisliti da je kao nagradu za svoje usluge zajedničkoj stvari Rimljana i Ilira Pleurat primio prilično velik teritorij koji osigurava vezu između sjevernog dijela njegovog kraljevstva, zemlje Ardijejaca, područja Skodre i Lisa i Dasaretide, okružujući s istoka rimski protektorat, uspostavljen nad jadranskim lukama Orikom, Apolonijom i Epidamnom. Pleuratovi Iliri su poput tampon-zone između Makedonije i luka koje drži Rim. Ista je uloga dodijeljena Orestima koji su se pobunili protiv Filipa prije bitke kod Kinoskefala i čiji je nezavisni položaj potvrđen uvjetima mira (127). Jedino se Dardanci nisu mogli pohvaliti svojim udjelom u općoj ofenzivi protiv Filipa, budući da im je on uspio nanijeti poraz kod Stobija u Peoniji (128).

Odredbe kojima završava drugi makedonski rat povoljne su za Pleuratovo ilirsko kraljevstvo koje može biti mimo u odnosu na makedonskog susjeda. No valja dobro znati da je to kraljevstvo pod budnom rimskom paskom. Dodijeljena

mu je povjerljiva uloga da bdije nad makedonskim granicama i tako osigurava potpuni mir na morskoj strani južne Ilirije, koju bi Rim u svakoj prilici mogao zatrebati, kad god bude potrebno poslati legije na istočnu stranu jadranskoga mora. Rim ima povjerenja u Pleurata koji je dokazao vjernost tijekom svih ratnih godina, a zemlja je teško patila jer je bila neprekidno poprište borbi ili na putu rimskoj vojsci, a ponekad i makedonskoj. Gubici u ljudskim životima također su bili teški, tim više što su se Iliri borili u dvjema vojskama: kod Kinoskefala se tristo Apolonjana borilo na rimskoj strani, a tri tisuće Ilira u vojsci Filipa V. Naposljetku, valja dodati da je rimska politika bila politika ravnoteže, kao što to Tit Livije navodi riječima rimskog konzula: "Čini se da slobodu Grčke teško pritišću makedonski kraljevi. No ako bismo uklonili njihovo kraljevstvo i njihov narod, Makedonijom i Grčkom bi se proširili Tračani, Iliri, a potom i Gali, divlji i neukroćeni narodi (129)". Povjerenje ukazano Ilirima je ograničeno i jamačno vrlo dobro nadzirano.

Tijekom idućih godina jadranske luke služe kao mjesta ukrcavanja i iskrcavanja rimskih trupa. Godine 194. Flamininove trupe odlaze preko Orika (130). Dvije godine kasnije seleukidska prijetnja intervencijom u Grčkoj, na poziv Etolaca, vraća rimske trupe "*in Epirum*", kaže Tit Livije (131), ali se one, u stvari, smještaju oko Apolonije. To znači da izraz "u Epir" autor koristi jednako da označi zemlju Mološana i Haonaca te da obilježi područje južne Ilirije, koje ima bolje luke nego što su na morskoj strani Epira u pravom smislu riječi. To je isti onaj kraj koji je bio predmetom planova za pohod što ga je pripremao Hanibal. Naime, Kartažanin je savjetovao Antiohu III. i njegovim saveznicima da postave flotu ispred Korkire kako bi spriječili Rimljane da se ondje iskrcaju, a kopnene snage na teritorij Bilonia (*in Bullinum agrum*) (132), na desnu obalu Aoja, tako da zapriječe Rimljanima proširenje mostobrana do točke odakle bi preuzeli južnu Iliriju, a to bi bio Orik ili Apolonija. To je bio još plan Filipa V. kad je htio spriječiti rimsko napredovanje prema istoku, zatvarajući tjesnace Aoja. Hanibal predlaže bolje rješenje postavljajući seleukidsku vojsku mnogo nizvodnije i usklađujući svoje napore s djelovanjem flote kako bi Rimljane uklonio s istočne obale Jadrana. Hanibalovi planovi se nisu ostvarili jer je Filip V. podržao Rimljane u ratu protiv Antioha. Makedonci i Rimljani se spajaju u Dasaretidi (133). I ponovno, 190. godine, nakon rimske pobjede kod Termopila, vojska novoga konzula Lucija Kornelija Scipiona iskrcava se u Apoloniji kako bi stigla u Tesaliju nedvojbeno prijevojem Metsovo (134). To je vojska koja pobjeđuje u Magneziji na Sipilu. U proljeće 189. godine u Apoloniji se iskrcava Marko Fulvije Nobilior i ondje razgovara s *principes Epirotarum* koji ga žele navesti da zauzme Ambrakiju (135). Pri kraju etolsko-sirijskoga rata konzul Gnej Manlije dolazi prezimiti u Apoloniju, čekajući ljepše vrijeme za prelazak Jadrana (zima 188/187) (136). Možemo zamisliti kako

je to izgledalo u ono vrijeme kad su stanovnici iz toga kraja mogli jeftino nabaviti dio robova koje je rimska vojska vodila u gomilama i kad su ih trgovci robovima, koji su pratili vojsku, nastojali preprodati da ih ne bi morali hraniti dok ne dođe vrijeme za prelazak u Italiju. Nije li neki rob sasvim iranskog imena, zvan Farnak, oslobođen na natpisu kazališta u Butrotu (137), zarobljenik doveden iz rata koji je Rim vodio protiv Antioha III? Tako su, prilično neizravno, dolasci i odlasci rimske vojske mogli promijeniti društvenu ravnotežu tih krajeva Haonije i južne Ilirije, u odnosu na masu robova čije je iskorištavanje postalo opće, otežavajući rad slobodnih ljudi, kako u poljodjelstvu tako i u urbanom zanatstvu. Obilje robova koje se javlja početkom II. stoljeća, a o kojemu svjedoče natpisi u Butrotu, može se objasniti time što lokalno stanovništvo po niskim cijenama kupuje od trgovaca robljem koji prate pobjedničke legije.

U vojnim operacijama u etolsko-sirijskom ratu Pleurat nije ostao besposlen, unatoč objedama Eumena Pergamskoga koji tvrdi da je Pleurat "ostao potpuno pasivan i samo je poštovao zadanu riječ" (138), što nije spriječilo Rim da ga učini najmoćnijim dinastom Ilirije. Tit Livi je (139) izvještuje da 189. godine Pleurat, kralj Ilira, uzima aktivnu ulogu u sukobu, kad dolazi u Korintski zaljev sa 60 lembara, kao dobar saveznik Rima, pljačka etolske obale.

Posljednje godine Pleuratova kraljevanja nisu dobro poznate. Stari izvori ne govore ništa o Iliriji ukoliko neki rat ne opravdava prijelaz rimske vojske. No šutnja starih autora ne smije navesti na pomisao o dekadentnom kraju kraljevanja. Vrlo je vjerojatno da je Pleurat posvetio tih nekoliko godina mira golemom naporu za obnovu svoje zemlje, kao što je već učinio njegov otac Skerdilaida nakon drugog ilirskog rata i kao što to istodobno čini kralj Filip V. u Makedoniji, nakon Kinoskefala. Taj rad na unutarnjem planu omogućava obnovu gradova i utvrda. Teško je točno datirati gradnje u svakom gradu južne Ilirije, no neprijeporno je da je, primjerice, u Lisu uloženi golem napor za obnovu nakon makedonske okupacije. Bilis i Klos su bili na putu makedonskoj i rimskoj vojsci i mnogo su propatili zbog pljačke. Apolonija je podnijela opsadu, Dasaretida bila u potpunosti poharana, a Antipatrija savrnjena i raseljena. Iliriji je doista trebao veliki pokret obnove i zasluga je kralja Pleurata što je tome uvelike pridonio.

Istodobno je taj kralj nastojao proširiti svoju vlast, posebice u Dalmaciji, i u tome je uspio, na najveće zadovoljstvo kolonijskih gradova na obali ili na otocima, kao što su Isa, Tragurij i Epetij. Jedan Polibijev kratki odlomak mnogo kaže o učinkovitosti Pleuratovog djelovanja: "Stanovnici Ise bijahu u više navrata slali predstavnike u Rim da jave o napadima Delmata na njihov teritorij i na njihove savezne gradove, to jest Epetij i Tragurij. I Daorsi su, sa svoje strane, imali sličnih pritužbi. Senat tada uputi poslanstvo koje je vodio Gaj Fanije da istraži situaciju u

Iliriji i poglavito ponašanje Delmata. Doista, dok Pleurat bijaše živ, taj je narod ostao pod njegovom vlašću, no nakon smrti toga kralja i ustoličenja Gencija, pobuniše se i tada zaratiše sa susjedima kako bi ih podjarmili. Neki im već plaćahu danak u stoci i žitu" (140). Pleurat je umro i naslijedio ga je sin Gencije nekoga neodređenog datuma između 189. i 181. godine.

Gencijeva vladavina

Malo se zna o tome kralju koji potječe izravno od Skerdilaide, osim za njegov kasni savez s Perzejem i za poraz pretrpljen od Rimljana. Apijan (141) ga označava "kraljem drugih Ilira" kao da je Gencije vladao drugim narodima, a ne onima o kojima je prethodno govorio, odnosno onima iz Agronovog kraljevstva. U stvari, njegovo područje je ono koje mu je otac namro, a organizira se oko Skodre za koju se čini da je bila glavni grad. Na jugozapadu je ograničeno kolonijskim gradovima Epidamnom - Dirahijem, Apolonijom i Orikom, koje štiti Rim kako bi mogao koristiti njihova lučka postrojenja svaki put kad mu zatrebaju. Iz istog su razloga susjedna područja, kao *koinón* Biliona, Amantija, Olimpe i *koinón* Balaičana (a možda i Atintana, ali to se ne može se jamčiti), izbjegla kraljevskoj vlasti i mogla imati vlastite institucije. Neki su, poput Biliona, Amanta i Olimpijasta, mogli kovati vlastiti brončani novac, rabeći način kovanja srebrog novca iz Apolonije, Dirahija i *koinóna* Epirana. Na istoku i jugoistoku Gencijevo kraljevstvo dodiruje Makedoniju, u kojoj je 179. godine Filipa V. zamijenio njegov sin Perzej. Na sjeveru, suprotno prenatgljenoj Polibijevoj tvrdnji koju smo naveli, Delmati ne izlaze iz Gencijevog kraljevstva odmah, čim se on ustoličio. Njihova je pobuna zacijelo nešto kasnija jer je, prema Titu Liviju (142), preko riječi pretora Lucija Duronija naznačeno da je rimske građane zadržao Gencije u Korkiri. Ne može se raditi o današnjem Krfu koji je u rukama Rimljana od 229. godine, nego je jamačno riječ o Korkiri Melajni koju kontrolira Gencije u početku kraljevanja. J. M. F. May (143) ističe da je ustoličenje toga vladara korespondiralo s izraženijom promjenom ilirske politike. Čak i mlaka vjernost prema Rimu, koju je Pleurat uvijek pokazivao, ustupa mjesto želji za neovisnošću i stanovitoj nepromišljenosti koja podsjeća na držanje Agrona i Teute u vrijeme prvog ilirskog rata. Taj se novi stav najprije pojavljuje u obliku obnove gusarenja u Jadranskom moru, koju spominje Tit Livije (144) tijekom izbora 181. godine. Stanovnici Tarenta i Brundizija su se žalili na napade gusara s druge strane mora na njihove obale, što bi značilo da su pljačkanja obnovljena barem od 182. godine. A gusari doista dolaze iz Gencijevog kraljevstva, kao što tvrdi pretor Lucije Duronije po povratku s pohoda u Iliriju, jer je kralj pokazao svoje loše namjere tako da nije htio niti primiti rimske poslanike (145).

Sljedećih se godina situacija ne popravlja, jer su godine 178. "za borbu protiv ilirske flote imenovani *duumviri navales*" s eskadrom u Ankoni zaduženom da nadzire obale do Tarenta na jugu i Akvileje na sjeveru (146).

Novo ilirsko gusarenje može se shvatiti na različite načine. S. Islami (147) drži da je "rimska politika bila upravljena protiv novoga kralja svom svojom oštrinom već od prvih godina njegove vladavine". Optužbe za gusarenje i za nasilja nad rimskim građanima samo svjedoče da je Rimljanima mrzak taj kralj, u čiju dobru volju S. Islami ne sumnja. On, naprotiv, misli da Rimljani Genciju izazivaju unutarnje teškoće, potičući pobunu Delmata o kojoj smo govorili, a možda i potičući princa Platona protiv brata, kralja Gencija, koji ga je na koncu prisiljen umoriti (148). To neobično podsjeća na ubojstvo Demetrija koje je počinio njegov brat Perzej. Ništa se ne zna o prekidu s Rimom za života kralja Pleurata, no moguće je pomisliti da je na dugi rok rimsko skrbništvo postajalo sve napomije i da su ga Iliri sve teže podnosili, tim više što je njihova snaga jačala zahvaljujući naporima poduzetim poslije drugog makedonskog rata. Dvadeset godina mira omogućilo je ozbiljan oporavak, no Rim - a to se dobro vidi u grčkim državama u istom razdoblju - svaki čas intervenira u poslovima grčkih država i u svakoj zemlji rado podržava prorimsku stranku. Moguće je da je mladi kralj dopustio više slobode svojim podanicima da obnove gusarske aktivnosti na moru te da ga je privlačilo zbližavanje s makedonskim kraljem Perzejem. No nema razloga da se to zbližavanje smjesti prerano. Savez Gencija i Perzeja ne spominje se kao stvarno sve do jednog poslanstva s Ise, oko 172. godine (149).

Numizmatika svjedoči o želji za nezavisnošću i za veličinom koju je iskazao kralj Gencije. Od Mitila, oko 270. godine, nijedan ilirski kralj nije kovao novac sa svojim imenom i svojim likom. Gencije to čini (Sl. 31) u Skodri i u Lisu, pa S. Islami ima pravo kad kaže da ta dva grada postupno gube svoju monetarnu nezavisnost u korist kralja koji zadržava tri monetarna tipa:

- prvi ima lik kralja na aversu, a na reversu ilirsku lađu te natpis s njegovim kraljevskim naslovom i imenom u genitivu

- drugi na aversu prikazuje štit, a na reversu kacigu s naslovom i imenom kralja

- treći ima Artemidu na aversu, a na reversu munju s naslovom i imenom kralja.

Drugi se tip može usporediti s makedonskim novcem pa se u tome željelo vidjeti svjedočanstvo o makedonskom utjecaju na Gencijevo kraljevstvo (150). Podsjetimo samo na to da je još tetradrahma kralja Monunija bila makedonskog tipa, što je moglo olakšavati razmjenu između Ilira i Makedonije. Posebice valja zapaziti potvrđivanje kraljevske moći kovanjem novca, što se nijedan vladar iz te dinastije nije bio usudio. Istodobno, Gencije dopušta Labeatima i Daorsima da kuju novac s natpisom koji sadrži ime njihovog *etnosa*, ali na novcu koji nosi lik

kralja na aversu i koji je iste težine kao i kraljevski. (Sl. 32, 33) Nasuprot tome, Rizon nastavlja kovati srebrni novac, (Sl. 34) a Lihnid brončani, bez kraljevog lika, kao da su ti gradovi uživali veću autonomiju.

Rim je jamačno zabrinut dok promatra jačanje Gencijeveg kraljevstva i njegov ponovni napredak. Zbližavanje s Perzejem bilo bi prijetnja za ravnotežu postignutu u tom području nakon Kinoskefala. Pleuratovo je kraljevstvo povećano, ali s točno određenim zadatkom da nadzire Makedoniju i da štiti rimski protektorat od svakog novog makedonskog napada. Kad dolazi do raskida između Perzeja i Rimljana, nakon niza uzajamnih poslanstava, ujesen 172. godine pet rimskih izaslanika prešlo je na Korkiru s tisuću pješaka i podijelilo trupe i područja koja je valjalo posjetiti. Prvi, Lucije Decimije, odlazi Genciju u nadi da će postići njegovu neutralnost, a možda čak i vojni savez, što pokazuje pretjeranost optužbi koje su protiv Gencija navodili ljudi s Ise (151). On još nije odlučio, koleba između približavanja Rimu, neutralnosti i saveza s Makedonijom. Možda i nastoji dobiti na vremenu, budući da još nije završio pripremu vojske. Od Epirana okupljenih u Gitani rimski poslanici traže 400 momaka da krenu u Orestidu i pobrinu se spriječiti povratak Makedonaca (152). No nije nužno to protumačiti kao očitovanje nepovjerenja prema Ilirima, jer Oresti su oduvijek imali bliske veze s Epiranima.

Gotovo istodobno rimski se vojnici iskrcavaju u području Apolonije (153), u broju od 5000 pješaka i 300 konjanika pod zapovjedništvom Gneja Sicinija, koji podiže tabor na Nimfeju, na teritoriju Apolonije (154), i odatle će, unatoč jesenskom dobu, 2000 vojnika osvajati *castella* Dasareta i Ilira, nedvojbeno u kraju oko Ohridskog jezera i, prema tome, u području koje je barem velikim dijelom pripadalo Genciju. On se tome nije suprotstavio, što dokazuje njegovu neutralnost na ovom stupnju početka trećeg makedonskog rata, koji će također postati i treći ilirski rat. Nakon Perzejevog razgovora s rimskim poslanicima zaključeno je primirje koje pogoduje planovima Rimljana, ostavljajući im vremena da završe ratne pripreme.

U proljeće 171. godine brat pretora Gaja Lukrecija kreće naprijed kako bi okupio savezničke brodove. Odlazi u Dirahij i nalazi deset lembe iz toga grada, dvanaest s Ise i 54 kralja Gencija, a Tit Livije dodaje: "On se pričinio kao da vjeruje da su pripremljeni za Rimljane" (155). Sve ih povede u Korkiru i potom na Kefaleniju. Ima razloga da takvo okupljanje bude čudno jer ako stanovnici Dirahija i Ise nedvojbeno iskazuju vjernost Rimu, to se ne može sa sigurnošću tvrditi za Gencija, pa nazočnost njegovih lađa u dirahijskoj luci može značiti samo to da se ilirski kralj nastojao domoći tog velikoga grada. Gencije se još koleba. Poslanstvo Lucija Decimija u Iliriji nije okrunjeno uspjehom, budući da su ga čak sumnjičili da je primio novac od "ilirskih kraljeva", kako to kaže Tit Livije (156) koji, izgle-

da, želi naglasiti postojanje dinasta više ili manje nezavisnih od Gencija. U tome mogu vidjeti spoj dviju tendencija: jedna je sklonost Ilira koji su uvijek spremni da se podijele kad nemaju energičnog vođu kao što su bili Skerdilaida i njegov sin Pleurat, a drugu nadahnjuje rimska politika, koja nastoji Genciju stvoriti suparnike na koje bi se Rim mogao osloniti, kao što je to učinila u Epiru, Akamaniji, Aheji itd. Jedan od tih pristaša Rima mogao je biti dinast Artetaur čije je ubojstvo pripisano Perzeju i čija kneževina nije poznata (157). U tim okolnostima shvatljivo je Gencijevo nezadovoljstvo Rimljanima koji siju neslogu u ilirskom kraljevstvu, kako bi od Gencija odvojili stanoviti broj malih dinasta i s njima stvorili rimsku stranku koja bi olakšavala njihovu politiku. Je li Gencije imao drugih namjera kad je poslao 54 lađe u Dirahij? To nikada nećemo znati. No ostaje da je rimski pretor vješto manevrirao kako bi preduhitrio mogući napad s mora i istodobno jačao vlastitu flotu. Toga istog proljeća 171. godine konzulova se vojska učvršćuje na teritoriju Apolonije i udara tabor pored Nimfeja kao i prethodnica poslana prošle jeseni (158). Odatle vojska prelazi u Epir i potom u Tesaliju, ali se pohod odvija bez slave za Rim, što slabi povjerenje rimskih prijatelja, a moglo bi, naprotiv, ohrabriti Perzejeve pristaše. No Tit Livije (159) izvještuje o operacijama u Iliriji koje vodi neki legat zadužen za opsadu dvaju *oppida* punih bogatstava. Prvi, imenom Ceremija, zauzet je, a drugi, Karnunt, tako je dobro odoljevao da su se Rimljani morali zadovoljiti pljačkom prvoga. Te dvije utvrde nisu identificirane pa se valja ograničiti na opasku da je Rim započeo ratne operacije na ilirskom teritoriju i da, zasad, Gencije izgleda nije reagirao na povredu njihovog savezništva ili svoje neutralnosti (160).

Budući da se Gencija smatralo sumnjivim, u proljeće 170. godine Rim šalje 18 brodova i 2000 ljudi kao pojačanje sigurnosti Ise koja se dotad oslanjala samo na dva broda. Potom konzul Hostilije šalje Apija Klaudija u Iliriju s 4000 vojnika. On uspijeva unovačiti još 8000 ljudi kod saveznika i odlazi se smjestiti u Lihnid, koji Tit Livije (161) pripisuje Dasaretima, premda im taj grad ne pripada, no čitanje "Lihnid" nije sigurno. Prihvatimo, stoga, da Rimljani zauzimaju neki lokalitet u Dasaretidi, što još više smanjuje Gencijeve posjede na jugoistoku njegovoga područja. U nadi da će osvojiti utvrđeni grad Uskanu (162) koji mu je obećalo nekoliko poklisara iz toga grada, Apije Klaudije se upućuje prema njemu ne poštujući uobičajena pravila opreza u nesigurnoj zemlji, te pretrpi težak poraz koji ga primorava da se s preživjelima povuče u Lihnid.

Sljedeće zime Perzej poduhvaća opsežan pohod u južnu Iliriju. Dobio je podršku Kotisa, tračkoga kralja, dok se u Epiru *koinón* rascijepio između pristaša Karopa Mlađeg, rimskog saveznika koji okuplja Haonce i dio Tesproćana, i pristaša dužnosnikâ Kefala i Antinoja i njihovih prijatelja vjernih savezu s

Makedonijom, tim više što negoduju zbog ponašanja Rimljana u grčkim državama. Prema Titu Liviju (163), Perzej je započeo zauzimanjem Uskane, što čudi, jer to pretpostavlja da su nakon ozbiljnog poraza Apija Klaudija početkom ljeta, Rimljani uspjeli osvojiti grad prije zime 170/169. Navodno je Perzej zarobio 4000 Rimljana i 500 Ilira. Nakon toga makedonski kralj, u želji da se približi labeatskoj zemlji, dakle području Skadra, zauzima utvrdi imenom Draudak, natjera Oenej na predaju i uzima još jedanaest utvrda, a 1500 Rimljana pada u zarobljeništvo. Ohrabren tim uspjesima, Perzej šalje Genciju poslanstvo u kojem su neki Ilir Pleurat što je živio u izgnanstvu na njegovom dvoru (unatoč imenu koje je u Gencijevoj kraljevskoj obitelji često, ne zna se je li pripadao toj obitelji) i neki Makedonac Adej iz Beroje. Prvi služi kao tumač jer govori jezik zemlje, što ukazuje na uobičajenu uporabu drugog, a ne grčkog jezika na Gencijevom dvoru (164). Perzej svojim poslanicima stavlja u zadatak da Genciju prikažu uspjehe postignute nad Rimljanima, Dardancima, pa čak i nad rimskim posadama u Iliriji i Ilirima koji su s njima surađivali, te je Epir dijelom stao na makedonsku stranu. Makedonski se kralj na taj način nada pridobiti Gencija da s njim sklopi ugovor o savezu i prijateljstvu.

Pišući o tome, Polibije, kojega Tit Livije vjerno slijedi (165), opisuje na tom putu prelazak planine Skarda i potom Ilirsku pustinju (116), područje sjeverno od Vardara koje su opustošili Makedonci kako bi Dardancima onemogućili invaziju Makedonije i Ilirije. Gencije nije u Skodri i prima izaslanstvo u Lisu. Tvrdi da je spreman udružiti se s Perzejem protiv Rimljana, ali mu nedostaje novaca. Umjesto da usliša Gencijevo traženje, Perzej drugi put šalje poslanike s Glaukijom iz svoje tjelesne straže, no Gencijev odgovor je isti: "spreman je pridružiti se Perzeju, ali mu treba novaca". Perzej šalje treće poslanstvo da zaključi dogovor o točkama koje nisu sporne, ostavljajući po strani materijalno pitanje. Očevidno tada, početkom 169. godine, plan o savezu ostaje nedokončan. Gencije se ne smatra spremnim ući, na strani Perzeja, u rat čijih je rizika zacijelo svjestan, bez obzira na to tko iziđe pobjednikom.

Zimi 169. godine položaj Rimljana u južnoj Iliriji i Epiru nije blistav, tako da su čak i područja davnašnjeg rimskog protektorata postala nesigurna. Rimljani traže taoce od Penesta i šalju ih u Apoloniju, a partinske taoce šalju u Dirahij. Operacije koje vodi Apije Klaudije u pokušaju da zauzme Fanote u Epiru neuspješne su. Naprotiv, Epirani, vjerni savezu s Makedonijom, zadaju ozbiljan poraz prorimskim Haoncima pred Antigonijom, u dolini Drina. Apije Klaudije naposljetku odlazi zimovati kod Partina, dok Perzej, prema Titu Liviju (167), šalje Genciju poslanstvo za poslanstvom.

Pohod konzula Kvinta Marcija Filipa 169. godine ne polučuje značajnijeg us-

pjeha. Valja zabilježiti da su ilirske luke napuštene u korist Ambrakije koja je bliže Tesaliji i, s druge strane, pokazati nazočnost 2000 Ilira Penesta koje je Pleurat poslao da drže Kasandriju (168). Teško je reći je li riječ o Pleuratu, Gencijevom ocu, no tada bi vojnici bili ondje već petnaestak godina, ili o Pleuratu koji je član poslanstva upućenog Genciju, ili pak o nekome nepoznatom Pleuratu. Na ilirskom frontu, čini se da izvješće sastavljeno za Emilija Paula dobro procjenjuje situaciju (169): "da je Apije Klaudije u okolici Lihnida imao dovoljno jaku vojsku, mogao je odbiti kralja otvaranjem druge bojišnice; no sada su Apije i sve njegove snage s njim u najvećoj opasnosti, osim ako im se vrlo žurno onamo ne pošalje vojska sa svim efektivima ili se trupe otamo povuku".

Vidjevši da se rimska prijetnja povećava, Perzej napokon shvaća da je kucnuo čas da Genciju pruži ustupke potrebne da ga uvuče u rat. Potkraj ljeta 169. on šalje Hipiju koji se vraća s Gencijevim potraživanjem da primi tristo talenata kako bi se uključio na strani makedonskoga kralja. Perzej tada šalje poklisara višeg ranga, Pantauha, koji nosi naslov jednog od prvih *filoi*, što pokazuje da na makedonskom dvoru postoje kraljevi "prijatelji", koji su mu najbliži savjetnici. Susret se odvija u Meteonu, sjeverno od Skodre, na labeatskom teritoriju. Gencije ulazi u savez uz obećanje da će primiti tristo talenata, polaže prisegu, predaje taoce i šalje Olimpiona Perzeju kako bi zauzvrat primio njegovu zakletvu, njegove taoce i tristo talenata. Čak je ugovoreno da će Iliri sudjelovati u poslanstvu kod Rođana kako bi ih uvjerili da uđu u rat. Pantauh ostaje kod Gencija da ga savjetuje u priprema za rat na kopnu i moru. Rođani su s mnogo uvažavanja dočekali Parmeniona i Morka, Gencijeve izaslanike na Rodu, i primili ih u pritanej. Gencijevo uključivanje u rat zacijelo je imalo veliku težinu u navođenju Rođana da i oni sudjeluju u ratu na strani Perzeja (170).

Izgleda da Perzej nakon toga brižno pazi da ne isplati svote koje je obećao platiti. Na taj način gubi mogućnost saveza s Eumenom Pergamskim, lišava se pojačanja Bastama koji su spremni služiti kao plaćenici i, naposljetku, vara Gencija poslavši mu deset talenata i zadržavši ostatak obećane svote, čim je Gencije bacio u zatvor dva rimska poslanika. Procijenio je da se Gencije time previše angažirao da bi se mogao povući. Razočaran škrošču svojega saveznika, Gencije se neće pokazati naročito korisnim saveznikom, premda su lembi mogli ugroziti ilirske i epirske obale i time Rimljanima zapriječiti veze.

Dolazak novoga konzula, Emilija Paula, u Makedoniju potkraj proljeća 168. godine, daje ratu odlučujući zamah. U Iliriji, pretor Lucije Anicije zamjenjuje Apija Klaudija. Operacije u Iliriji počinju već prije dolaska novoga pretora. Gencije okuplja vojsku od 15 000 ljudi u Lisu. Te su snage upola manje od onih koje mogu postrojiti Rimljani u istom sektoru. Gencije šalje svojega brata

Karavancija s tisuću pješaka i pedeset konjanika da podvrgne *éthnos* (*gens*) Kavijaca, dok sam ide na Basaniju, na 5000 koraka od Lisa, možda blizu ušća rijeke Mati, malo južnije od Lisa čiji su stanovnici rimski saveznici. Apije Klaudije svojoj vojsci priključuje pomoćne čete unovačene kod Biliona, Apolonjana i u Dirahiju (171), te će se utaboriti kod Genuza (Škumbi). Tada novi pretor Lucije Anicije stiže u Apoloniju. On pridodaje vojsci pomoćne čete Partina i sprema se krenuti u oslobađanje Basanije, kad ga vijesti o razaranju koje je počinila Gencijeva flota na teritoriju Apolonije i Dirahija sile na najžurniji uzvrat. Ako dalje tekst Tita Livija i jest nepotpun, čitatelj razumije da se stvari za Gencija naglo pogoršavaju (172). Gradovi se u tome kraju predaju jedan za drugim, tako da rimska vojska stiže pred Skodru. Tvrđava je Genciju pružala solidnu zaštitu, no umjesto da ostane u njoj on prihvaća borbu izvan zidina i doživljava potpuni poraz. Nakon trodnevnog primirja, Gencije se predaje pretoru. Ovaj potonji daje u Meteonu uhvatiti čitavu obitelj kralja Gencija i šalje njegove u Rim, nakon vrlo kratkoga rata.

Ilirija nakon poraza

Nakon bitke kod Pidne i uništenja makedonske monarhije preostaje još saznati odluke Rima glede dvaju pobijeđenih kraljevstava, Perzejevog i Gencijevog. Senat određuje pet povjerenika da s pretorom Lucijem Anicijem (173) urede sudbinu Ilirije. Senat je bio mišljenja da dodijeli slobodu Ilirima kao i Makedoncima, da podijeli Makedoniju na četiri oblasti od kojih bi svaka imala vijeće, a stanovnici bi morali plaćati danak upola manji od onoga što su plaćali prijašnjim kraljevima. Tit Livije jednostavno dodaje: "Slične mjere su određene i za Iliriju" (174). Čekajući dolazak povjerenika, Lucije Anicije postavlja rimsku posadu u Skodru pod zapovjedništvo Gabinija, drugu u Rizon i Ulcinij pod zapovjedništvo Gaja Licinija, zatim odlazi u Epir primiti predaju posljednjih gradova koji su se opirali, Pasarona, Tekmona, Filake i Oreja (današnji Ammotopos) (175).

U Skodri, glavnom Gencijevom gradu, u nazočnosti petorice povjerenika koje je poslao Senat, Lucije Anicije saziva skupštinu (*conventus*), okupivši sve *principes* (važne ljude) iz čitave "provincije" i objavljuje sljedeće odluke:

- Iliri su slobodni, sve rimske posade bit će povučene
- slobodni i *immunes* (oslobođeni svakog nameta) bit će građani Ise i Taulanti isto tako od Dasareta Pirusti, također žitelji Rizona i Ulcinija koji bijahu prešli na rimsku stranu; a također i Daorsi
- stanovnici Skodre, Dasarenzi, Selepitani i svi ostali Iliri moraju plaćati Rimu polovicu poreza što ga je nametao kralj

- Ilirija je podijeljena na tri dijela: u drugome su svi Labeati; za dva preostala tekst Tita Livija je u previše lošem stanju da bi se mogla dati korisna utočnjenja o njihovoj površini.

Nakon što je Emilije Paulo donio slične odluke i za Makedoniju, izgleda da je Atintanija bila dijelom četvrte regije, s Eordejom, Linkestidom, Pelagonijom, Elimiotidom i Timfejom, dok je Orestida, koja se ranije povezala s Rimljanima, ostala nezavisna (176).

Putem koji ga vodi od Amfipola do Orika, Emilije Paulo šalje svoje trupe da haraju teritorij Ilira koji su pomagali Perzeju, dok će Epir, u svojem mološkom i djelimice tespročanskom dijelu, imati 70 razrušenih gradova i 150 000 zarobljenika prodanih u roblje (177).

Trijumf Lucija Anicija (178) prigoda je da se predstavi sveukupni plijen uzet od Ilira. Tu se pojavljuje posebice 27 libri zlata, 19 srebra, 13 000 denara i 120 000 ilirskih srebrnjaka; 220 lembe oduzetih kralju Genciju dodijeljeni su Korkiri, Apoloniji i Dirahiju, sigurnim gradovima koji su od 228. godine neprekidno ostali na rimskoj strani. Gencije i njegova obitelj su zatočeni, najprije u Spoletu, a poslije su premješteni i Iguviji. Ništa nije rečeno o deportacijama predstavnika bogatih ilirskih obitelji u Italiju, ali sve navodi na pomisao da njihova sudbina nije bila bolja od sudbine Makedonaca ili drugih Grka.

Uz velike lučke gradove, jedini krajevi koji su izbjegli pljačku i koji su, pod rimskom vlašću, sačuvali stanovitvu nezavisnost su male države na jugu kao *koiná* Biliona i Balaićana, te Amantija i Olimpe koje i dalje kuju novac. Čini se da se kovanje brončanog novca nastavlja i u tri meride (oblasti) skrojene od bivšeg Gencijevog kraljevstva. Na kraju, valja se upitati o novcu kralja Baleja, (Sl. 35) kojega ne poznaju literarni izvori, ali čije se ime pojavljuje na kovanicama koje su, čini se, više u optjecaju na sjeveru Ilirije i čije je središte možda Rizon (179). Treba li ga dovesti u vezu s rimskim pohodom protiv Delmata godine 156? Još se manje zna o jednome drugom kralju čiji je samo jedan novac poznat i koji nosi ime Mostid (180). Južna je Ilirija pala u gotovo potpunu šutnju nakon poraza 168. godine i tek iznimno jedna kovanica unosi mutno svjetlo, pokazujući da se određeni život ipak nastavlja, s teškoćama, ali i voljom lokalnog stanovništva da pomalo prikupi snage potrebne za obnovu.

BILJEŠKE

1. S. Islami, u *Les Illyriens* 87.

2. Strabon VII, 7, 3 C 323 odražava tu tradiciju kad piše da *Via Egnatia*, polazeći od Epidamna i Apolonije, s desne strane ima epirska *éthne* koja se protežu do Ambrakijskog zaljeva, a slijeva ilirske

planine i ilirska *éthne* koja se prostiru do Makedonije i Peonaca.

3. Polibije II, 2, 4.

4. F. Papazoglu, "Les origines et la destinée de l'état illyrien: Illyrii proprie dicti", *Historia* 1965, 147 bilj. 20. Odrednica "ardijejski" je iz Diona Kasija, fr. 49, 3 i Zonare VIII, 19-20 koji prikazuje Teutu, Agronovu udovicu, kako vlada Ardijejcima.

5. F. Papazoglu, *isto*, 176: ona stavlja "ardijejski" između navodnika jer taj termin smatra netočnim, unatoč svjedočanstvu Diona i Zonare.

6. N. G. L. Hammond, *ABSA* 61, 1966, 243.

7. Usp. gore, 59.

8. Ed. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I², 353.

9. Polibije II, 2, 5.

10. Polibije II, 6, 4; usp. M. Holleaux, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* IV, 82-83; F. Papazoglu, *Historia*, 1965, 174.

11. Polibije II, 2-4; o cijelom tome razdoblju v. P. Cabanes *L'Épire*, 200-223.

12. Usp. P. Cabanes, *L'Épire*, 207-208.

13. M. Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C.*, 22 bilj. 1.

14. M. Holleaux, "Les Romains en Illyrie" u *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, IV, 79-82.

15. R. L. Beaumont, "Greek influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C.", *JHS*, 56, 1936, 161.

16. H. J. Dell, "The origin and nature of illyrian piracy", *Historia*, 16. 3. 1967, 344-358.

17. Puzanija IV, 35, 5-7; Plutarh, *Život Agisa i Kleomena* 31, 6; Polibije II, 5 i 8, 1-4.

18. H. J. Dell, *isto*, 356; E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I², 351 ide i dalje od stava M. Holleauxa kad piše: "Priobalna ilirska plemena kojima je gusarenje bilo narodni zanat, oduvijek su bila pošast Jadrana"; L. Braccisi, *Grecità adriatica* 94-96 i 174 bilj. 87, preuzima ideju o gusarenju u IV. stoljeću.

19. Polibije II, 5, 1-2.

20. *CIG* 1837 c; J. Brunšmid, "Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens", *Abhandl. des arch.-epigr. Seminars*, Beč, XIII, 1898, 16, bilj. 3.

21. L. Robert, "Inscription hellénistique de Dalmatie", *BCH*, 1935, 593 (*Opera minora selecta* I, 316).

22. D. Rendić-Miočević, "Nuovi contributi di epigrafia agli sulla colonizzazione greca in Dalmazia", *Atti del terzo Congresso intern. di epigrafia greca e latina* (Roma, 1957), Rim 1959, 129.

23. J. i L. Robert, *Bull. épigr.*, 1953, 123.

24. D. Rendić-Miočević, *VAHD* 53, 1950-51, 167-169; i *Atti del terzo Congresso di epigrafia*, 130 i bilj. 21 gdje se vraća na mogućnost pomorske bitke, a slijedi ga L. Braccisi, *Grecità adriatica*, 134-135.

25. D. Rendić-Miočević, *isto* 130.

26. J. i L. Robert, *Bull. épigr.* 1953, 123.

27. R. Egger, "Allerlei aus Inschriften", *VAHD* 56-59, 1954-57. (*Antidoron M. Abramčić* I.), 129-130; J. i L. Robert, *Bull. épigr.* 1958, 293.

28. J. i L. Robert, *Bull. épigr.* 1953., 123; L. Robert, *Hellenica* XI-XII, 274 i bilj. 3.

29. *IG IX* I, 871; Kaibel, *Epigr.*, 183.

30. *IG IX* I, 873; Kaibel, *Epigr.*, 184; Geffcken, *Gr. Epigramme* (1916), 182; W. Peek, *Vers-Inschr.* I, 922; usp. L. Robert, *Hellenica* XI-XII, 272-274.

31. *IG IX 1*, 683.
32. L. Robert, "Inscriptions hellénistiques de Dalmatie", *Hellenica* XI-XII, 505-541.
33. L. Braccesi, *Grecità adriatica*, 205-220 smatra da razaranje Fara 219. godine odgovara situaciji opisanoj na natpisu.
34. Tukidid I, 5.
35. N. Vulić, "La première guerre illyrienne", *Eos*, 32, 1929, 651-656.
36. Polibije II, 5, 5.
37. Polibije II, 5, 6; E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, I², 352. u krivu je kad ponavlja, kao u svome prvom izdanju, da je Skerdilaida preoteo Antigoniju na Aoju; Iliri su prošli διὰ τῶν παρ' Ἀντιγόνειαν στενῶν, ali grad je dvadesetak kilometara udaljen, nije osvojen i Epirani su se čak pobrinuli da onamo pošalju jedan odred.
38. Polibije II, 8, 4.
39. Valerije Maksim VI, 6, 5.
40. Dion Kasije fr. 42 = Zonara VIII, 7, 3; Tit Livije, XV. *Perioha*
41. M. Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques* 1-5; o držanju Apolonjana 229. godine v. Polibije II, 9, 8.
42. M. Holleaux, *Rome...*, 2, bilj.1.
43. M. Holleaux, *Rome...*, 3.
44. E. Pais i J. Bayet, *Histoire générale* G. Glotza, *Histoire romaine* I, 274 bilj.132; usp. Zonara VIII, 7.
45. J. G. Droysen, *Histoire de l'Hellénisme* III, 178 i 214; isto tako G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien* 43, koji ostaje pri godini 271.
46. G. Hirschfeld u *RE*, s. v. Apollonia 1, stupci 111-113.
47. B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten* II, 66 bilj. 2 i 281, bilj. 4.
48. H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, 68, bilj. 87 i 124 i 133; v. također njegov članak u *Studijē Historikē*, XXVII, 1973, I, 131-136.
49. Usp. N. G. L. Hammond, *Epirus* 597, naglašava razvoj trgovine u desetljeću 270-260.
50. A. Mano, "Le tumulus I de la nécropole d'Apollonie". *Studia Albanica* IX, 1972, I, 119. naglašava obilje italiskog posuda u IV-III. stoljeću.
51. M. Holleaux, *Rome...*, 97-112; "Les Romains en Illyrie" u *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* IV, 86-92.
52. M. Holleaux, *Rome...*, 98-99.
53. G. Walser, "Die Ursachen des ersten römisch-illyrischen Krieges", *Historia* II, 1954, 308-318.
54. On odgovara poglavito G. Colinu, *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant J.-C.*, Pariz, 1905. i Th. Waleku, "La politique romaine en Grèce et dans l'Orient hellénistique au IIIe siècle", *RPh*, 49, 1925, 28-54, i 118-142.
55. Vidjeti poglavito E. S. Staveley, "The political Aims of Appius Claudius Caecus", *Historia* 1959, 410-433.
56. M. Holleaux, *Rome...*, 102, bilj. 3.
57. E. Badian, "Notes on roman Policy in Illyria (230-201 B.C.)", *PBSR*, 20, 1952, 76 bilj. 16 (*Studies in greek and roman History*, Oxford 1968, 5 i bilj.16).
58. Apijan, *Ilirski ratovi* 7.

59. F. W. Walbank, *A historical Commentary on Polybius* I, 163.
60. E. Badian, "Notes on roman Policy in Illyria", *PBSR*, 20, 1952, 78 bilj.26.
61. Polibije II, 11, 13.
62. Dion Kasije, fr. 49, 7.
63. Polibije VII, 9,13 nabraja Korkiru, Apoloniju, Epidamno, Far, Dimale, Partine i Atintaniju; usp. H. H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums*, III, br. 500, 193-195.
64. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique* I², 357; v. također K. E. Petzold, "Rom und Illyrien", *Historia* XX, 1971, 206-210., no on slijedi N. G. L. Hammonda što se tiče lokalizacije Atintana (209, bilj. 45).
65. Natpis je objavio S. I. Dakaris, *PAAH* 1965., 59, I a (P. Cabanes, *L'Epire*, 546 br. 14).
66. N. Ceka, "Le koinon des Bylliones", *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité* 149; usp. P. Cabanes, *Bull. épigr.*, 1987. 639; za gimnazijarha usp. P. Cabanes, *L'Epire*, 562 bilj. 36.
67. Prvi koji je u Ashmolean Museumu u Oxfordu objavio je L. Robert, *Hellenica*, X, 283-291; a drugi je objavio H. Ceka, *Illiria*, 1982., 2, 80.
68. O Amantiji v. P. Cabanes, *L'Epire*, 384-385.
69. Natpis su objavili A. Mano - B. Dautaj, *Iliria* 1984, 2, 109-118, a ispravio P. Cabanes, *Bull. épigr.* 1987, 640; usp. F. Papazoglu, "Politarques en Illyrie", *Historia* XXXV, 1986, 4, 438-448 i P. Cabanes, "Les Politarques en Epire et en Illyrie méridionale", *Historia* 1988.
70. Justin XXVIII, 3, 14; o ponovnom osvajanju Peonije od strane Filipa V, v. Polibije V, 97.
71. P. Cabanes, *L'Epire*, 225 i bilj.191 gdje sam prikupio različite interpretacije današnjih povjesničara o nazočnosti Demetrija i njegovog vojnog kontingenta u Selasiji, posebice protiv H. J. Della, "Antigonos III and Rome", *CPh*, 62, 1967, 101. koji Demetrija želi prikazati kao plaćenika.
72. S. Le Bohec, "Demetrios de Pharos, Scerdilaidas et la Ligue hellénique" u *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, 203-208.
73. Polibije, IV, 16, 6-9; S. Le Bohec je u članku navedenom u prethodnoj bilješci valjano razlučio uzastopne operacije Demetrija Farskog i Skerdilaide.
74. Polibije, IV, 55, 2: Filip V. i Ahejci šalju pojačanja na Kretu, i posebice četiri stotine Ilira pod zapovjedništvom stanovitog Platona.
75. Polibije IX, 38, 8, u govoru Likiska iz Akarnanije, 210 godine, vraća se sudjelovanju Ilira u pljački ahejskih gradova, ali ne precizira da su oni Skerdilaidini.
76. Polibije IV, 29, 5-7; zanimljivo je otkriti u 3. uglavku da Filip obećava pomoći Skerdilaidi u napadima na Iliriju, što daje naslutiti da postoje ozbiljne napetosti među Ilirima.
77. Polibije III, 16, 3-4.
78. Polibije III, 18, 5-6.
79. L. Braccisi, *Grecità adriatica*, 205-220.
80. L. Robert, "Inscriptions hellénistiques de Dalmatie", *Hellenica* XI-XII, 505-541; usp. također J. Bousquet, *BCH* 85, 1961, 589-600; J. i L. Robert, *Bull. épigr.*, 1963, 129; G. Daux, *BCH* 86, 1972, 978.
81. Polibije IV, 66, 1, 4 i 6-7.
82. Polibije V, 4, 3.
83. Polibije pazi da razlikuje Ilire od plaćenika svaki put kad spominje njihovu nazočnost: V, 7, 11; 13, 5; 22, 9, 23, 3 i 6.
84. Polibije V, 12, 5 i VII, 13.

85. Polibije V, 101, 7-8 i 105, 1.
86. Polibije III, 19, 8-11; Pazuhanijina verzija u IV, 29, 1-5 i 32, 2, prilično zbrkana, proizlazi iz iste predaje.
87. Tit Livije XXII, 33, 3; usp. N. G. L. Hammond, "Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.", *JRS*, 58, 1968, 15.
88. Polibije V, 95, 1-4 i 101, 1-2.
89. Polibije V, 108, 1-4.
90. Polibije V, 108, 1-2.
91. M. Holleaux, *Rome...*, 165.
92. Tit Livije XXII, 33, 3.
93. Tit Livije XXII, 33, 5; usp. E. Badian, "Notes on roman Policy in Illyria (230-201 B.C.)", *PBSR* XX, 1952, 88 (*Studies in greek and roman History*, 18).
94. M. Holleaux, *Rome...*, 165 i bilj. 4, prema Titu Liviju XXVI, 24, 9.
95. Polibije VII, 9, 13-14; tekstovi su objedinjeni u H. H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums* III, 245-250, bilj. 528; najpouzdanija je verzija koju daje Polibije VII, 9, 1-17; Tit Livije XXIII, 33, 9-12 osjetno se od njega razlikuje.
96. O Oriku v. P. Cabanes, *L'Epire*, 315 bilj. 97.
97. To je mišljenje N. G. L. Hammonda, "Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C." *JRS*, 58, 1968, 17.
98. N. G. L. Hammond, *Epirus*, 609 i bilj. 1; v. kazivanje Tita Livija XXIV, 40 i Plutarha, *Arat*, 51, 1, a da nema razloga preuveličavati makedonske gubitke, kao što to čini Hammond koji ih udvostručuje (609).
99. Tit Livije XXIV, 40, 17.
100. Ne može se utvrditi točan datum toga pohoda; ako je Lis vjerojatno zauzet 213. godine, ne može se isključiti 212. godina za druge operacije, usp. F. W. Walbank, *Historical Commentary on Polybius*, II, 6 i 90.
101. Za Dasaretidu, Polibije VIII, 14 b 1; za Partine, Tit Livije XXIX, 12, 3 i 13; za Atintane, Tit Livije XXVII, 30, 13 i XXIX, 12, 13; za Dimale, Tit Livije XXIX, 12, 3 i 13.
102. Polibije VIII, 13-14; usp. J. M. F. May, "Macedonia and Illyria (217-167 B.C.)", *JRS*, 36, 1946, 48-56.
103. Tit Livije XXVI, 24, 9.
104. Tit Livije XXVI, 25, 1-3.
105. Tit Livije XXVII, 32, 9 i 33, 1-3.
106. Justin XXIX, 4, 6.
107. Tit Livije XXVII, 30, 13; J. M. F. May, "Macedonia and Illyria (217-167 B.C.)", *JRS*, 36, 1946, 48-56 jasno je pokazao da je zauzeće Lisa kratko trajalo i da je završeno 208. godine; Ardijski koje je Filip podvrgnuo živjeli su južnije, oko Lisa, no ništa ne daje naslutiti da su Makedonci osvojili Skodru.
108. Polibije X, 41, 4.
109. Tit Livije XXVIII, 5, 7.
110. Tit Livije XXVIII, 8, 14.
111. Tit Livije XXIX, 12, 3-7.
112. Usp. P. Cabanes, *Bull. épigr.*, 1987, 639 a: može se pomisliti da ga treba dovesti u vezu s jednim

dogadjajem iz drugog makedonskog rata; u svakom slučaju označava težak položaj Bilonia stisnutih između Rimljana koji stižu iz Apolonije i Makedonaca koji dolaze iz Atintanije.

113. Tit Livije XXIX, 12, 13-15.

114. V. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia*, br. 44, 45, 46.

115. Polibije XIII, 10, 11.

116. Tit Livije XXXI, 14, 1-3 i 18-9, no autor je vrlo neprecizan i govori čas o prelasku u Makedoniju, čas u Epir; nedvojbeno je to Apolonija.

117. Tit Livije XXXI, 27, 1-6; usp. N. G. L. Hammond, "The opening campaigns and the battle of the Aoi Stena in the second macedonian war", *JRS*, 56, 1966, 42.

118. Usp. F. Prendi i Dh. Budina, "Fouilles 1960 dans la forteresse d'Irmaj", *Iliria* II, 1972, 25-66.

119. Tit Livije XXXI, 28, 1-3.

120. Tit Livije XXXI, 33, 4 do 40, 6.

121. Tit Livije XXXI, 38, 7.

122. Tit Livije XXXI, 34, 6 i 40, 10.

123. Tit Livije XXXI, 43, 1-3.

124. Tit Livije XXXI, 45, 10.

125. Plutarh, *Flamininov život*, 3, 4-6 i 4, 1-3: autorov opis vrlo dobro odgovara onome što putnik može danas vidjeti uputi li se cestom od Tepelena do Këlcyre: duboku usjeklinu okruženu lijepim i visokim ogoljelim planinama, brzu rijeku koja ostavlja mjesta samo za jedan uski put, zacijeło idealno mjesto da se ograničenim snagama zaustavi napredovanje vojske.

126. Polibije XVIII, 47, 12 i Tit Livije XXXIII, 34, 11; F. W. Walbank, *Commentary* II, 618-619 smatra da nije riječ o teritoriju Partina integriranom u rimski protektorat od 228, nego o gradu u blizini Ohridskoga jezera, poput Lihnida; v. također N. G. L. Hammond, *Epirus* 620-621 i bilj. 1, 621.

127. Polibije XVIII, 47, 6, Tit Livije XXXIII, 34, 6; XXXIX, 23, 6 i 28, 2; novo doba počinje u Orestidi 197. ili 196. godine.

128. Tit Livije XXXIII, 19, 1-5.

129. Tit Livije XXXIII, 12, 10.

130. Tit Livije XXXIV, 50, 10 i 52, 1.

131. Tit Livije XXXV, 24, 7.

132. Tit Livije XXXVI, 7, 18-19.

133. Tit Livije XXXVI, 10, 10 i 13, 1.

134. Tit Livije XXXVII, 6, 1.

135. Polibije XXI, 26, 1; Tit Livije XXXVIII, 3, 9.

136. Tit Livije XXXVIII, 41, 15; Apijan, *Sirijski ratovi* 43.

137. Usp. P. Cabanes, "Les inscriptions du théâtre de Bouthrôtos", *Colloque sur l'esclavage* 1972, 118 (natpis. II, 7) i 193.

138. Polibije XXI, 21, 3; Rim se predstavlja kao zaštitnik kraljeva, osobito Pleurata, prema Polibiju XXI, 11, 7.

139. Tit Livije XXXVIII, 7, 2.

140. Polibije XXXII, 9.

141. Apijan, *Ilirski ratovi* 9.

142. Tit Livije XL, 42, 4.

143. J. M. F. May, "Macedonia and Illyria (217-167 b.C.)", *JRS* 36, 1946, 52.
144. Tit Livije XL, 18, 4.
145. Tit Livije XL, 42, 1-5: "jasno je pripisao Genciju, kralju Ilira, uzrok svih pomorskih razbojstava; iz njegovog su kraljevstva dolazile sve lađe koje su harale obalama gornjega mora".
146. Tit Livije XLI, 1, 3.
147. S. Islami, "Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios", *Studia Albanica* III, 1966, 1, 225-253. (članak preuzet u časopisu *Iliria*, II, 1972, 379-408.); autor se vraća na tu temu u *Les Illyriens*, 122-124.
148. Polibije XXIX, 13; Tit Livije XLIV, 30, 2.
149. Tit Livije XLII, 26, 2-7; Polibije XXIII, 1, 10, 11 pokazuje, zimi 184-183. godine, niz poslanstava u Rimu: Pergam, Sparta, Perhebi, Atamani, Epirani i Iliri dolaze se žaliti na Makedonce; "bijahu došli potraživati, tko teritorij, tko robove, tko stada".
150. J. M. F. May, "Macedonia and Illyria (217-167 B.C.)", *JRS* 36, 1946, 48-56, pokazao je da je u Makedoniji taj tip postojao tek nakon 186. godine.
151. Tit Livije XLII, 26, 2-7; odlomci Tita Livija XLII, 29, 11 i 37, 2 pokazuju da su optužbe Isejaca pretjerane i da se Rim nada uvući Gencija u svoju igru.
152. Tit Livije XLII, 38, 1.
153. Tit Livije XLII, 18, 2-3; 27, 3-8; 36, 8-9; 49, 10; 53, 2.
154. Lokalizacija toga svetišta nije još sigurna; nema dvojbe da leži na teritoriju Apolonije, možda južno od Apolonije blizu Levanija, prije nego u Selenici, južno od Aoja.
155. Tit Livije XLII, 48, 8.
156. Tit Livije XLII, 45, 8.
157. Tit Livije XLII, 13, 6; 40, 5; 41, 5.
158. Tit Livije XLII, 49, 10; 53, 2.
159. Tit Livije XLIII, 1, 1-3; nedostaje ime legata, moglo bi se raditi o Gaju Klaudiju Pulheru.
160. S. Islami, u *Les Illyriens* 130, u tome želi vidjeti posljedicu odluke Rimljana da protjeraju Gencijeve Ilire iz južnih područja, pa čak i s teritorija Partina, tako da ih potisnu preko rijeke Mati (Ardaksena).
161. Tit Livije XLIII, 9, 4-7.
162. O lokalizaciji usp. gore, 64-65.
163. Tit Livije XLIII, 18, 5 gdje kaže da je to najveći grad Penesta, a prethodno (XLIII, 10, 1) mu je pripisao 10 000 stanovnika, što pruža pravu sliku o razvoju gradova u unutrašnjosti.
164. Polibije XXVIII, 8-9; Tit Livije XLIII, 19, 13-14 i 20, 1-3.
165. Razlike između dva autora su neznatne, Tit Livije broj poslanstava Genciju ograničava na dva.
166. V. zemljovid koji predlaže N. G. L. Hammond, "The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C.", *ABSA* 61, 1966, 251.
167. Tit Livije XLIII, 23, 8.
168. O Penestima kao posadi u Kasandriji v. Tit Livije XLIII, 23, 7 i XLIV, II, 7.
169. Tit Livije XLIV, 20, 5.
170. Polibije XXIX, 3, 4 i Tit Livije XLIV, 23-27 koji je potpuniji od vrlo oštećenog Polibijevog teksta; v. i Apijan, *Ilirski ratovi* 9 i *Makedonski ratovi* 18.
171. Tit Livije XLIV, 30, 10.
172. Tit Livije XLIV, 30, 14-15.

173. Tit Livije XLV, 17, 4.
174. Tit Livije XLV, 18.
175. O potonjem gradu usp. J. Andreou i P. Cabanes "Le règlement frontalier entre les cités d' Ambracie et de Charadros", *BCH*, CIX, 1985, 520-523 i 754.
176. O svim tim uglavcima v. Tit Livije XLV, 26, 11-15 i 30, 6.
177. Tit Livije XLV, 33, 8 i 34, 5.
178. Tit Livije XLV, 43.
179. O tome kovanju novca v. H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, 162-165 i bilj. 73.
180. S. Islami je objavio taj primjerak na II. Kolokviju ilirskih studija, u Tirani 1985. Priopćenje nažalost nije obuhvaćeno zbornikom Kolokvija.

Zaključak

U ovoj smo se knjizi trudili predočiti povijest južne Ilirije od IV. do sredine II. stoljeća prije Krista i razjasniti je, ne promatrajući te narode samo u njihovoj ulozi protivnika velikih država iz toga razdoblja, Makedonije, Epira i nadasve Rima. Oni zaslužuju više od toga, odnosno da ih se promatra zbog njih samih, kako bi se nastojalo prikazati njihovu povijest, a ne samo njihovu ulogu u međunarodnim sukobima onoga doba. Kao i uvijek kad se pokuša dotaknuti dijelove povijesti koje su izvori često zanemarivali, i povijest Ilira trpi od istinske oskudice dokumentacije. No valja priznati da je stvarni napredak doživjela zahvaljujući arheološkim istraživanjima te epigrafskim i numizmatičkim proučavanjima. Povijest Ilira otkriva najprije usku vezu koja spaja današnja područja Jugoslavije i Albanije**** s područjima na jugu koja su im u neposrednom susjedstvu. Nema granica između Ilira, Epirana, Makedonaca i Tračana, pa se mnoga obilježja zapažena u južnijim zonama nalaze i kod Ilira. No, uz to, Ilirija se na sjeveru otvara prema malo poznatome svijetu, svijetu dunavskih civilizacija, ravnica europskog središta, i time ona bolje nego južne zemlje upoznaje posljedice selidbi keltskih, bastarnskih i drugih naroda koji potiskuju narode nastanjene na Balkanu, kao što smo vidjeli za Autarijate.

Južnu Iliriju obilježavaju uzastopni pokušaji uspostavljanja snažne i složene središnje vlasti. To su poglavito nastojanja kraljeva Bardileja I, Glaukije, Agrona, Skerdilaide, Pleurata i Gencija. No ti su pokušaji isprekidani razdobljima slabljenja vlasti, često zbog vanjskih sila kojima upravljaju Filip II, Aleksandar Veliki, Pir, a kasnije, u posljednjim godinama Pleuratovog kraljevanja i u Gencijevo doba, i Rimljani. Nakon svakog poraza baklju prihvaćaju drugdje i izgleda da ona prelazi od Dasareta Glaukijinim Taulantima, a potom Agronovoj dinastiji. No uvijek je prisutna ista želja: okupiti ilirske narode i od njih učiniti istinsku snagu, sposobnu suprotstaviti se makedonskim i epirskim susjedima. S tog stajališta najljepše je razdoblje nedvojbeno bilo prvo, doba kraljevanja Bardileja I.

Povijest južne Ilirije od početka IV. do sredine II. stoljeća prije Krista također je obilježena brzim mijenjanjem gospodarstva i društva. Od pastirske ekonomije, temeljene na selidbi stada na velike razdaljine koja pretpostavljala vrlo rastrkano stanovništvo, ona prelazi do raznolikijih aktivnosti kao posljedice neprekidnog, sporog ali upornog demografskog rasta. On za sobom povlači sjedilačko poljodjelstvo kao nužnu nadopunu pastirskom životu. Početak trajnog nastanjanja na

**** Vidi napomenu* uz 1. poglavlje

jednom mjestu dovodi do razvoja mreže gradova, koja je gušća i ranije se javlja na jugu toga područja, ali zahvaća i sjeverne krajeve. Preobrazba organizacije prostora ne ostaje bez učinka na kulturni život žitelja, koji su u gradovima na jugu prijamčivi za prinose grčke kulture do te mjere da su, potkraj toga razdoblja, smatrani Grcima i kao takvi pozivani da sudjeluju na velikim natjecanjima grčkoga svijeta, kao što su igre u Delfima.

Od 230-ih godina borba za život postaje vrlo opasna za Ilire. Nakon prvih uspjeha u Medionu i Fenike protiv Etolo-Ahejaca, što je, činilo se, od Ilira napravilo redare zapadne Grčke, intervenira Rim, a to, pomalo ali korjenito, mijenja političke datosti u toj jadranskoj zoni. Makedonija Filipa V. nastoji iskoristiti drugi punski rat da ovlada Ilirijom i sebi otvori izlaz na Jadran. Naposljetku je Ilirija teško pogođena i tek nakon jednog stoljeća smoći će snagu potrebnu za obnovu zemlje koju su Rimljani razorili.

Post scriptum

Srpska akademija znanosti i umjetnosti objavila je svezak pod nazivom *Iliri i Albanci*, Naučni skupovi, knj. XXXIX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 10, Beograd 1988, 375 str. (na srpskome, sa cjelovitim prijevodom na francuski) kad je ova knjiga već bila u tisku. Neka mi, dakle, bude dopušteno da samo upozorim na to djelo koje vrlo izravno dodiruje našu temu, a posebice članci M. Garašanina "Nastanak i poreklo Ilira" i F. Papazoglu "Ilirska i dardanska kraljevina. Poreklo i razvoj, struktura, helenizacija i romanizacija". Ostala tri priloga V. Popovića, B. Ferjančića i S. Čirkovića obrađuju kasnija razdoblja (kasna antika, bizantsko i slavensko razdoblje)

Ta su izlaganja održana u svibnju-lipnju 1986. godine i odgovor su na knjigu albanskih istraživača pod naslovom *Les Illyriens*, Tirana 1985, kao što to u uvodu objašnjava potpredsjednik Akademije, A. Isaković: "Traže se znanstvene i povijesne činjenice za opravdanje unaprijed postavljenih nacionalističkih i političkih ciljeva. To, naravno, ne znači da se cjelokupna albanska znanost i njezini rezultati istraživanja imaju odbaciti, osobito kad se postavlja dugo raspravljano pitanje Ilira i Albanaca. Međutim, nedvojbeno je činjenica da albanska znanost, potpomognuta nažalost i nekim znanstvenim djelatnicima s Kosova, često nekritički pristupa tumačenju znanstvenih činjenica, predstavljajući ih jednostrano, prešućujući neke od njih i stavljajući u prvi plan druge, kako bi našli opravdanja za političke aspiracije i zaoštavanje odnosa. Stavovi albanske znanosti, dokumentirani na takav način, objavljuju se i na stranim jezicima i čine dostupnim svjetskoj znanstvenoj javnosti. U toj se situaciji nametnula potreba da Srpska akademija

znanosti i umjetnosti stane u obranu znanstvene objektivnosti i akribije... Ovim predavanjima i publikacijom želimo jedino da zadano pitanje o Ilirima i Albancima, koje se na mnogim mjestima udaljilo od znanstvene objektivnosti i istine, vratimo u prave znanstvene okvire i tokove. To je dužnost naše Akademije pred našom i svjetskom javnošću i znanošću."

Možemo samo žaliti što se antička povijest rabi, na jednoj i na drugoj strani, za ciljeve koji nemaju ništa znanstvenoga. Nije uloga povijesne znanosti da podupire političke zahtjeve. Krajnji je čas da se znanstvenici susjednih balkanskih zemalja potrudu utvrditi zajedničku prošlost toga poluotoka. Uzajamno mogu mnogo pridonijeti arheološkim i lingvističkim istraživanjima koje vode jedni i drugi, pod uvjetom da slijede mudru preporuku velikog znanstvenika E. Çabeja koju u zaključnim razmatranjima navodi M. Garašanin: "Bilo bi to neznanstveno, pa čak naivno, kad bi se sadašnje okolnosti po pravolinijskoj putanji projicirale na prošlost."

U Clermontu, 22. lipnja 1988.

NAJČEŠĆE KRATICE U BILJEŠKAMA

ABSA – *Annual of the British School at Athens*, od 1895.

Arch. Ephem. – *Arkheologikí efimerís*, Atena od 1910.

B. C. H. i *BCH* – *Bulletin de correspondance hellénique*, Pariz

Bull. Epigr. – *Bulletin épigraphique*, Pariz

C. U. F. – *Collection des Universités de France* – franc. niz izdanja starih pisaca

CIG: Corpus inscriptionum Graecarum, ed. A. Boeckh, Berlin 1828. – 1877.

CPh – *Classical Philology*, Chicago od 1906.

FHG: Fragmenta historicorum Graecorum, vol. I, C. i Th. Mulleri, Pariz: Didot 1847;
vol. II-V, C. Müllerus, Pariz: Didot 1848 - 1853.

FGrH: Fragmente der griechischen Historiker, ed. F. Jacoby, Berlin od 1923.

GGM: Geographi Graeci minores, I-III, C. Mullerus, Pariz: Didot 1855. i 1861.

IG – Inscriptiones Graecae I-XIV, Berlin 1873.-1935.

*Inscr. von Olympia – Olympia: die Ergebnisse der... Ausgrabung, Textband V: Die
Inschriften*, ed. W. Dittenberger – K. Purgold, Berlin 1896.

J.H.S. i *JHS* – *Journal of Hellenic Studies*, London

J.R.S. i *JRS* – *Journal of Roman Studies*, London

MDAI (A) – Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, Athenische Abteilung,
od 1876.

N. H. – *Naturalis historia (Prirodoslovlje)*, djelo Plinija Starijega

PAAH – Praktiká tís én Athínes Arkheologikís heterías

PBSR – Papers of British School of Rome

R. E.: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, edd. Adolf Friedrich
Pauly – Georg Wissowa – Wilhelm Kroll – Kurt Witte – Karl Mittelhaus – Konrat
Ziegler – Hans Gärtner, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung ab 1894.; A.
Druckenmüller Verlag ab 1949.; München: A. Druckenmüller Verlag ab 1973.

R. E. G. i *REG – Revue des Études grecques*, Pariz od 1888.

SGDI – Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften I-IV, ed. H. Collitz et al.,
Göttingen 1884. – 1915.

Syll³ – Sylloge inscriptionum Graecarum I.- IV., ed. W. Dittenberger, 3. izd. Leipzig
1915. – 1924.

KAZALO

Najčešće kratice

- alb. – albanski
- biz. – bizantski
- grč. – grčki
- ilir. – ilirski
- M. A. – Mala Azija
- mak. – makedonski
- o. – otok
- povj. – starovjekovni povjesničar
- r. – rijeka
- st. – starovjekovni
- suvr. – suvremen
- zn. – suvremeni znanstvenik
- zp. – starovjekovni zemljopisac

A

- Abanti**, narod pod Trojom 28
- Abantida** – područje Amanta 30
- Abdera**, st. grad na granici Sitalkovoga kraljevstva u Trakiji 45, 65
- Adej**, Makedonac iz Beroje, znalac ilirskoga 172
- Admat**, tearodok iz Pojona 39
- Adrija** – ilir. grad 121
- Aerop**, kralj Linkestide; suvremenik Filipa II. Makedonskog, otac Arabeja, Heromena i Aleksandra; istoimeni kralj, suvremenik Filipa V. Makedonskog, osvojio Lihnid u vrijeme prvoga rata između Rimljana i Filipa V. 62, 63, 161
- Afrodita Pándemos** – kult u Amantiji, "Svenarodna" 123, 129
- Agarista**, Klitenova kći, sikionska kraljevna
- Agatarhid** iz Knida, povj. i zp. 13, 16, 29, 40, 109
- Agatoklo**, tiranin u Sirakuzi 81
- Agelaj**, posrednik u Skerdilaidinom ugovoru s Etolcima 40
- Agid**, prvi peonski kralj 55, 92
- Agrejci**, st. narod 16

Agrijanci – ilir. narod, napao ih Aleksandar Veliki učvršćujući se na prijestolju 75, 94-96
Agron, ilirski kralj 2, 3, 10, 36, 49, 59, 71, 83, 90, 116, 127, 138-140, 142, 143, 147-149, 153, 158, 168, 176, 183
Aheja – pokrajina na Peloponezu 154, 163, 171
Ahejci, članovi Ahejskog saveza 145, 178, 184
Aheloj, r. u suvr. Grčkoj, st. granica s Epirom 11-13, 18, Sl. 4
Aheront, r. u Epiru i u podzemnom svijetu 12, 13, 16, 43, 69, Sl. 4
Ahilej, grč. junak pod Trojom 11, 68
Akarnanci, stanovnici Akarnanije 14-16, 143, 153
Akarnanija, st. pokrajina u Grčkoj 12, 13, 15, 16, 18, 38, 79, 82, 139, 144, 156, 171, Sl. 4
Akragant, polis na Siciliji 79
Akroeraunsko gorje 15, 16, 25, 30, 160
Akrolis – gornji grad Lisa 126, 160
Akrotat, sin Kleomena (spart. kralja) 79
Aksij, *Axios* st. r. 11, 27, 50, 83, 157, Sl. 1, Sl. 4; v. i **Vardar**
Akuzilaj, mitograf Argivac 11
Akvileja – st. za Akvileju, slov. Oglej 169
Albanci, suvr. narod III, 8, 184
Albanija, suvr. država IV, 4, 8-10, 20, 21, 97, 107, 112, 116, 183
Albanopol – ilir. grad, ev. na položaju suvr. Zgërdheshi 126
Aleksandar I, makedonski kralj početkom V. st. pr. Kr. 25, 27, 60, 61
Aleksandar II, Epirski, sin Pirov i Lanasin † između 252. i 247. pr. Kr., 81, 87, 137, 139, 145
Aleksandar II, makedonski kralj r. 390, brat Filipa II, ubijen 369/8. 52, 54, 92, 97
Aleksandar III, Veliki, makedonski kralj 336 - 323. pr. Kr. 3, 36, 49, 56, 58, 59, 61-63, 75-78, 85, 88, 94-96, 101, 105, 107, 108, 117, 122, 183
Aleksandar Linkešćanin, Aeropov treći sin 62, 63
Aleksandar Mološanin, epirski kralj, brat Olimpijadin 17, 59, 69, 70, 72, 75, 77, 81, 87, 107
Aleksandar, Kasandrov sin – prepušta Piru Timfeju, Paraveju i Atintaniju 63, 81, 83
Aleksandar, mladi Korkiranin, poginuo u borbi s gusarima 141
Aleksandrija, grad u Egiptu 89
Aleksijada, spjev bizantske carevne A. Komnene o ocu, caru Aleksiju I. Komnenu 86
Alket Mološanin, Neoptolemov otac, epirski kralj 17, 53, 54, 69, 91
Alkinoj, feački kralj – homerski vladar Korkire – Krfa 85
Alkmeon Atenjanin, na bijegu kod Kreza u Lidiji (M. A.) 40
Alkon Mološanin, Agaristin prosac 13, 16, 29, 40
Alpe III
Altis – sv. gaj u Olimpiji 31

Amadok, kralj Odrisa 67, 98
Amanti, Amantijci, Amantini – ilirsko pleme u pokrajini A.; građani A. 15, 30, 125, 130, 144, 150, 151, 168, Sl. 4
Amantija, pokrajina i grad u Iliriji VII, 11, 28, 116, 117, 123, 124, 129-131, 150, 151, 162, 168, 175, 178, Sl. 4, 229, 230, Sl. 15-17
Ambrakija, st. korintska kolonija dan Arta (v.) 12-15, 17, 19, 20, 22, 31, 38, 39, 41, 82, 116, 117, 137, 139, 165, 166, 172, Sl. 4
Ambrakijci, građani Ambrakije 12, 14, 38
Amedok – odriski kralj 66, 72, 100
Amfijarej – Amfijarajev hram u Oropu 134
Amfilohija, granična pokrajina Grčke i Epira 14, 38, 82
Amfilošani, žitelji Amfilohije 16, 18, 141
Amfimnest, Epistrofov sin, Epidamnjanin – Agaristin prosac 13, 29, 40,
Amfipol, polis na poluotoku Halkidici 21, 55, 103, 175
Amfisa, st. grad 19
Amijant, sin Likurgov, Arkađanin iz Trapezunta, Agaristin prosac 40
Amina, Aminandar, kralj Atamana 153, 164
Aminta, mak. kraljevsko ime; A. III, otac Filipa II, vladar 393 – 370. pr. Kr. 52-54, 58, 90-92, 97
Ammotopos, suvr., grad u Grčkoj, st. Orej 174
Ana Komnena, biz. carevna i pjesnikinja 86, 87, 119
Anaktorij – polis, korintska kolonija 14, 29, 38
ANAMALI, S. – zn. 4, 5, 8, 117, 133, 134
Andokid, Leandrov sin, Atenjanin – državnik i govornik u vrijeme pelop. rata 21, 44
Andread Sikionjanin, pradjed tiranina Klistena 40
ANDREOU, E. – zn. 132
ANDREOU, J. – zn. 132, 182
Andromaha, Hektorova udovica 14
ANDRONIKOS, M. – zn. 97, 127
Angro, Angrus – st. ime rijeke, vjer. Z. Morava (v.) 9, Sl. 1
Anicije, Lucije – pretor, pobjednik nad Gencijem u 3. ilir. ratu 36, 173-175
Ankon – st. za Ankonu 169
Antigon Doson, mak. vladar 229 – 221. pr. Kr. 117, 152, 153, 155
Antigon Gonat, mak. vladar 276 – 239. pr. Kr. 117
Antigon Jednooki (Monoftalm, Kiklop), dijadoh, otac Demetrija Poliorketa, vladar 306 – 301. pr. Kr. 80
Antigona, supruga Pirova, kći egipatske kraljice Berenike i majka kraljevića Ptolemeja Epirskoga 81

Antigoniја, epirski grad u dolini Drina u Haoniji, Pirovo osnuće 24, 105, 115, 125, 126, 130, 143, 172, 177

Antigonovići / Antigoniđi – helenistička dinastija u Makedoniji 138

Antinoј, dužnosnik u Epiru 171

Antioh III, sirijski kralј, Seleuković 166, 167

Antioh, kralј Oresta 26, 38, 39, 68

Antipater, odlični Makedonac, vojskovođa, regent 336 - 319. pr. Kr. 62, 63, 77, 78, 102

Antipater, Kasandrov sin 81

Antipatriја, st. grad u Dasaretidi 35, 125, 157, 164, 167

Antired, tearodok na Korkiri 39

Aoj, *Aoos* - st. r. suvr. Vojuša, alb. **Vјosa** (v.) 20, 29, 31, 34, 70, 79, 85, 87, 116, 117, 123, 125, 143, 149, 150, 189, 162, 165, 166, 177, 181, Sl. 1, Sl. 4,

Ápeiros, *Épeiros* – oblik imena *Epira* (v.) 38, 39

Apiјan, povј. iz Aleksandrije 10, 27, 28, 35, 36, 43, 46, 47, 80, 83, 102, 142, 146, 147, 152-155, 157, 168, 177, 180, 181

Apodoti, etolsko pleme 15, 16, 39,

Apolon, grč. bog 80, 117

Apolonija, korkirska kolonija na ilirskoj obali, suvr. Poјani 2-4, 17, 19, 28-31, 33, 39, 41, 46, 49, 79, 80, 82, 83, 85, 103, 105, 106, 109, 110, 113, 115-120, 124, 125, 128-130, 144, 145, 148-151, 154, 155, 157, 158, 160, 162-168, 170-172, 175, 178, 180, 181, 226-229, Sl. 1, Sl. 4, Sl. 9

Apolonјani – građani Apolonije 30, 79, 144, 145, 150, 159, 162, 166, 174, 177

Apso, *Apsus* - st. r., suvr. **Semani** (v.) u Albaniji 35, 164, Sl. 1, Sl. 4

Apulija – st. pokrajina u j. It. 86

Apustije, **Lucije** – Sulpicijev legat u 2. mak. ratu 164

Arabeј, Aeropov sin, linkestidski kralјević 26

Arabeј, Bromerov sin, kralј Makedonaca Linkesta 26, 27, 51, 52, 53, 61, 68, 73

Arat iz Sikiona – grč. državnik, savjetnik mak. kralја Filipa V. 152, 156

Ardijeјci, ilir. narod, grč. oblik imena *Ardiáioi* 10, 36, 37, 49, 109, 112, 127, 128, 138, 148, 149, 161, 165, 176, 179, Sl. 1, Sl. 4

Arg Amfilohijski – st. grad u Epiru 14, 38

Arg Orestidski – st. grad u pokrajini O. u Makedoniji 25, 34, 161, Sl. 1

Arg, polis na Peloponezu, Herino svetište 17, 37, 39, 40, 69, 72

Argeadi – mak. kralјevska loza 53, 61, 74, 90

Argeј, vladar u Makedoniji tijekom progonstva Aminte III. 53, 55, 91, 92

Arhelaj, makedonski kralј, gostinski prijatelj Andokida Atenjanina 21, 25, 26, 129

Ariba, mološki kralј 56, 57, 59, 71, 77

Ariјan, povј. iz Nikomedije u Bitiniji 36, 47, 61, 62, 75-77, 96, 99, 101, 108, 122, 131,

132, 134

Aristen, sin Egzakijev, rizničar Balaičana 151

Aristen, sin Parmenov, peripolarh i dobročinitelj Balaičana 151

Aristodam, tearodok u Kasope 39

Aristonim Sikionjanin, otac tiranina Klistena 40

Aristotel, filozof iz Stagire u Tesaliji 30, 31, 33, 46, 51, 68, 97, 100, 101, 110, 119, 132, 133, 150

Arkadija – pokrajina na Peloponezu 40

Arktanci – savez naroda u Epiru 69

Arta, suvr. grč. grad 19, 20

Artemida Leukofriena, “Blistavih obrva” štovana u svetištu kod Magnezije na Meandru u M. A. 23, 163

Artemida, grč. božica; hram u Apoloniji 118, 119, 226; lik na novcu 169, 240, Sl. 34 – 35

Artetaur, ilir. dinast 171

Artikija, nelociran grad, na granici između Haonije i Molosije 17, 39

Arybáios – grč. oblik Aribеjeva imena 102

Asklepije 17

Asteropej, peonski junak pod Trojom 11

Atal, kralj Pergama u M. A. 163

Atamani, ilirski narod 22, 153, 164, 181

Atamanija, zemlja Atamana 81, 82, 163

Atena, st. polis; suvr. grad 18, 19, 22, 24, 26, 31, 32, 38, 40, 45, 51, 53, 56, 58, 60, 67, 68, 72, 74, 80, 98, 107, 152, 132, 152, 163

Atenej iz Naukratije, st. gr. zn. enciklopedist 43, 99, 101, 109, 132

Atenjani, građani polisa Atene 13-15, 19, 21, 25, 27, 31, 32, 38, 40, 51, 55, 57, 63, 66, 67, 72, 73, 77, 92, 97, 163

Atik, **Tit Pomponije**, rim. izdavač i zn. 2/1. st. pr. Kr. 112

Atika, grč. pokrajina 12, 68, 150

Atintani, ilirski narod i savez 14-16, 23, 25, 34, 35, 38, 47, 53, 68, 70, 72, 75, 130, 144, 148, 149, 150, 152, 155, 160, 162, 168, 178, 179, Sl. 1, Sl. 4

Atintanida, hipotetska atintanska zemlja u Iliriji 34

Atintanija, pokr. u Epiru 34, 35, 63, 79, 81, 82, 84, 147, 149, 153, 154, 159, 161, 162, 165, 175, 178, 180

Atirij, **Atyrion**, rt kod kojega su Rimljani imali gubitke u 1. ilir. ratu, možda iskvareno i isto što i Nutrija 148

Audata – **Euridika**, mak. kraljica ilir. podrijetla, kći ili unuka Bardileja ilirskoga, supruga Filipa II. Makedonskog; 52, 57, v. i **Euridika**

Audoleont, peonski kralj 80, 81

August – rimski car V, 16

Austrija 71

Autarijati, ilirski narod 9, 10, 37, 47, 80, 94, 108, 183, Sl. 1, Sl. 4

Azija 66, 77, 80, 107, 115

Axios - st. r., Sl. 1, v. i Vardar

B

BAATZ, D. – zn. 43

BADIAN, E. – zn. 147, 148, 177-179

Badyla – ilir. ime, oblik iz grč. izvora 120

Bakërr – lokalitet kod Apolonije u Albaniji, ostava novca 116

Bakhijadi, loza korinških tirana 26, 28, 30

Balaicani – ilir. savez, poznat samo s natpisa 151, 152, 162, 168, 175

Balej, ilir. kralj 175, 240, Sl. 35

Balkan, Balkanski poluotok 3, 7, 113, 115, 139, 147, 149, 160, 183

BALLABRIGA, A. – zn. 43

Ballshi – suvr. lokalitet u Albaniji, st. Bilis 162

Barbari i barbari – negrčki narodi 14, 17, 52

Bardilej, ilirsko kraljevsko ime; **B. I.**, suvremenik Filipa II; 1, 5, 10, 49-52, 55-58, 71-76, 78, 89-91, 93, 94, 97, 107-110, 121, 127, 144, 183, **B. II**, suvremenik Pira Epirskog 71, 82, 84, 86, 90

Bardulis - oblik Bardilejeva imena u lat. izvoru 98

Bargul, Bargulij – st. grad u Iliriji 125, 163

Basanija, st. ilir. grad 174

Bastarni – st. narod 138, 173

Batiya, elejska kolonija 17, 69

Baton – m. ilir. ime; dužnosnik u Apoloniji 120

Baton, Longarov sin, Dardanac 164

BAYET, J. – zn. 145, 177

BEAUMONT, R. L. – zn. 28, 46, 140, 176

Bela Palanka, suvr. grad u Srbiji 27, 86

BELOCH, K. J. – zn. 97

BENAC, A. – zn. 4, 43

BENGTON, H. – zn. 45, 48, 97, 100, 101

Beočani 153

Beotija, grč. pokrajina 12, 18, 35

Berati, suvr. grad u Albaniji 19, 20, 34, 117, 125, 155, 157, 164

Berenika, grad u Kasopiji, Pirovo osnuće 105

Berenika, supruga Ptolemeja Sotera, majka epirske kraljice Antigone, supruge Pirove, i baka epirskoga kraljevića Ptolemeja 81

BERGER, H. – zn. 43

Berizad, kralj Odrisa 55, 67, 98

Bermij, st. planina u Grčkoj, suvr. Vermion 25

Beograd - suvr. grad u Srbiji 184

Beroja - st. grad u Makedoniji

Beroja, princeza Eakovička udata za Taulanta Glaukiju

Bilazora – st. grad na Vardaru 157

Bilij, *Billios* – m. ilir. ime 120

Bilioni, ilir. narod 34, 82, 124, 125, 130, 131, 150-152, 162, 166, 168, 174, 175, 180

Bilis, st. grad u južnoj Iliriji, stekao status rimske kolonije 11, 24, 110, 112, 116-119, 123-126, 129-131, 134, 150, 151, 162, 167, Sl. 4, 232 Sl.20-21

Bilishti, suvr. grad u Albaniji 27, 76, 127, 134

Bion, sin Kleigenov, pritan kod Balaičana 151

Birsena Ilirka, kći Bardilejeva, supruga Pirova, majka epirskog kraljevića Helena 81, 84

Bistrica, suvr., rijeka u Albaniji 143

Bizantij, st. grč. grad 31, 65, 66, 120

Boiken – ilir. ime, oblik iz grč. izvora; monetarni magistrat u Dirahiju

Bojana, suvr. r. 127

Bordelais – suvr. pokrajina u Francuskoj 113

BORZA, E. N. – zn. 45

Bosporsko kraljevstvo – st. država 100

Bošnjaci - suvr. narod III

BOUSQUET, J. - zn. 178

BRACCESI, L. – zn. 155, 176-178

Brazida, spartanski kralj 21, 26, 27, 51, 53, 61, 73

Brigi, ilir. narod 35, 36, 47

Bromer, kralj Makedonaca Linkesta 26, 52

Brundizij – grad u j. It., dan. Brindizi, glavna luka za plovidbu na Balkan 115, 144, 145, 159, 164, 168

BRUNŠMID, J. – zn. 141, 176

Brut, Decim Junije – Cezarov časnik i sudionik u uroti protiv Cezara 36

Brutij, st. pokrajina u j. Italiji 101

BUDINA, Dh. – zn. 4, 133, 180

Bugari, suvr. narod 8

Buketij, st. grč. grad, elejska kolonija 17, 69

Bul, sin Abejev, tajnik Balaičana 151

Bulini, ilirski narod, oblik iz grč. izvora *Bulinói* 10

Butrot, st. grad u Haoniji, dan. Butrint u Albaniji 4, 14, 22, 110, 111, 112, 123, 129, 143, 167

C

CABANES, P. – zn. IV-VII, 8, 37, 43-45, 47, 100, 101, 103, 132-135, 176-180, 182

ÇABEJ, E. – zn. 5, 185

Cakrani – suvr. mjesto u Albaniji 85

CARAPANOS, C. – zn. 100

CARLIER, P. – zn. 50, 71, 47, 101, 103

CEKA, H. – zn. 4, 84, 87, 102, 103, 117, 125, 133, 134, 145, 177, 178, 182

CEKA, N. – zn. 4, 101, 124, 133, 134, 151, 178

Celetar – st. mjesto u Makedoniji, suvr. **Kastorija** (v.) u Grčkoj 101, 164

Ceremija, ilir. tvrđava 171

Çermeniku, kraj u Albaniji 34

CESHIN – zn. 97

Cezar, Gaj Julije, rimski državnik, utemeljitelj Carstva V, 35, 47, 113, 115, 126, 129, 132, 133

CHARLES-PICARD, G. – zn. IV

CHARNEUX, P. – zn. 39, 44

Ciceron, govornik Rimljanin 56, 98

Clermont - Ferrand, grad u Francuskoj gdje je održan I. međunar. kolokvij o južnoj Iliriji i Epiru u antici 50, 185

COLIN, G. – zn. 177

Crna Gora, suvr. država 127, 138

Crnogorci, suvr. narod III

Çuka Ajtoj, lokalitet u Albaniji 123

Ć

ĆIRKOVIĆ, S. – zn. 184

D

Daalkidas – m. ilir. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Dirahiju 120

DAHUMET, H. – zn. 226

DAKARIS, S. I. – zn. 43, 44, 135, 150, 178

Dalmacija, zemljopisno područje; st. i suvr. pokrajina 9, 167

Damas iz Sirisa, sin Mirida Mudrog, Agaristin prosac 40

Damastij – st. grad i područje u Makedoniji s glasovitim rudnikom srebra 30, 46, 116, 122

Daorsi – ilir. narod uz Neretvu 167, 169, 174

Dardanci, st. narod 8, 27, 28, 37, 45, 47, 50, 51, 59, 73, 75, 77, 86, 101, 109, 112, 138,

139, 149, 156, 157, 160, 161, 164, 165, 172, Sl. 1, Sl. 4
Dardanija, zemlja i država Dardanaca 8, 59, 74
Darije, perz. kralj 27, 62
Dasareti, **Dasarenzi**, ilir. narod 27, 35, 47, 50, 51, 74, 75, 77, 81-83, 89, 121, 125, 161, 170, 171, 174, 183, Sl. 1, Sl. 4
Dasaretida, st. zemlja Dasareta 35, 53, 56, 75, 76, 79, 81, 84, 101, 116, 122, 149, 157, 158, 160, 162, 164-167, 171, 179
DAUTAJ, B. – zn. 125, 133, 134, 178
DAUX, G. – zn. 178
Dazeos – m. ilir. ime, oblik iz grč. izvora 120
Dazios – ilir. m. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Dirahiju 120
Debar, suvr. grad u Makedoniji 35
Debrešte, suvr. mjesto i kraj u Makedoniji 59
Decimije, Lucije poslanik Genciju g. 172. pr. Kr. 170
DEGRAND, A. – francuski konzul, suvr. pisac 4
Dejdamija, epirska princeza, Pirova sestra, supruga Demetrija Poliorketa 80
Dejdamija, posljednja vladarica Eakovička 137, 139
Delfi, Apolonovo svetište u Fokidi 16, 18, 20, 25, 41, 50, 97, 130, 184, Sl. 1
DELL, H. J. – zn. 140, 176, 178
Delmati, ilir. narod 37, 167-169, 175, Sl. 1
Delvina – suvr. ravnica u Albaniji 169
Demetrije – makedonski kraljević, stariji sin Filipa V, brat Perzejev 169
Demetrije Farski, Agronov i Teutin zapovjednik u vrijeme I. ilirskog rata, zatim samostalni vladar, protivnik Rima u 2. ilirskom ratu i izbjeglica kod mak. kralja Filipa V. 148, 152-159, 178
Demetrije II, mak. kralj 239 – 229. pr. Kr., otac Filipa V. 138, 139, 144, 152
Demetrije Poliorket (= osvajač gradova), sin Antigona Kiklopa, dijadoha, kralja Azije; vladar u Grčkoj i Makedoniji 80, 82, 84
Demosten, Alkistenov sin, Atenjanin – vojskovođa u peloponeskom ratu 15, 39
Demosten, Demostenov sin, govornik Atenjanin, protivnik Filipa II. Makedonskog 52, 58, 98, 100, 121, 134
Derda, kralj Elimiotide 26, 45, 57, 61
Deriopi, narod u Makedoniji 27, Sl. 4
Derkilida, spartanski vojskovođa 66
Devolli, suvr. r. u Albaniji 27, 35, 76, 134, 164, Sl. 4
Didim, st. pisac, Demostenov komentator 11, 58, 98
Dijaktorid iz Kranona, iz loze Skopada, Agaristin prosac 40
Dimale – grad Ilira Partina 117, 125, 128, 129, 153-157, 159-162, 178, 179

Dimitrije, Sv. – blagdan 26. listopada 22

Diodor Sicilski, povj. 27, 32, 33, 42, 45, 46, 53-55, 57-59, 64, 71, 72, 75, 77-80, 91-94, 94-102, 107, 121, 126, 132, 134, 141

Dion Kasije, povj. iz Nikeje u Bitiniji 35, 47, 83, 88, 102, 142, 144, 146, 152, 176, 177, 178, 178

Dioniz, grč. bog 150

Dionizije Sirakuški, vladar u Sirakuzi, utemeljitelj Ise 3, 33, 53, 54, 73, 76, 91, 97, 108, 126, 140, 141

Dioskuri – Zeusovi sinovi, Kastor i Polideuk 40

Dioszot, tearodok u Pandoziji 39

Dirahij, st. grad, (dan. Drač, alb. Durrësi) 2, 3, 7, 10, 12, 28-30, 33, 36, 46, 49, 76, 79, 83-88, 103, 105, 106, 109, 110, 113, 115-120, 127, 128, 130, 137, 144, 145, 147, 150, 157, 159-162, 165, 168, 170-172, 174, 175, 226, Sl. 8; v. i **Epidamno**

Dirahijci, građani polisa Dirahija, v. **Epidamnjan**

Do[ro]tej, tearodok u Apoloniji 39

Dodona, proročište u Epiru 11, 12, 17, 22, 69, 70, 72, 78, 100, 110, 119, 123, 124, 130, Sl. 1, Sl. 4

DOMIĆ-KUNIĆ, A. - zn. VI

Dolopi, grč. narod, žitelji pokrajine Dolopije 18

Dorop, tearodok u Haoniji 39

Drač, alb. Durrësi, suvr. grad u Albaniji 120

Draudak, ilir. tvrđava 172

Drava, suvr. r. III

Drim – suvr. r., alb. Drini, 20, 33, 57, 97, 121, 123, 126, 127, 160, Sl. 1; v. i **Drin**

Drin – st. ime Drima Sl. 1, Sl. 4

DRINI, F. – zn. 4

Drino – suvr. r. u Albaniji 20, 24, 31, 34, 115, 116, 125, 143, 147, 172, Sl. 4

Dropull, suvr., ravnica u Albaniji 24, 143

DROYSEN, J. G. – zn. 49, 86, 96, 145, 147

Dunav, suvr. r. III, 9, 10, 139, Sl. 1; v. i **Istar**

Duronijs, Lucije – pretor, rimski poslanik k Genciju 168

E

Eakid – mološki kralj, Pirov otac 68, 78

Eakovići, epirska kraljevska loza 53, 57, 59, 63, 68-70, 74, 75, 78, 80, 90, 106, 139

EBERT, J. – zn. 46

Edantij, *Oidántion* st. r. i grad 122

Edesa – st. grad u Makedoniji, drugo ime Ege, prva prijestolnica mak. kraljevstva Sl. 1, Sl. 4

Efira, grad u Tesprotiji 13
Efor, povj. iz Kime 11, 15, 44, 46
EGGER, R. – zn. 141, 176
Egipat 77, 115
Elatreja, elejska kolonija 17, 69
Elbasani, suvr. grad u Albaniji 34, 77
Elejci, žitelji Eleje 40
Elida – pokrajina na sj-z Peloponezu sa Zeusovim svetištem u Olimpiji 140, 142, 146
Elimi, st. narod 25, 60, 61, 73
Elimija, zemlja Elima 45, Sl. 1
Elimioti - žitelji Elimiotide Sl. 4
Elimiotida, pokrajina u Makedoniji 25, 26, 57, 62, 108, 164, 175
ELLIS, J. R. – zn. 99
Elpenor, junak pod Trojom, osnivač Amantije 28
Emilije Paulo, konzul, zapovjednik u 3. mak. ratu, pobjednik nad Perzejem 173, 175
En, st. grad na tračkoj obali 67
Eneja, trojanski odličnik 14
Enheleji, **Enhelani** - ilir. narod 9, 10, 15, 28, 35, 49, 158
Enkhelánai – prema Polibiju, mjesto oko Ohridskog jezera 35
Enkheléioi – oblik imena Enheleja kod Strabona 35
Eordaik – st. ime rijeke Devoll (v.) u Albaniji 76, 94, 134
Eordeja, st. pokrajina u Makedoniji 25, 164, 175
Eordejci, **Eordi**, stanovnici Eordeje 25, Sl. 4
Eortaios – m. ilir. ime; dužnosnik u Dirahiju 120
Epetij – st. za Stobreč 167
Epidamno, st. grad 2, 7, 10, 12, 13, 19, 28-34, 36, 40-42, 46, 51, 76, 79, 80, 83, 84, 86, 87, 106, 110, 116, 118, 144, 147-150, 154, 155, 159, 163, 165, 168, 175, 178, Sl. 1, Sl. 4; v. i **Dirahij**
Epidamnjani - građani Epidamna 41, 42, 159; v. i **Dirahijci**
Epidaur, polis na Peloponezu, Asklepijevo svetište 17, 37, 39
Epidaur, st. grad na mjestu Cavtata Sl. 1
Epikados – ilirsko m. ime; dužnosnik u Apoloniji 120
Epir, st. zemlja i država; suvr. pokrajina u Grčkoj i u Albaniji 1, 5, 13, 17-19, 22-25, 27, 31, 37, 39, 43, 50, 53, 59, 60, 62, 67-72, 75, 78-81, 88, 90, 91, 105, 106, 110, 111, 113, 117, 121-123, 125, 130-132, 139, 143, 144, 146, 149, 150, 159, 160, 162-164, 166, 171, 172, 174, 175, 180, 184
Epirani, st. narod 9-11, 14-17, 23, 27, 28, 34, 70, 72, 77, 78, 83, 86, 87, 90, 91, 109, 110, 117, 124, 130, 143, 145, 147, 150, 152, 153, 161, 162, 165, 168, 170, 177, 181, 183

Epistrof, otac Amfimnesta Epidamnjanina 13, 29, 40
Eratosten, zp. iz Kirene 10, 43
Eretrija – polis na o. Eubeji 13, 40
Eretrijci, građani polisa Eretrije na o. Eubeji 13
Erigon – st. r. u Makedoniji, suvr. Crna Reka 27, 94, Sl. 4
ERRINGTON, M. – zn. 45
Eshin, aten. govornik, pristalica Filipa II. 54
Eskrion, sin Teutrov, tearodok na Korkiri 39
ETIENNE, R. – zn. 113, 132
Etolci, žitelji grč. pokrajine Etolije; polisi članovi Etolskog saveza 13-16, 18, 36, 39, 83, 138-140, 142, 144, 145, 147, 153, 154, 160, 161, 166, 184
Etolija, grč. pokrajina 16, 18, 24, 38, 46, 156, 163, Sl. 1, Sl. 4
Etrurija, zemlja Etruščana 101
Etruščani – st. narod na Apeninskom poluotoku 140, 142
Eubeja, o. u Grčkoj 40, 164
Eubejci, stanovnici o. Eubeje 13, 28
Euenije, stradalnik obeštećen od Apolonjana 30
Eugenij – mjesto u Iliriji 163
Eumen Pergamski, kralj Atalović 167, 173
Euridika, kći Sirina, supruga Aminte III. Makedonskog, mati Filipa II. 52, 54, 97
Euridika - Audata, kći Bardilejeva, supruga Filipa II. Makedonskog 52, 57 v. i **Audata**
Eurimeni – savez unutar saveza Arktanaca u Epiru 69
Euripid – Atenjanin tragediograf 129
Euritani, etolski grč. narod 15, 18, 39
Europa 65, 71
EVANGELIDIS, D. – zn. 44

F

Fabije Piktora, rim. povj. 146
FABRE, P. – zn. 43
Falij, sin Eratoklidov, Korinćanin – ojkist Epidamna 28, 40
Fanije, Gaj – rim. poslanik u Iliriji 167
Fanote – grad u Epiru 172
Far, polis na o. Hvaru 10, 33, 43, 46, 141, 142, 147, 148, 155-157, 159, 177, 178, Sl. 1
Farani – Grci iz polisa Fara na o. Faru = Hvaru 141, 222
Farnak, rob o čijem oslobođenju je nađen natpis u Butrotu 167
Farsal, grad u Tesaliji 21
Farska psefizma, natpis iz Staroga Grada na Hvaru 237, Sl. 29a

fauces Pelagoniae, fauces ad Pelagoniam – Pelagonski klanac 59, 164
Feačani, prastanovnici Korkire – Krfa, slavni pomorci 41
Fenike, haonski grad, epirska prijestolnica 4, 17, 24, 39, 69, 113, 115, 123, 126, 130, 139-143, 146-148, 150, 162-164, 184, Sl. 1, Sl. 4
Feniks, konj - Crveni, Riđan 29
Fera, grad u Tesaliji 21
FERGUSON, W. S. – zn. 45
FERJANČIĆ, B. – zn. 184
Fidon, tiranin Arga 40
Fieri – suvr. grad u Albaniji 125, 151
Fila, sestra Derde i Makata iz Elimiotide, supruga Filipa II. 57, 61, 62
Filake, grad u Epiru 174
Filina, Tesalka iz Larise, supruga Filipa II. 57
Filip II, makedonski kralj, r. 383/2, vladar 359 – 336. pr. Kr., otac Aleksandra Velikog 17, 27, 49, 50, 52-63, 67, 69, 73-76, 78, 81, 87, 89, 92-94, 97, 98, 101, 105, 107, 108, 111, 117, 121, 122, 138, 161, 183
Filip V, makedonski kralj 221 – 179. pr. Kr. 16, 36, 116, 117, 152, 154-167, 178, 179, 184
Filip, Kasandrov sin 84
Filipova povijest, Teopompovo djelo 56
Filota, Parmenionov sin, odlični Makedonac 62, 63, 76, 94, 95, 107
Finik – suvr. selo u Albaniji 143
Fokida, grč. pokrajina 19
Forbad, tearodok u Ambrakiji 39
Fotij, član kneževske obitelji Haonaca 38
Fotije, carigr. patrijarh i povj. 56, 98
FRANKE, P. R. – zn. 72, 101
Frigija, pokr. u M. A. 35
Frontin, pisac Rimljanin 56, 83, 87, 98, 102, 103, 107, 108, 122, 125, 131, 134
Fulvije Nobilior, Marko, zapovjednik u etolsko – sirijskom ratu 166

G

Gabinije, zapovjednik što ga je Anicije ostavio u Skodri 174
Gajtani - suvr. lokalitet kod Skadra, tipična ilirska utvrda 112, 121, 122, 126
Galaaur, kralj Taulanata u 7. st. 36, 51
Gali, st. narod 152, 166; v. i **Kelti**
GARAŠANIN, D. – zn. 4
GARAŠANIN, M. – zn. 4, 184, 185
Gavijarijeva vrata – gradska vrata u st. Lisu VII, 233, Sl. 22

GEFFCKEN – zn. 176

Gela, grč. grad na Siciliji 31

Gencije, ilirski kralj V, VI, 2, 7, 10, 36, 49, 71, 73, 86, 118, 127, 129, 142, 155, 168-175, 181, 183, 238, Sl. 31

GENEVRIER, L. – zn. 133

Génthios – ilir. m. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Dirahiju 120

Genuz, Genusus st. r. 34, 102, 125, 174, Sl. 1, Sl. 4; v. i **Škumbi**

GEORGOUDI, S. – zn. 44

Gerion, stooki mitski div 12

Gertunt ili **Gerunt**, st. grad u Dasaretidi 35, 157, 158

Gerunij – ilirska tvrđava 164

Gilak – ojkist Apolonije 29

Gilakija – prvotno ime Apolonije, po pripadnom ojkistu 29

Gitana – grad u Epiru 170

GJONGECAJ, Sh. – zn. 133

Glaukija, iz Perzejeve tjelesne straže 172

Glaukija, kralj Ilira Taulanata u doba Aleksandra Velikog 1, 3, 10, 36, 49, 50, 71, 75-84, 86, 88, 89, 90, 94-96, 102, 109, 110, 122, 137, 138, 183

Glykis – lokalitet u suvr. Grčkoj, ev. mjesto proročišta mrtvih 43

Grabeji, ilir. narod 50, 57, 97

Grabo, ev. vladarski naslov kod Grabeja 50

Grabo I, ilirski kralj o. 440 – 415. pr. Kr. 51, 56, 73, 74, 90,

Grabo II, ilirski kralj 357- 356. pr. Kr. 27, 51, 55, 57-59, 67, 71-76, 78, 86, 89, 90, 93, 97

Gramos, suvr. planina u Grčkoj 34

Grci, st. i suvr. narod V, 5, 10, 11, 13-18, 28, 29, 33, 37, 38, 40, 75, 120, 121, 130, 131, 142, 147, 148, 175, 184

Grčka, st. zemlja i suvremena država 8, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 20-23, 26, 38, 50, 578, 78, 80, 86, 105-107, 112, 144, 146, 152, 158, 160, 161, 166, 184

GRIFFITH, G. T. – zn. 45, 47

Guiscard, Robert – normanski vojvoda 86

Gúnej, vođa Kifljana pod Trojom 12

Gurzezi – suvr. lokalitet u Albaniji 124

H

Habsburgovci 72

Haliakmon, r. u Grčkoj 25, 27, Sl. 1, Sl. 4

Halkida, polis na o. Eubeji 164

Halkidičani – stanovnici Halkidike 53, 57, 58

Halkidika, poluotok u dan. sj. Grčkoj 29, 46
Halkidani – stanovnici Halkide 97
Hamilkar Barka, Feničanin iz Kartage, Hanibalov otac 115
HAMMOND, N. G. L. – zn. 27, 34, 35, 45-47, 49-51, 57, 75-77, 83, 86, 96-98, 101-103, 126, 134, 138, 160, 154, 176-181
Hanibal, kartaški vojskovođa 156, 158, 159, 163, 166
Haonci, stanovnici Haonije; polisi članovi haonskog saveza 11, 14-16, 23-25, 38, 67-70, 88, 130, 150, 166, 171, 172, Sl. 1, Sl. 4
Haonija, grč. pokrajina 4, 9, 10, 17, 22, 24, 34, 39, 75, 105, 110, 115, 117, 123-126, 143, 151, 167
Harmonija, grč. božica, Kadmove supruga 35, 49, 51
Harpal, sin Makatov, elimiotski kraljević, brat Filin 62
HATZOPOULOS, M. – zn. 45, 50, 56, 58, 59, 89, 97-99
Hebrizelm, trački vladar 66
Hebro, st. r., suvr. Marica 67, 102
Hekal – suvr. ime brežuljka na kojemu su ostaci Bilisa 123, 124
Hekatej, pov. i zp. iz Mileta 12, 33, 44, 121
Helada, st. zemlja 14-16, 18, 19; v. i **Grčka**
Helen, epirski kraljević, sin Pira i ilirske princeze Birsene 81
Heleni 11, 13, 16, 17, 130, 153, 159; v. i **Grci**
Helenski savez 152, 153
Helespont st. ime dijela Egejskog mora pred Dardanelima 64, 66
Hem, st. ime planine Balkan 64
Hera, grč. božica, žena Zeusova; svetište u Korkiri 41; kult u Argu 17
Herakleja Linkestidska, st. grad u Makedoniji, suvr. Bitola 29, Sl. 1, Sl. 4
Herakleja, polis u Italiji 72
Heraklid, zp. 22, 44
Heraklo, polubog; lik i simboli na novcu 12, 85, 87, 224, 238, Sl. 5, Sl. 30
Heraklovići – plemenite loze u više dorskih gradova koje su izvodile podrijetlo od Heraklovih sinova 40
Herodot, povj. iz Halikarnasa 9, 10, 12, 13, 28, 30, 35, 40, 44, 46, 47, 63, 64, 99
Heromen, Aeoropov sin, linkestidski kraljević 62
HEUZEY, L. – zn. 18-20, 23, 25, 44, 226
Heziod, st. pjesnik iz Askre u Beotiji 12
Hidrun – st. ime Otranta 83
Hijerastamni – ilir. narod, oblik iz grč. izvora *Hierastámnai* 9
Hili, ilir. narod, oblik iz grč. izvora *Hylloi* 10
HILLER DE GÄRTRINGEN - zn. 51

Himara, suvr. ljetovalište Albaniji 20
Hipia, Perzejev poslanik Genciju 173
Hipoklid, sin Tisandrov, Atenjanin – Agaristin prosac 40
Hipostrat, Amintin sin, odlični Makedonac iz Filipove pratnje 58
HIRSCHFELD, G. – zn. 145, 177
Hispanija 154
Histijeja – polis na o. Eubeji 117
HOLLEAUX, M. – zn. 3, 49, 96, 140, 144-147, 149, 153, 158, 176, 177, 179
Homer, st. pjesnik 8, 16, 18
Homolij, st. grad u grč. pokrajini Magneziji 15
Hostilije, konzul u vrijeme 3. ilir. i 3. mak. rata 171
Hrvati, suvr. narod III
Hvar, o. V. 222

I

Iadasínoi – ime st. naroda, oblik iz grč. izvora 10
Iadastínoi – ime st. naroda, oblik iz grč. izvora 10
****Iaderaténai*** – pretpostavljeno ime st. naroda 10, 43
 ... ida, tearodok na Korkiri 39
Ifikrat Atenjanin, zet tračkoga kralja Kotisa; spasitelj mak. kraljice Euridike i njenih sinova 67
igre, Asklepijeve – svečanosti s natjecanjem u Epidauru 17
igre, Herine – svečanosti s natjecanjem u Argu 17, 80
igre, Istamske – treće po ugledu svegrčke igre, u čast Posejdonu, kod korintske prevlake 130
igre, Izopitijske – igre Magneziji na Meandru u M. A. u čast Artemide Leukofriene 23, 163
igre, Najske u čast Zeusu u Dodoni 130
igre, Nemejske – četvrte po ugledu svegrčke igre, u Zeusovu čast, kod grada Nemeje na Peloponezu 156
igre, Nimfejske u Apoloniji 130
igre, Olimpijske – najuglednije svegrčke svečanosti, u čast Zeusu, u Olimpiji na Peloponezu 40
igre, Pitijске – druge po ugledu svegrčke svečanosti, u čast Apolonu, u Delfima 131
Iguvij – st. grad u It., dan. Gubbio 175
Ilijada, Homerov spjev 11, 44
Iliri, prastanovnici Balkana, *passim*
Ilirija, zemlja gdje žive Iliri, *passim*

Ilirida, područje Ilira IV, V

Ilirik – naziv za “ilirsko” područje prema prilikama u rimsko doba 10

Ilirka – nadimak makedonske kraljice Euridike 52

Ilirska pustinja – ničija zemlja između Makedonije i Dardanije, opustošena da se spriječe dardanski prepadi 172

Ilirsko Kraljevstvo VI

Illyrii proprie dicti – “Iliri u pravom smislu” 10, 89

Illyrioi – ev. oblik etnonima Iliri u grč. izvoru 132

Indijci – narod brojniji od Tračana 64

Ips, bitka kod – mjesto u Frigiji u M. A. gdje su se 301. razračunali nasljednici Aleksandra Velikog 80

Irmaji, lokalitet u Albaniji 164

Isa – st. ime o. Visa i polisa na njemu 33, 36, 126, 141, 142, 144, 146, 148, 149, 155, 164, 167, 169-171, 174, Sl. I

ISAKOVIĆ, A. – zn. 184

Isejci, st. građani Ise 181

ISLAMI, S. – zn. 4, 5, 49, 89, 96, 102, 103, 109, 116, 120-122, 126, 132-134, 169, 175, 181, 182

Istam 130

Istar, Istros, st. rijeka, 10, 65, Sl. I; v. i Dunav

Istra, hrv. poluotok V, 153

Italija 40, 69, 70, 82, 86, 87, 105, 115, 137, 146, 147, 154, 156, 164, 167, 175

IVŠIĆ, S. – zn. 43

Izraelci – suvr. narod. 8

J

JACOBY, F. – zn. 44

Jadasini, Jadastini – st. pleme, stanovnici Jadera? 141, 222

Jader – st. grad 10, 141; v. i Zadar

Jadran, Jadransko more III, IV, 10, 33-35, 42, 59, 77, 83, 91, 113, 140, 145, 146, 153, 158, 159, 161, 166, 184

Jadro, solinska rijeka 141

Janjina, suvr. grad u Grčkoj (grč. Joannina, tur. Yanya) 19, 20, 22, 116

Japigi – st. narod u j. It. 140

Japigija – ilir. grad 121

JASCHINSKI, J. – zn. 99

Jazon iz Fere, tesalski državnik 21

jezero, Aheruzija u Tesprotiji 13

jezero, **Butrotsko**, suvr. u Albaniji 143
 jezero, **Kastorija** u Makedoniji 25
 jezero, **Labeatida** st. za Skadarsko jezero 36
 jezero, **Lihnidsko**, v jezero, **Ohridsko**
 jezero, **Malo Prespansko** 25, 27, 50
 jezero, **Ohridsko**, **Lihnidsko** 16, 20, 25, 27, 29, 34, 35, 46, 50, 55, 73, 83, 84, 86, 93,
 116, 149, 158, 162, 165, 170, 180
 jezero, **Prespansko** 20
 jezero, **Trazimensko**, bitka kod – Hanibalova pobjeda nad Rimljanima u Italiji 156
 jezero, **Veliko Prespansko** 27, 34, 50
Joannina, suvr. grad Grčkoj, v. **Janjina** i **Yanya**
Jugoslaveni – državljani bivše Jugoslavije 8
Jugoslavija, povijesna država III, IV, 4, 8, 9, 183
Juraj, sv. – blagdan 23. travnja 22
Justin, povj. Rimljanin 27, 45, 54, 59, 61, 63, 68, 71, 72, 75, 80, 83, 86, 97-103, 108,
 132, 161, 178, 179

K

Kadmejci – potomci iz loze Kadma, mitskog utemeljitelja Tebe, i Tebanci općenito
Kadmo, heroj Feničanin, osnivač Tebe u Beotiji 28, 35, 49, 51
KAIBEL, G. – zn. 176
Kálamas ili **Thyamis**, st. r. u Epiru, granica između Tesprotije i Kestrine v. **Tijamis** 13
Kalija, Grk s Ise, poginuo boreći se protiv Ilira 141, 236
Kalisten, povj. iz Olinta 56
Kana, bitka kod – Hanibalova podbjeda nad Rimljanima u Italiji 164
Kanina, mogući lokalitet st. Tronija 46
Karavanci, ilirski kraljević, brat kralja Gencija 173
Kardhiqi – suvr. dolina u Albaniji 143
Karhak, tearodok u Fenike 39
Karist, polis na Eubeji 164
Karnunt, ilir. tvrđava 171
Karop Mladi, epirski državnik 171
Karop Stariji, epirski državnik 159, 165
Kartaga, fenički grad u sj. Africi 159, 163, 164
Kartati – pripadnici saveza unutar saveza Onopera u Epiru 69
Kartažani – žitelji Kartage 83, 154, 158, 166
Kasandar, Antipatrov sin, vladar u Makedoniji 305. – 297. pr. kr. 3, 34, 49, 63, 78-83,
 102, 108, 117, 156

Kasandrija, st. grad 173, , 181
Kasope, st. grad u Epiru 17, 24, 39, 44, 68, 69, 75, 117
Kasopejci, stanovnici Kasope 15, 16
Kasopija, st. pokrajina u Epiru 105
Kastorija, suvr. grad u Grčkoj, st. Celetar 101, 161, 164
KATIČIĆ, R. – zn. 4, 43
Kavaja – suvr. ravnica u Albaniji 113
Kavijci – ilir. narod 174
Kefal, dužnosnik u Epiru 171
Kefalenija – o. u Jonskom moru 156, 170
Kelcyra, suvr. grad u Albaniji 34, 180
Kelti, st. narod 10, 80, 101; v. i Gali
Kerdon – m. ilir. ime, dužnosnik u Dirahiju 120
KERN, O. – zn. 45, 180
Kerzeblept, kralj Odrisa 56, 67, 98
Kestrina, st. pokrajina u Epiru 12-14
Ketripor, trački kralj 27, 57, 67, 72, 97, 98, 103
Kičevo, suvr. grad u Makedoniji 35
Kikladi, o-i u Egejskom moru 153, 154
Kimolijci – savez naroda unutar saveza Omfaljana u Epiru 69
Kinana, kći Filipa II. Makedonskog 71, 101, 102
Kineta – ahejski grad 154
Kinoskefal, b. kod – poraz Makedonaca u 2. mak. ratu 165-167, 170
Kipselidi – Loza tirana u Korintu 29
Kirena – polis u sjev. Africi 31, 113
Kirenaika – područje Kirene 115
Klaudije, Apije, pretor u Iliriji u doba 3. ilir. i 3. mak. rata 171-174
Klaudije Pulher, Gaj, vjerojatno zapovjednik protiv Gencija 181
Klebeta – ilir. ime, oblik iz grč. izvora 120
Kleomah Atintan, počašćen povlasticom u Epiru 70
Kleomen III, spartanski kralj 79, 152
Kleonim, brat Akrotatov, Spartanac 80
Kleopatra, sestra Aleksandra Velikoga, epirska kraljica, supruga Aleksandra Mološanina, o. 330. pr. Kr. tearodoka u Epiru 17, 39, 69, 72, 113
Kleopatra, posljednja supruga Filipa II. 59, 62
Kleosten, Pontidov sin, Epidamnjani, pobjednik u Olimpiji 29
Klisten, sin Aristonimov, unuk Mironov, praunuk Andreadov, tiranin Sikiona 13, 40
Klit, ilir. kralj 1, 50, 71, 74-78, 81, 88-90, 94-96, 101, 122, 127, 138

Klosi – suvr. grad u Albaniji na pritoki Mati u gornjem toku 110, 117, 123, 124, 134, 167, 231, Sl. 18-19

KLOTZSCH, C. – zn. 102

Knakija, konj - Sivi, Sivalj 29

Knemo, Lakedemonjanin – spartanski admiral u peloponeskom ratu 14, 26, 38, 67, 68

Knid – neidentificiran ilir. lokalitet 164

Knidani, građani polisa Knida u M. A. 33

Kodrij – st. tvrđava, dan. Irmaji nad dolinom Devola 164

Koen, mak. zapovjednik pod Aleksandrom Velikim 96

Kokit, r. u Epiru i u podzemnom svijetu 12, 43

Korag – ilirska tvrđava 164

Koraks, konj - Crni, Gavran 29

Korça, suvr. grad i visoravan u Albaniji 20, 27, 34, 35, 76, 107, 113, 160

Korčula 33; v. i **Korkira Melajna**

Korinćani – građani Korinta 29, 31, 32, 40, 41, 44, 121, 150, 157

Korint, polis u Grčkoj 7, 12, 13, 26, 28, 30-32, 41, 42, 110, 113, 117

Korkira Melajna - Crna Korkira 33, 168, Sl. 1; v. i **Korčula**

Korkira, **Kerkira** – polis i otok u jonskom moru, dan. Krf 3, 7, 13, 17, 19, 28, 31, 32, 39-42, 46, 49, 68, 80-82, 110, 115, 117, 141, 142, 144, 147-150, 154, 155, 161-164, 166, 168, 170, 175, 178, Sl. 1, Sl. 4

Korkirani, građani polisa Korkire na o. Krfu 31, 41, 42, 46, 79, 121, 141, 159

KORKUTI, M. – zn. 4, 5, 43

Kornelije Scipion, **Lucije** – konzul, pobjednik nad Antiohom III. u b. kod Magnezije 166

Kosovo, suvr. pokrajina IV, 8, 46, 184

Kotis, trački kralj (383 – 359), 67, 171

KOS, P. – zn. 239

Kozani, suvr. grad u Grčkoj 19, 20

KRAHE, H. – zn. 4

Kranon – st. grad u Tesaliji 40

Kratovo, suvr. grad u Makedoniji 46

Krećani, stanovnici o. Krete 142

Kreonij, st. grad u Dasaretidi 35, 158

Kreta, o. u Egejskom moru 115, 132, 154

Krez, lidijski kralj 40

Krf, o. u Jonskom moru 168, v. i **Korkira** 168

Krizon, Sabirtijev sin, Mološanin iz Kvesta 150, 152

Krizondij, st. grad u Dasaretidi 35, 157

Kron, grč. bog 11

Krotina – suvr. brdo u Albaniji 125, 155
Kruja – suvr. grad u Albaniji 126
Ksenofont, povj. Atenjanin 21, 44, 45, 63, 65-67, 72, 88, 99-101
Kserkso, perz. kralj 36, 47
Kumanovo, suvr. grad u Makedoniji 46
Kvest, st. grad u Epiru 150
Kvinkije Flaminin, Tit - pobjednik nad Filipom V. kod Kinoskefala 197. pr. Kr. 16, 165, 166
Kvint Kurcije, povj. 77, 99, 101, 122, 134

L

La Salle, franc. počasni konzul u Albaniji koncem XVIII. st. 21
Labeati, ilir. narod 36, 37, 47, 57, 127, 138, 169, 174, Sl. 1, Sl. 4
Lafan, iz grada Peona u Azaniji, sin Euforionov 40
Lagidi / Ptolemejevići, dijadoška vladarska loza u Egiptu 84
Lakedemonjani – žitelji Lakedemona 14, 26, 38, 67, 91, 130, 131; v. i **Spartanci**
Lakonija, grč. pokrajina 12
Lanasa, supruga Pira Epirskoga, zatim Demetrija Poliorketa; kći Agatokla, tiranina u Sirakuzi, majka epirskoga kraljevića Aleksandra 81, 82
Larisa – st. i suvr. grad u Tesaliji 57, Sl. 1
LARONDE, A. – zn. 132
LE BOHEC, S. – zn. 153, 178
Le Brun, Ch. Fr. - franc. ministar 21
LEAKE, W. – autor putopisa po Grčkoj 21, 44
Lekel – suvr. položaj utvrde nad Drimom 143
Leoked, sin Fidona, tiranina u Argu, Agaristin prosac 40
Leokrat Atenjanin, kupovao žito u Epiru 113
LEONARDOS, B. – zn. 134
Lepant, suvr. grad u Grčkoj, st. **Naupakt** (v.) 20
LERÁ, P. – zn. 133
LESURE, M. – zn. 44
Letorije – Sempronijev časnik 161
Leukada – o. u Jonskom moru i polis, korintska kolonija 14, 29, 38, 41, 79, 80, 113, 157
Leukađani, stanovnici o. i građani polisa Leukade 12
Leuktra – polis u Beotiji, mjesto bitke u kojoj su Tebanci porazili Spartance 141
Levani, suvr. mjesto u Albaniji 181
LÉVÊQUE, P. – zn. 72, 78, 80, 82, 99, 101, 102
LEVI, M. A. – zn. 115, 132

LEWIS, D. – zn. 45, 51

Libanije, retor iz Antiohije 56, 97, 98

Liburni, ilir. narod 9, 10, 36, Sl. 1

Licinije, Gaj – Anicijev časnik, nadređen zapovjednicima u Rizonu i Ulciniju 174

Lihnid, st. grad, suvr. **Ohrid** (v.) 28, 34, 47, 161, 165, 170, 171, 173, 180, Sl. 1, Sl. 4

Likisk – Kasandrov upravitelj u Epiru 78, 178

LINDSAY-ADAMS, W. – zn. 45

Linkesti – narod u Makedoniji 25, 26, 30, 52, 60, 73, 108, Sl. 4

Linkestida, pokrajina u Makedoniji 25-27, 35, 46, 51, 52, 55, 62, 97, 108, 165, 175

Linkestidani, žitelji Linkestide 63

Lipej, peonski kralj 27, 57, 67, 72, 97

Lis, Lissos st. ilir. grad na obali, dan. Lješ u Albaniji VII, 33, 36, 37, 46, 47, 116, 126-129, 137, 149, 153, 154, 160, 161, 165, 167, 169, 172-174, 179, 233-234, Sl. 1, Sl. 4, Sl. 22-24

Lizanija Eretrijac s Eubeje, Agaristin prosac 13, 40

Lizimah, dijadih, kralj Trakije 305 – 281. pr. Kr. 82, 84, 86

Lokrani Ozolski, žitelji Ozol. Lokride 14-16, 38,

Lokrida, Ozolska – st. pokrajina u Grčkoj 16, 18, 165

LOUKOPOULOS, L. – zn. 99

Lukanija, st. pokrajina u j. Italiji 101

Lukijan, satiričar iz Samosate u Siriji 55, 98

Lukrecije, Gaj – pretor uoči 3. ilir. i 3. mak. rata 170

M

MACK, R. – zn. 47

Magnećani, građani polisa Magnezije 23, 163

Magnezija na Meandru, grad u M. A. 23, 163

Magnezija, na Sipilu, grad u M. A. 166

Makat, elimski kralj 57, 62

Makedonci, st. i suvr. narod 8, 10, 13,, 25, 26, 33, 34, 36, 47, 50, 53-58, 60, 74, 75, 77-79, 90-97, 99, 107-109, 111, 117, 122, 138, 139, 147, 154, 156-160, 162-165, 170, 172, 174, 175, 179, 180, 181, 183

Makedonija, st. država i etn. područje; suvr. država VI, 1, 5, 10, 20-22, 25-27, 34, 35, 37, 45, 50-56, 58-65, 67-71, 73-86, 88-90, 92-94, 99, 105, 107, 108, 111, 116, 117, 121, 122, 138, 147, 149, 152, 156-158, 160, 161, 163-175, 181, 183, 184, Sl. 4

Makrobije, filozof i gramatik Rimljanin 11, 43

Mala Azija 3, 130, 163

Males, Etolac, Titormov brat, Agaristin prosac 13, 40

Mallakastra, suvr. mjesto u Albaniji 34
Manijci, ilir. narod, oblik imena iz grč. izvora *Maniói* 10
Manije, Gnej, konzul u vrijeme etolsko – sirijskoga rata 166
MANO, A. – zn. 133, 177, 178
Mantija Atenjanin, zapovjednik atenskog odreda u mak. borbama oko prijestolja 92
Maraton – ravnica u Atici 112
Marcije Filip, Kvint – konzul, zapovjednik u 3. mak. ratu 172
MARETIĆ, T. – zn. 43
Margēliči – lokalitet u Albaniji, položaj neidentificiranog ilir. grada 125
Maronija, st. grad na tračkoj obali 67
Mati, suvr. r. u Albaniji 36, 57, 76, 87, 97, 112, 121, 123, 126, 127, 174, 181
Matohasanaj – suvr. lokalitet u Albaniji, ilir. utvrda 125
Mavrova – suvr. grad u Albaniji 117, 151
MAY, J. M. F. – zn. 46, 168, 179, 181
MAYER, A. – zn. 5
MAZON, P. – zn. 11, 43
Medion – polis u Akarnaniji 137-140, 142, 144, 146, 184
Medok, kralj Odrisa 65, 66, 110
Medun, suvr. mjesto u Crnoj gori, st. **Meteon** (v.) 36
Megaklo, sin Alkmeonov, Atenjanin – Agaristin prosac 40
Megalopol, polis u Arkadiji 16
Megara, grč. grad 31
Mela = **Pomponije Mela**, v.
Melantidi, trački narod 65
Melisa, Perijandrova supruga 12
Melitusa, ilir. grad 164
MERKER, I. L. – zn. 45
Mesad, vladar kod Tračana, otac Seuta II. 65, 66
Mesena, st. grad na Peloponezu 156, 157
Mesenija – pokrajina na j-z Peloponezu, podvrgnuta Spartancima, zona ilirskih prepada 140-142, 146
Mesenjani – stanovnici pokr. Mesenije na Peloponezu; stanovnici grada Mesene 39, 153
Metapont, grč. grad 31
Meteon, st. grad, suvr. **Medun** (v.) u Crnoj Gori 36, 127, 173, 174
Metsovo i **Metsovon**, suvr. prijevaj između Gramosa i Pinda, dan. u Grčkoj 20, 34, 35, 116, 160, 166
Mezija, pokrajina 8
Miltokit, vladar kod Tračana 67

MIRDITA, Z. – zn. VI

Miron Sikionjanin, djed tiranina Klistena 40

Mitil ili **Mitilije**, *Mytilos*, *Mytilios*, ilir. kralj 50, 71, 87, 88, 90, 101, 103, 109, 110, 116, 118, 137, 138, 145, 169, 238

Mletačka Republika 21

Mnazalkida, tearodok na Korkiri 39

Molosija, epirska pokrajina 13, 17, 56, 69, Sl. 1

Mološani, epirski narod, žitelji Molosije; u širem smislu podanici Epirskoga Kraljevstva; političke zajednice, članice Moloskoga saveza 3, 12-17, 23, 25-27, 29, 34, 38-40, 53-55, 59, 63, 68-70, 72, 73, 77, 80, 88, 89, 91, 107, 111, 130, 144, 150, 166, Sl. 4

Monunije, često muško ime kod Ilira i susjednih naroda; oblik iz grč. izvora *Monounios*, dužnosnik u Dirahiju; otac pok. Aminte s nadgrobne stele iz Amfipola 86, 103, 120

Monunije, dardanski kralj, Gencijev tast 86

Monunije, ilir. kralj 50, 71, 84-88, 90, 101, 102, 109, 116, 118, 137, 169, 224-225

Morava, st. *Margus*, *Marg*, r. III, 9, Sl. 1, Sl. 4; v. i **Zapadna Morava**

more, Egejsko 63

more, Euksinsko st. za Crno More 64, 65

more, Jadransko 79, 137, 144, 145, 147, 156, 166, 168; v. i **Jadran**

more, Jonsko 40, 65, 91, 146

Mork, Ilir, Gencijev poslanik na Rod 173

Moskhilos – m. ilir. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Apoloniji 120

Mostid, ilir. kralj 175

MÜLLER, C. – zn. 9, 43

Muzeqe – ravnica u Albaniji 112

Myillos – ilir. m. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Apoloniji 120

N

Narda, tur. 20; v. **Arta**

Naro, Naron Sl. 1, Sl. 4; v. i **Neretva**

Naupakt, st. grč. grad, mirovni sporazum g. 217. pr. Kr. između Makedonije i njenih saveznika s jedne strane, a članova Etolskog saveza s druge strane 19, 153, 156, 158; v. i

Lepant

Nekromantej, proročište mrtvih u Tesprotiji 12, 43

Nemeja – grad na Peloponezu 130

Neoptolem I, Alketov sin, mološki kraljević, epirski kralj 370 – 368. pr. Kr 17, 54, 57, 69

Neoptolem II, Aleksandrov sin, epirski kralj 70, 72

Neopotolem, uzurpator u Epiru za Pirove mladosti 80

Neretva, suvr. r., st. **Naro** (v.) 10, 33, 36, 37, 49, 127, Sl. 1

Nesil, *Nessylos*, vjer. ilir. kralj 90, 103
Nesti, ilirski narod, oblik iz grč. izvora *Nestói* 10
NIESE, B. – zn. 145, 177
Nikanor, član kneževske obitelji Haonaca 38
Nikeja, grad u Epiknemidskoj Lokridi uz Malijski zaljev 16
Nikeja, grad u Iliriji 123, 134
Nimfej, rt i grad u Iliriji kod Apolonije 170, 171
Nimfodor i z Abdere – mirovni posrednik između Grka i Makedonaca g. 431. pr. Kr. 45
Niš, suvr. grad u Srbiji 27, Sl. 1
Noël, Fr. – francuski opunomoćenik u Mlecima 21
Novi Pazar, suvr. grad u Srbiji 27, 30, Sl. 1
Novo Brdo, suvr. mjesto na Kosovu 46
Nutrija, neidentificiran ilirski grad kod kojeg su Rimljani imali gubitke u I. ilir. ratu 148

NJ

Njemačka 71

O

Odisej, kralj Itake 12
Odiseja, Homerov spjev 44
Odrisi – trački narod 64-67, 72, 73
Oenej, ilir. utvrda nad dolinom Artata, predala se Perzeju uoči 3. ilir. rata 172
Ofioneji, etolsko pleme 15, 39
Ohrid, suvr. grad u Makedoniji i jezero na granici suvr. Makedonije i Albanije 34, 47, 161, 165; v. i Lihnid i jezero, **Ohridsko**
Okean, mitska r. koja opasuje svijet; bog te rijeke 11
Oleveni, nalazište 27
Olimp, st. i suvr., pl. u Grčkoj 25
Olimpe – st. grad u j. Iliriji 116, 117, 121, 129, 131, 151, 152, 162, 168, 175
Olimpija, svetište na Peloponezu 29, 30, 40, 130
Olimpijada, epirska kraljevna, kći Eakovića Neoptolema I, Aribina nećakinja, supruga Filipa II. Makedonskog, majka Aleksandra Velikog 57, 59, 77, 113
Olimpijasti – stanovnici Olimpe 168
Olimpion, plemeniti Ilir, Gencijev pouzdanik, poslanik Perzeju 173
Olinćani – građani polisa Olinta na poluotoku Halkidici 53, 90, 91
Olint, st. grč. grad na poluotoku Halkidici 51, 61, 65, 85, 97
Omfaljani – savez naroda u Epiru 69
Onkezmo – st. luka u Epiru, suvr. **Saranda** (v.) 143

Onomast, Agejev sin, Elejac – Agaristin prosac 40
Onoperni – savez naroda u Epiru 69
Opid, grad u Mezopotamiji, buduća Seleukija 61-63, 105, 107, 108
Orbel, st. pl., 80, 108
Ored, kralj Paraveja 26, 38, 39, 68
Orej, grad u Epiru, suvr. Ammotopos 174
Oresti, st. narod, stanovnici Orestide 15, 23, 25-27, 38, 60, 63, 68, 75, 165, 170, Sl. 4
Orestida, pokr. u Makedoniji 25, 35, 51, 55, 75, 76, 108, 116, 122, 158, 161, 164, 170, 175, 180, Sl. 1
Orges – ilirska tvrđava 164
Orik, polis, eubejska kolonija u Iliriji 28, 115, 117, 129, 130, 144, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 168, 175, 179, Sl. 1, Sl. 4
Orop – polis u Beotiji 123, 134
Osumi, suvr. r. u Albaniji 35, 125, Sl. 4
Otomansko Carstvo, povijesna država 8, 9
Otrant 144

P

P..., pelagonski kralj čije je ime oštećeno na natpisu iz Atene 26, 27
PAİS, E. – zn. 145, 177
PAJAKOWSKI, W. – zn. 5
Paks – otoci uz Epir, Paks i Antipaks 148
Palestinci, suvr. narod 8
Pan i tri nimfe, kult u Amantiji 123
Pandozija, elejska kolonija 17, 39, 44, 68, 69
Panonci, st. narod u Slavoniji i Posavinama 37, 47, Sl. 1
Pantauh, makedonski vojskovođa u ratu protiv Pira, 289. pr. Kr. 82
Pantauh, pouzdanik mak. kralja Perzeja, izaslanik k Genciju uoči 3. ilir. rata 173
PAPAJANI, L. – zn. 117, 133, 134
PAPAZOGLU, F. – zn. 4, 9, 27, 34, 36, 42, 43, 45-47, 49, 51, 52, 59, 71, 74, 76, 80, 84, 86, 87, 96-100, 102, 103, 110, 132-134, 138, 176, 178, 184
Par, o. i polis u Egejskom moru 155
Parani, građani polisa i o. Para u Egejskom moru 33
Paraveja, st. područje gdje obitavaju Paraveji 34, 63, 81, 82
Paraveji, st. narod 15, 23, 25, 26, 38, 60, 68, 75, Sl. 1, Sl. 4
Parmen, sin Tisarhov, tajnik Balaičana 151
Parmenion, Ilir, Gencijev poslanik na Rod 173
Parmenion, makedonski odličnik i vojskovođa Filipa II. 58, 62, 63, 73, 98

Parnas, pl. u Grčkoj 18
Parski reskript – grč. natpis iz Staroga Grada na o. Hvaru 237, Sl. 29b
Partini, ilir. narod 34-36, 47, 53, 79, 83, 125, 129, 148, 149, 153, 155, 159-162, 165, 172, 174, 179, 180, 181, Sl. I, Sl. 4
Pasaron – st. epirski grad 44, 68, 78, 174
PATSCH, K. – zn. 4, 132
Pauzanija, spasitelj Filipa II. u ratu s ilir. kraljem Pleurijom 94
Pauzanija, ubojica Filipa II. 62
Pauzanija, uzurpator u Makedoniji 55, 92
Pauzanija, zp. iz Magnezije u M. A. 19, 29, 30, 4446, 99, 102, 176, 179
Peç, lokalitet u Albaniji nedaleko Amantije, svetište i hram VII, 124
PEEK, W. – zn. 141, 176
Pela – prijestolnica st. Makedonije 29, 156, Sl. I, Sl. 4
Pelaganci, st. narod Sl. 4.
Pelagonija, st. pokr. u Makedoniji, suvr. ravnica 27, 59, 157, 158, 160, 175
Pelij, st. grad u Dasaretidi, utvrda na prijelazu iz Makedonije u Iliriju 27, 35, 75-78, 88, 94, 101, 102, 121, 122, 127, 134, 164, 165
Pelister, vrhunac u Makedoniji 27
Peloponez, grč. poluotok, vrh Balkana 17, 40, 140, 152, 157, 158
Peloponežani, žitelji Peloponeza 40
Penej, *Peneos*, suvr. grč. Pinios, r. u Tesaliji 15, Sl. I, Sl. 4
Penesti, ilir. narod 35, 55, 110, 172, 173, 181, Sl. 4
Peon, polis u Azaniji na Peloponezu 40
Peonci, st. narod sjev. od Makedonije 11, 27, 37, 45, 47, 50, 54, 55, 58, 64, 72, 73, 75, 81, 82, 92, 94, 175, Sl. 4
Peonija, zemlja Peonaca 46, 55, 80, 152, 157, 165, 178
Perdika II, mak. kralj u vrijeme peloponeskog rata 25-27, 45, 51, 53, 61, 64, 67, 68, 73-75, 99, 107
Perdika III, mak. kralj 365-360, r. 384, brat Filipa II. 52-54, 92, 121
Perdika, časnik Aleksandra Velikog u napadu na Iliriju 96
PERETTI, A. – zn. 43
Pergam, helenističko kraljevstvo i grad u M. A. 181
Pergamci, oblik iz grč. izvora *Pergámioi* – etnonim u Epiru 14
Perhebi, ilirski narod 25, 181
Periegeza, "Opis putovanja kopnom" - djelo Ps. Skimna10
Perijandar, tiranin Korinta 12, 29
Perint, st. grad na Propontidi 66
Peripl, "Oplovba", djelo Ps. Skilaka 9, 10, 15, 24, 123

Përmeti, suvr. grad u Albaniji, središte Permetiskog bazena 34
Perzej, makedonski kralj 179 – 167. pr. Kr. 7, 129, 142, 168-175
Perzijanci, st. narod 35
Petoj, tearodok kod Tespročana 39
PETSAS, Ph. – zn. 133
PETZOLD, K. E. – zn. 178
Peuceti, st. narod u j. Italiji 140
PICARD, O. – zn. 85, 86, 99, 102, 103
Pidna, grad u Makedoniji 174
Pil, polis u Meseniji na Peloponezu 153
Pilad, tearodok u Fenike 39
Pind, **Pindsko gorje**, **Pindski lanac**, planine koje razgraničuju st. Epir, Tesaliju i Makedoniju 12, 20, 21, 25, 27, 53, 57, 63, 69, 73, 105
Pines, Agronov sin, ilirski kraljević, zatim kralj 71, 101, 142, 149, 150, 152, 153, 155-158
PIPPIDI, D. M. – zn. 132
Pir, epirski kralj (297 – 272. pr. Kr.) 3, 49, 63, 70, 72, 78, 80-84, 86-89, 102, 105, 107, 112, 122, 125, 127, 143, 145, 147, 183
Pirej, atenska luka 164
Pirusti, ilir. narod 35, 174
Pisaj, grad u Pelagoniji 157
Pitija Korkiranin, pristalica saveza s Atenom 32
Piton, Ilir, Aleksandrov upravitelj Velike Medije 77
PLASSART, A. – zn. 135
Plator – ilir. m. ime 120
Plator, kraljević u Iliriji, brat kralja Gencija 169
Plator, zapovjednik ilirske vojske na Kreti 178
Pleurat, **Pleurija**, ilirski kralj 345/4. pr. Kr. 58, 59, 71, 73-76, 78, 90, 94, 101, 138
Pleurat, otac kralja Agrona 90, 138
Pleurat, ilirski kralj, sin kralja Skerdilaide i otac kralja Gencija 37, 71, 158, 160-171, 173, 180, 183
Pleurat, prognanik na mak. dvoru, član mak. poslanstva kralju Genciju 7, 172, 173
Plinije = Plinije Stariji, v.
Plinije Stariji, prirodoslovac Rimljanin VII, 10, 35, 36, 43, 47, 57, 71, 83, 98, 100, 102, 112, 113, 132, 140
Ploča, lokalitet u Albaniji 133
Plutarh, filozof i povj. iz Heroneje u Beotiji 16, 29, 44, 46, 47, 52, 58, 68, 71, 81, 82, 97-102, 160, 176, 179, 180
Podgorica, suvr., gl. grad Crne Gore 36

Podunavlje 111

Pojon, nelociran grad, vjer. na tesprotskoj obali, elejska kolonija 17, 39

Polibije, povj. iz Megalopola 7, 16, 33, 35, 36, 44, 47, 56, 69, 71, 98, 100, 103, 106, 111, 113, 131, 132, 135, 137-144, 146-149, 152-159, 164, 165, 167, 168, 172, 176-181

Polidamant iz Farsala, tesalski državnik 21

Polien, povj. iz Makedonije, pisac o ratnim varkama 36, 47, 51, 97, 99, 101

Pompej Trog, povj. Rimljanin 58, 59, 84, 87, 98, 101, 103

Pompej Veliki – Cezarov sudionik u trijumviratu i protivnik u građ. ratu 113, 115

Pomponije Mela, zp. iz Tingentere 10, 43, 71

Poneretvlje V

POPOVIĆ, V. – zn. 184

Porta – turski dvor 20

Postumije, Lucije - konzul i vojskovođa u 1. ilir. ratu 147

Potideja, polis na Halkidici, korintsko osnuće 29, 30, 116

POUILLOUX, J. – zn. 45

Povijest peloponeskog rata, Tukididovo djelo 14

PRASCHNIKER, C. – zn. 4

PRENDI, F. – zn. 4, 5, 43, 126, 133, 134, 180

Preveza, suvr. poluotok i grad u Grčkoj 17, 20, 21

Prijap, grč. bog plodnosti, kult u Amantiji 123

Priština, suvr. grad na Kosovu 46

Propontida, morski zaljev između Dardanela i Bospora 67

proprie dicti Illyrii, "Iliri u pravom smislu riječi", izraz iz izvora koji se odnosi na matično područje ilirskoga etnonima 57

Pseudo Demosten st. retor, autor govora "O Halonezu", trad. pripisanoga Demostenu, Demostenovom sinu; v. 100

Pseudo Skilak, zp. 9, 10, 12, 15-17, 24, 25, 44, 69, 100, 123

Pseudo Skimno, zp. 10, 28, 43, 46, 47, 88

Ptolemej iz Alora, spletkar na mak. dvoru i uzurpator, vladao 368 - 365. pr. Kr. 54, 92, 97

Ptolemej Keraun (= Munja), dijadoh, zakratko vladar u Makedoniji, † 279. u boju s Gallima 84-86

Ptolemej Soter, egipatski kralj 305. – 283. pr. Kr. 81

Ptolemej, epirski kraljević, sin Pira i Antigone Ptolemejevičke 81

Ptolemej, Klaudije – zp. Grk iz Aleksandrije 35, 47, 126

Ptolemej, Lizimahov sin 84

R

Rabia – suvr. lokalitet u Albaniji, ilir. utvrda 125, 150

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. – zn. 4, 141, 176, 222, 238-240

Resen, suvr. mjesto u Makedoniji 34

Resenska ravnica 27

REY, L. – zn. 4, 118

Rim VI, 3, 90, 115, 137, 138, 144-147 152, 154, 155, 158, 159, 161-164, 166-171, 174, 180, 181, 183, 184

Rimljani 3, 5, 7, 34-36, 63, 83, 86, 119, 131, 144-149, 152, 153, 155-161, 163-166, 168-173, 175, 180, 181, 183, 184

Rizon, st., ilir. grad, suvr. Risan u Boki 127, 169, 174, 175, Sl. 1, Sl. 4

Rizonjani, ilir. narod 240

ROBERT, J. – zn. 97, 141, 176, 178

ROBERT, L. – zn. 3, 44, 97, 133, 134, 141, 155, 176-178

Rod, grč. otok 173

Rodopi, Rodopsko gorje 64, 66

Rođani, stanovnici o. Roda 163, 173

ROLLEY, C. – zn. 46

ROMILLY, J. de - zn. 60

Rozafat – tvrđava Skadra 127

RUSSU, I. I. – zn. 5

S

Sabilint, regent kod Atintana 26, 38, 68

Salamina, grč. otok 12

Salento – poluotok u It. 144

Salepitani – ilir. narod 174

Salona, st. grad V, 10, 43, 222

SALOPEK, D. – zn. VI

Sam, konj = Žigalj (koji nosi žig sa slovom –s-) 29

Sam, o. i polis u Grčkoj 21

Saranda, suvr. ljetovalište Albaniji 20, 143

Sard, grad u M. A., sjedište perzijskog satrapa 117

Sarnušani, ilir. narod 99

Satirin, tearodok u Fenike 39

Sava, suvr. r., st. *Savus* 9, 10, Sl. 1

Sazani – suvr. o. u Albaniji, st. *Sason* 144, 158

SCHEIGER, F. von - zn. 103

SCHMITT, H. H. – zn. 178, 179

SCHÖBER, A. – zn. 4

SCHÜTT, C. - zn. 3, 49, 86, 96, 97

SEDAJ, E. - zn. 8, 42

Selasija, bitka kod - polis na granici između Lakonije i Arkadije 153, 178

Selca e Poshtmë – suvr. mjesto u Albaniji 101, 127, 234-235, Sl. 25-27

Selenica, suvr. lokalitet u Albaniji 181

Selinunt, grč. grad na Siciliji 31

Semani, suvr. r. u Albaniji 35, Sl. 1; v. **Aps**

Sempronije, Publije – konzul, zapovjednik u I. makedonskom ratu 161

Sesaret – ilir. grad 121

Sesaréthioi – aliter za Enheleje po Strabonu, ev. drugi oblik etnonima Dasareta 35

Seut I, Sparadokov sin, nakon strica Sitalka trački kralj (424 –410) 45, 65, 67, 71, 85

Seut II, sin Mesadov, kralj na jugoistoku Trakije 65, 66, 72

Shpiragriti, suvr. pobrđe u Albaniji 164

Sibaris, polis u Vel. Grčkoj 31, 40

Sibota – otočna skupina uz epirsku obalu i gl. luka; bitka kod – sukob Korinčana s Korkiranima 32

Sicilci – stanovnici Sicilije 83

Sicilijska, otok 29, 72, 79, 91, 99, 105, 107, 115

Sicinijski, Gnej - rimski zapovjednik uoči 3. ilirskog rata 170

Sikion, polis u Grčkoj 13, 16, 40, 152, 156

Simak, tearodok kod Tespročana 39

Sira, linkestidski ili ilir. kralj 51, 52, 97

Sirakuza, polis na Siciliji 91, 110

Siris, polis u Vel. Grčkoj 40

Sitalk, trački kralj 25, 27, 51, 64, 65, 67, 73, 85, 99, 106

Skadar, suvr. grad u Crnoj Gori, 20, 172; v. i **Skodra**

Skardo, st. za Šar planinu 59, 172

Skarfica – suvr. prijevoj u Albaniji 143

Skepa, tearodok u Kasope 39

Skerdilaida, brat Agronov i vladar u Ilirskom Kraljevstvu 36, 143, 147, 150, 153-163, 167, 168, 171, 177, 178, 183

Skida, tearodok u Artikiji 39

Skiti – nomadski narod oko Crnoga Mora 92

Skodra, ilir. grad, dan. **Skadar** (v.) 10, 33, 36, 59, 83, 112, 116, 126, 127, 129, 137, 138, 157, 162, 165, 168, 169, 173, 174, 179, Sl. 1, Sl. 4

Skopadi – vladarska loza Tesalaca 40

Skopje, suvr. grad u Makedoniji, st. **Skupi** 157, Sl. 1

Skrapar, **Skraparski kraj** suvr. područje u Albaniji između Tirane i Elbasana 34

Skyrthanas – m. ilir. ime, oblik iz grč. izvora, dužnosnik u Dirahiju 120
Slovenci, suvr. narod III
Smindrid sin Hipokratov iz Sibarisa u It., Agaristin prosac 40
Sofoklo, tragediograf, Atenjanin 28
Solon, državnik Atenjanin 109, 132
Souda, st. grč. leksikograf 97
Sparadok, brat odriskoga kralja Sitalka i otac nasljednika mu Seuta I. 65, 85
Sparta, polis na Peloponezu 38, 107, 130, 132, 152, 181
Spartanci 21
Split 141
Spolet – st. grad u It., dan. Spoleto 175
Srbi, suvr. narod III, 8
Srbija, suvr. zemlja IV
SREJOVIĆ, D. – zn. IV
Stari Grad, suvr. grad na o. Hvaru, mjesto st. Fara 222, 237
STAVELEY, E. S. – zn. 177
STIPČEVIĆ, A. – zn. IV, VII, 5
Stjepan Bizantinac – grč. leksikograf 29, 32, 46, 121, 122, 134
Stobi – st. grad u Peoniji i dan. lokalitet u Makedoniji 165, Sl. 1
Strabon, zp. iz Amasije na Pontu 16, 27, 29, 35, 37, 44, 46, 47, 51, 52, 97, 130, 135, 175
Strategemata – Ratne varke, Frontinovo djelo 98, 102, 103, 107, 131, 134
Strimon, st. r. u Makedoniji, suvr. Strumica 27, 50, 64-66, 80, 108
Strofadi, oi u Jonskom moru uz obalu Mesenije 141
Sulpicije, Publije - konzul tijekom 2. mak. rata 164
Sušica (alb. Sushica) – suvr. dolina u Albaniji 30
Sv. Ahilej – o. na Malom Prespanskom jezeru 123
Sv. Ivan, samostan kod sela Mezopotamos – lokalitet u suvr. Grčkoj koji se identificira s proročištem mrtvih 43
Sv. Marija, samostan u Draču, dan. muzej 118
Sveto Rimsko Carstvo njemačke narodnosti 71
SWOBODA, E. – zn. 47
Synepirótae – članovi Epirskog saveza 112

Š

Šar planina v. Skardo

Šibenik, suvr. grad 10

Škumbi – r. u Albaniji, (alb. Shkumbini), st. Genuz 29, 34, 36, 76, 77, 79, 83, 84, 86, 87, 89, 102, 105, 113, 116, 117, 125-129, 137, 143, 145, 149, 150, 160, 165, 174, Sl. 1

T

- Tarenćani** – građani polisa Tarenta 72, 125
- Tarent**, polis u Italiji 86, 144, 145, 159, 168, 169
- Tarip**, kralj Mološana i Atintana; tearodok kod Mološana 26, 38, 39, 68
- Tas** – o. i polis u Egejskom moru 85, 117
- Taulanti**, ilirski narod 3, 7, 10, 15, 31, 32, 36, 40, 50, 51, 53, 75-79, 83, 84, 86, 89, 90, 94-96, 119, 122, 174, 183, Sl. 1, Sl. 4
- Teba**, polis u Beotiji 54, 97
- Tebanci** – građani polisa Tebe u Beotiji u Grčkoj 75, 92
- Tekmon**, grad u Epiru 174
- Teopomp**, pov. i zp. iz Amasije na Pontu 10, 43, 52, 55, 56, 71, 98, 100, 109, 122, 132
- Tepelena**, suvr. grad u Albaniji na r. Vojuši 34, 143, 165, 180
- Tera**, polis i otok u Egeju 30
- Terej I**, kralj Odrisa 64
- Terej II**, kralj Odrisa 66
- Termo** – grad u Etolskom savezu 156, 157
- Termopili**, klanac na prijelazu u Atiku 161, 166
- Tesalci**, stanovnici Tesalije 90
- Tesalija**; st. i suvr. pokrajina u Grčkoj 5, 12, 22, 34, 35, 40, 82, 115-117, 149, 165, 166, 171, 173, Sl. 4
- Tesproćani**, stanovnici Tesprotije; članovi Tesprotskog saveza 12, 14-17, 23, 25, 38, 39, 67-70, 75, 88, 171, Sl. 4
- Tesprotija**, st. pokrajina 10, 12, 13, 16, 75, Sl. 1
- Tetija**, grč. božica 11
- Teuta**, ilir. kraljica 3, 116, 127, 139, 142-144, 146-150, 152, 153, 168, 176
- Tihe**, *Tykhe* – božica sreće, Sreća 88
- Tijamis**, *Thyamis*, r. u Epiru 13, 17, Sl. 1, Sl. 4
- Timfeja**, st. pokrajina u Makedoniji 25, 63, 81, 82, 175
- Timfeji**, stanovnici Timfeje 27, 75, Sl. 4
- Timogen**, tearodok u Amantiji 39
- Tini**, trački narod 65
- Tirana**, suvr. grad u Albaniji 36, 76, 126, 182, 184
- Tirezija**, tebanski vrač i prorok 12
- Tit Livije**, povj. Rimljanin 35, 36, 47, 59, 69, 71, 83, 98, 100, 101, 103, 110, 157, 158, 160, 161, 163-168, 170-172, 174, 174, 177, 179-182
- TOČI**, V. – zn. 133
- TOD**, M. N. – zn. 132

Tomar – Planina u Epiru i ev. još jedna istoimena sjevernije, na ilirskome području 69
Tomori – suvr. planina u Albaniji 125
Toulon, franc. ratna luka 21
Tračani, stari narod na ist. Balkanu 10, 27, 28, 33, 34, 58, 52, 64-67, 72, 73, 77, 92, 99, 109, 161, 166, 183
Trakija, st. država i etn. područje 1, 9, 10, 13, 19, 25, 37, 45, 50, 59, 60, 63-67, 70, 72, 73, 75, 80, 82, 88, 105, 106, 121
Trakijska satrapija 27
Tranipi, trački narod 65
Trapezunt – st. grad na Peloponezu 40
Trazibul, atenski državnik i vojskovođa 66
Trebenište – suvr. – grad i arh. nalazište kod Ohrida u Makedoniji 30
Tribali, ilir. ili trački narod 54, 58, 62, 77
Trifili – članovi trodjelnoga plemenskog saveza u Epiru 69, 100
Tripolićani – članovi trodjelnog plemenskog saveza u Epiru 69, 100
Triteuta, ilir. kraljica, udova Agronova, mati Pinesova 152
Trátos, ilir. m. ime, oblik iz grč. izvora; dužnosnik u Dirahiju 120
Trogir, st. Tragurij V, 167
Troja, st. grad u Maloj Aziji 14, 28
Trojanci, žitelji Troje 14
Tronij – st. grad u Epiknem. Lokridi 30, 46
Tukidid, povjesničar Atenjanin 7, 12-16, 18, 19, 21, 23-27, 29, 31, 32, 34, 36-40, 42, 44-47, 51, 60, 63-68, 73, 88, 97, 99, 100, 142, 177
Tymfi, Tymphe, suvr., planina u Grčkoj 20

U

Ulcinj – ilir. grad, dan. Ulcinj 127, 157, 174
Usječeni put – prolaz u parnaskom gorskom lancu, vodi do Delfa 18
Uskana, st., gl. grad Penesta 35, 110, 127, 171, 177

V

Valerije Levin, Marko – pretor u 1. mak. ratu 159
Valerije Maksim – rim. povj. 144, 145, 177
Vardar, suvr. r.III; 9, 157, 172, Sl. I; st. Aksij, v.
Varon, Marko Terencije – polihistor Rimljanin 112, 132
Velika Grčka – južni dio Apeninskog poluotoka, napučen gr. kolonijama 30, 107, 125, 137, 144, 145
Veneti, st. narod na Jadranu 9

Vergilije, rimski pjesnik 14

Vergina – lokalitet u dan. grč. Makedoniji, grobovi mak. vladara 97, 127

via Egnatia – Egnacijeva cesta, rimska prometnica Drač – Solun 29, 34, 35, 165, 175

VIAL, C. – zn. 46;

Vilije Tapul, Publije – konzul tijekom 2. mak. rata 164

Vis 5, 236; st. Isa, v.

Vjosa, suvr. r. u Albaniji Sl. 1; st. Ao^j, v.

Vlora, suvr. grad u Albaniji 19, 144

Vodič po Heladi, Pausanijino djelo 19

VOKOTOPOULOU, J. – zn. 44

VULIĆ, N. – zn. 142, 177

W

WALBANK, F. W. – zn., Polibijev komentator 148, 177, 179, 180

WALEK, Th. – zn. 177

WALSER, G. – zn. 146, 177

WIEGAND, Th. – zn. 84, 102

WILAMOWITZ-MÖLLENDORF, U. von – zn. 11, 113, 132

WILKES, J. J. – zn. IV

WILL, E. – zn. 46, 138, 149, 176-178

Y

Yanya, tur., 20; v. Janjina

Z

Zadar – suvr. grad V, 10, 141; v. Jader

Zagori, gorje u Grčkoj 22

zaljev, Ambrakijski st., suvr. Ar^{tski} u Grčkoj 15, 16, 18, 21, 69, 139, 156, 175

zaljev, Jonski – isto što i Jonsko more (v.), st. naziv po potrebi pokriva i cijeli Jadran (v.) 30, 40, 83

zaljev, Korintski 167

zaljev, Rizonski, st. za Boku Kotorsku 37, 47

zaljev, Termški, st. za Solunski zaljev 25, 29, 34

zaljev, Vlore, Vlorski – suvr. u Albaniji 30, 158

Zapadna Morava, suvr. r. u Srbiji 9, Sl. 1

Zenodot, gramatik Aleksandrijac 11

Zeus, Kronov sin – vrhovni grč. bog 11, 85, 116, 117, 123, 129

Zeus Aréios – kult u Pasaronu, Z. "Ratnički" 68

Zeus *Buléus* – kult u Amantiji , Z. "Vijećnički" 151

Zeus Dodonski 72, 229, Sl. 14

Zeus *Tropaios* – "Onaj koji odvrća neprijatelja", posvetni natpis iz Bilisa 162

Zgërdheshi – suvr. lokalitet u Albaniji 126-129

ZHEKU, K. – zn. 134

ZIPPEL, G. – zn.3, 49, 96, 177

Zoilos – m. ilir. ime, oblik iz grč. izvora 120

Zonara – biz. povj. koji prenosi fragmente Diona Kasija 142, 157, 176, 177

Zostrat, Bilion iz Nikeje 134

Errata sic corrigenda:

Str.	Stoji	Treba
4	Heilderberg	Heidelberg
9	Mulleru	Mülleru
29	Gilaks	Gilak
43	Mezopotamon	Mezopotamos
46	Ed. Will	E. Will
	Darnastiona	Damastija
53	Desaretide	Dasaretide
66	Amadokom	Amedokom
69	Mološanin Aleksandar	Aleksandar Mološanin
80	inetrvenciju	intervenciju
91	Delfsko	delfsko
108	Bardiliejevi	Bardilejevi
125	Tomorit	Tomori
127	Selça	Selca
141	ladera	Jadera
170	na Nimfeju	u Nimfeju

Slike

Sl. 1 Ilirija u antici

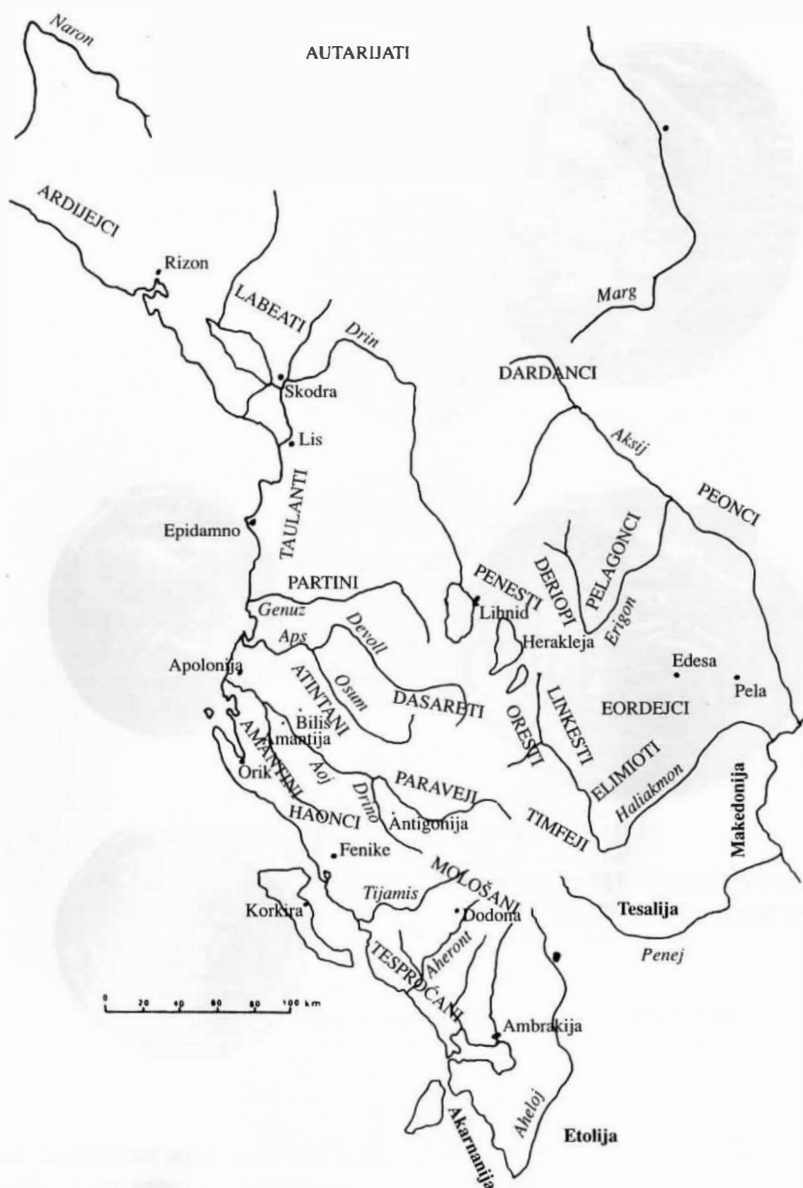
Sl. 2 Pobjedni natpis Farana nad Jadasinima iz Staroga Grada na Hvaru, 4. st. pr. Kr.,
Arheološki muzej u Zagrebu.

Pisana rječ u Hrvatskoj, ur. J. Babić, MTM, Zagreb 1985, 191

Ulomak natpisa s dijelom etničkog imena (Ja)dastin(i) u četvrtom retku, Salona, 1. st.
pr. Kr., Arheološki muzej, Split.

D. Rendić Miočević, Iliri i antički svijet, Split: Književni krug 1989, T. XIII, 1.

Sl. 4 Južna Ilirija u helenističko doba (359 – 146. pr. Kr.)

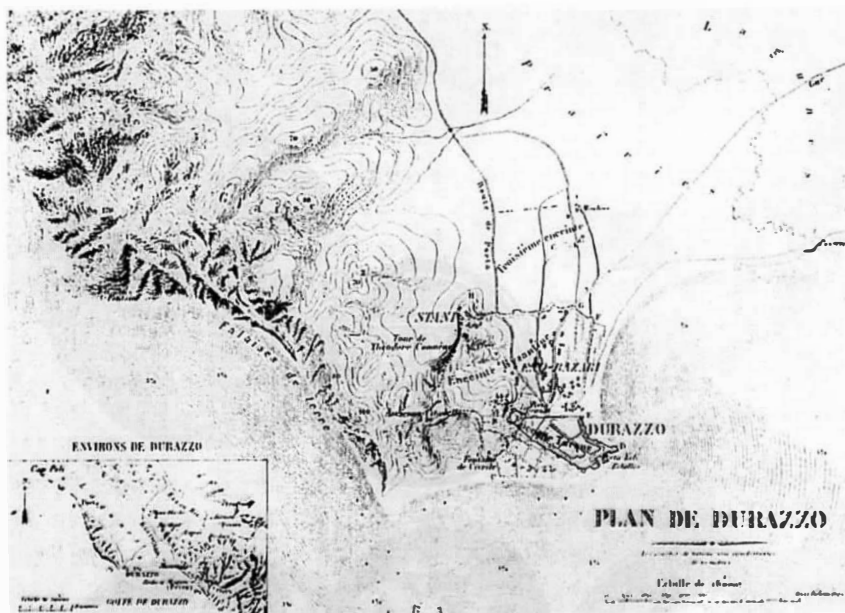
Sl. 5 Tetrachma kralja Monunija. Cabinet
des Médailles u Parizu, Inv. br. 280.

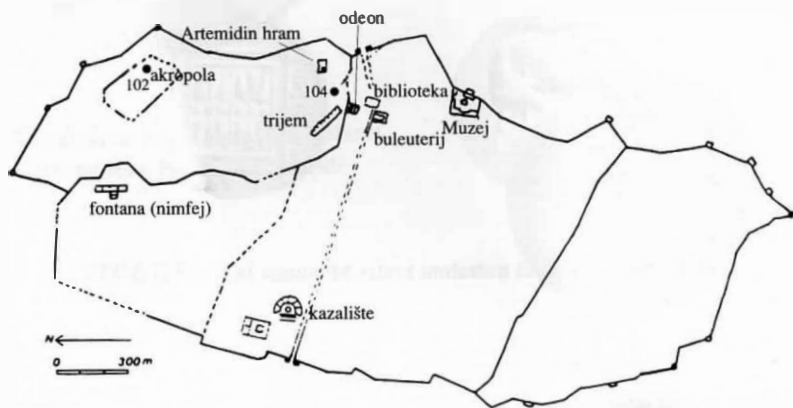
Sl. 6 Tridrahma kralja Monunija, Cabinet
des Médailles u Parizu, Inv. br. 281.

Sl. 7 Drugi primjerci tridrahmi kralja Monunija (s ΔΥ/Π ili Δ/ΥΠ)

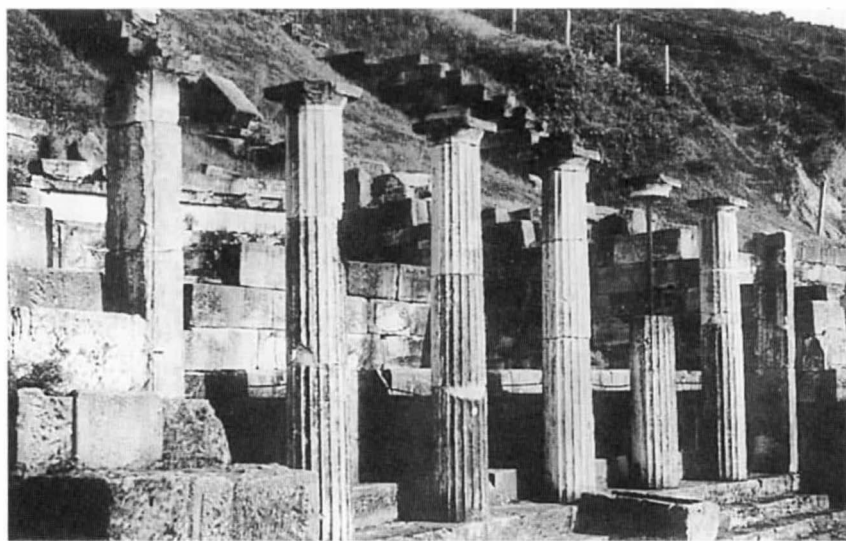
Sl. 8 Dirahij, Plan grada, L. Heuzey – H. Dahumet,
Mission archéologique de Macédoine, Pariz 1876.

Sl. 9 Apolonijska, položajni nacrt

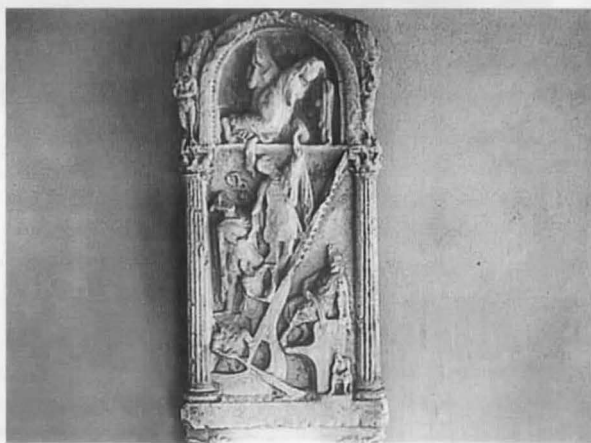
Sl. 10 Apolonijsa, trijem sa sedamnaest niša

Sl. 11 Apolonijsa, središnji bazen velike fontane (nimfeja)

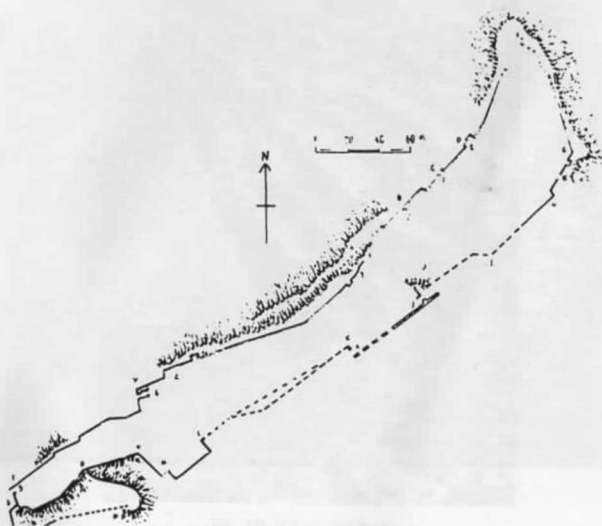
Sl. 12 Apolonija, niski reljef gozbenog prizora

Sl. 13 Apolonija, niski reljef silaska u podzemni svijet

Sl. 14 Apolonija, brončani kipić Zeusa Dodonskog

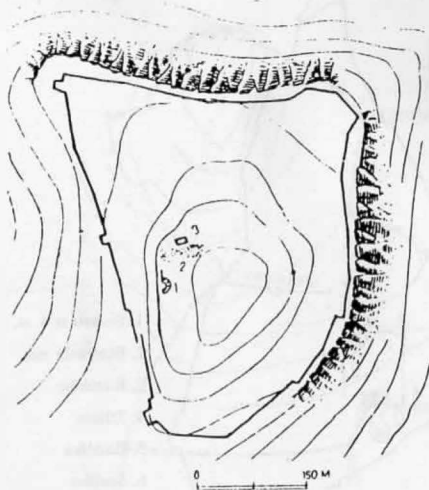
Sl. 15 Amantija, položajni nacrt

Sl. 16 Amantija, akropola

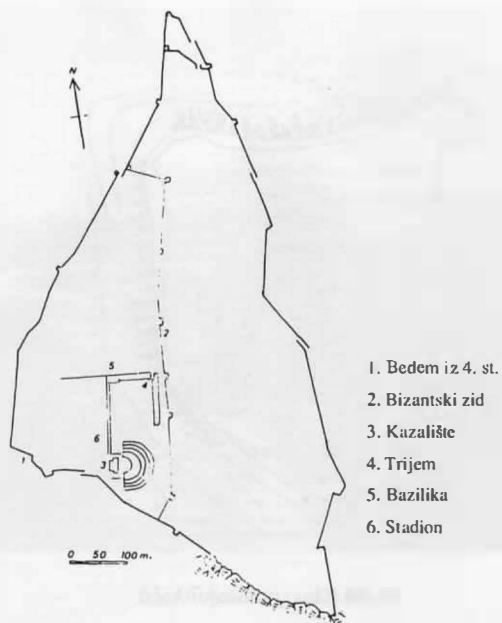
Sl. 17 Amantija, stadion

Sl. 18 Klos, položajni nacrt

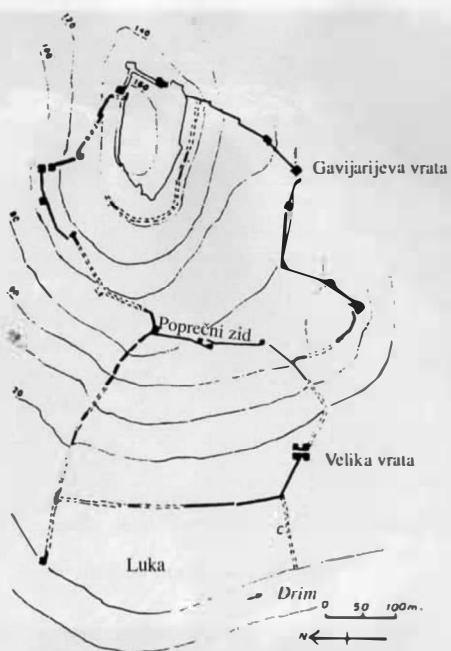
Sl. 19 Klos, bedem

Sl. 20 Bilis, položajni nacrt

Sl. 21 Bilis, kazalište

Sl. 22 Lis, položajni nacrt

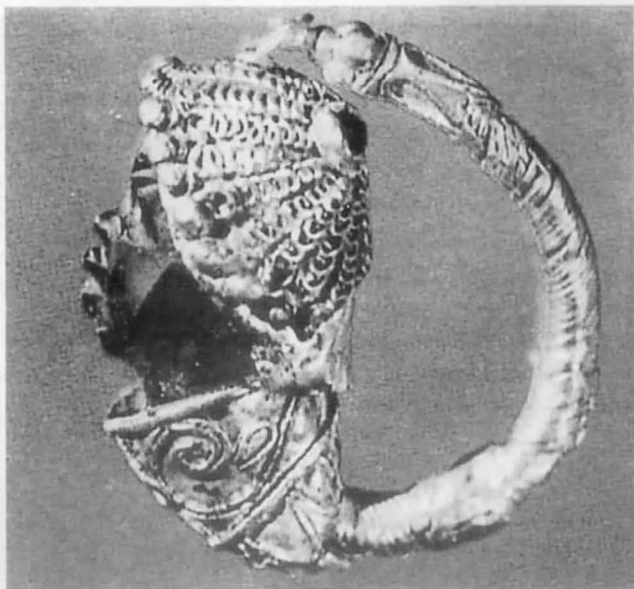
Sl. 23 Lis, okrugla kula u gornjem dijelu bedema

Sl. 24 Lis, vrata i bedem

Sl. 25 Selca e Posthmië, pročelje Grobnice III

Sl. 26 Selca e Posthmě, zlatna naušnica s crnačkom glavom

Sl. 27 Selca e Posthmě, pojasni okov, bojni prizor

Sl. 28 Nadgrobni spomenik Kalije koji je junački poginuo u boju s Ilirima, Vis. 4. st. pr. Kr., Arheološki muzej, Split.

Pisana riječ u Hrvatskoj, ur. J. Bratulić, MTM, Zagreb 1985, 192.

Sl. 29 a) Farska psefizma; b) Parski reskript, Stari Grad na Hvaru. Kraj 3. ili poč. 2. st. pr.
Kr. a) Zbirka Dominikanskog samostana, Stari Grad; b) Arheološki muzej u Zagrebu.

Pharos: Antički stari grad, ur. J. Jeličić-Radonić - B. Rauter Plančić, Zagreb:

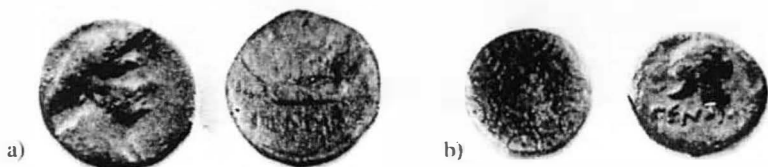
MGC - Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine,

Glavno povjerenstvo u Splitu 1995, 44 - 45

Sl. 30 Novac kralja Mitil(ij)a: Sprijeda Heraklova glava nadesno, pod lavljom glavom i kožom; straga tobolac, toljaga i luk, te između njih legenda ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΜΥΤΙΛΑΟΥ.

D. Rendić-Miočević, "Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, s. 6-7 (1972 – 1973), 253-267, T. II, Sl. 2, a, b.

a)

b)

Sl. 31 Novac kralja Gencija

a) Sprijeda portret muškarca nadesno, sa širokom kapom; straga brod i legenda ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΓΕΝΘΙΟΥ

b) Sprijeda "makedonski štit", straga kaciga i legenda ΓΕΝΘΙΟΥ

Dijateka Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Sl. 32 Labeatski novac: Sprijeda glava muškarca nadesno, sa širokom kapom; straga brod i legenda ΛΑΒΙΑ/TAN.

D. Rendić-Miočević, "Uz nalaz doskora nepoznata labeatskog novca: Prilog ikonografiji ilirskog 'plemenskog' novca", *Numizmatičke vijesti* 31, 20 (1973), 9 – 24, T. 1. Sl. 1

Sl. 33 Novac Daorsa

Sprijeda glava muškarca nadesno, sa širokom kapom; straga brod i legenda ΔΑΟΡΣΩΝ

Peter Kos, *Leksikon antične numizmatike*, Narodni muzej Slovenije 1997, 74

Sl. 34 Novac Rizonjana

Sprijeda ženska glava nadesno s legendom PIZONITAN; straga Artemida s bakljom

Peter Kos, *Leksikon antične numizmatike*, Narodni muzej Slovenije 1997, 74

Sl. 35 Novac kralja Baleja: Sprijeda glava muškarca nalijevo; straga Artemida u trku i legenda ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ.

D. Rendić-Miočević, "Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s. 6-7 (1972 – 1973), 253-267, T. VIII, 2. a.b.

Narodne novine d.d., Zagreb — (113)
Oznaka za narudžbu: **UT-XI/11-10**

110745

BIBLIOTEK
A N T I K

94(398)
CAB
i

B17661

GRADSKA KNJIŽNICA

